

ETO: 39+809. 451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

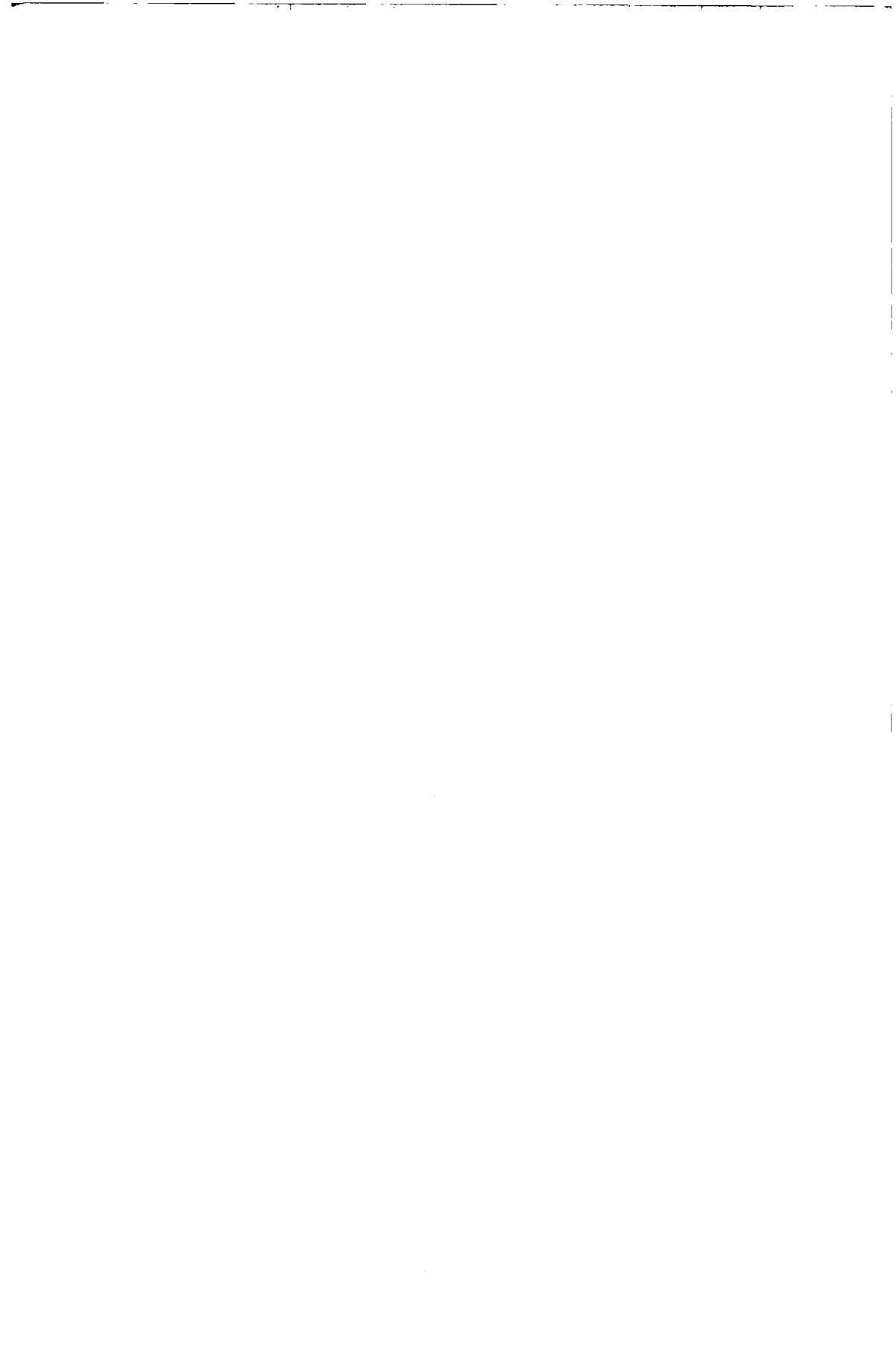
HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

58

16. ÉVF.

1984 MÁRCIUS

HUNG. KÖZL.	16. ÉVF.	1. (58) SZ.	669-808. L.	NOVI SAD-ÚJVIDÉK	1984. MÁRCIUS
-------------	----------	-------------	-------------	------------------	------------------

ETO: 39+809.451.1.+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

16. ÉVF.

1984. MÁRCIUS

1.

HUNG. KÖZL.	16. ÉVF.	1. (58.) SZ.	669-808. L.	NOVI SAD-ÚJVIDÉK	1984. MÁRCIUS
-------------	----------	--------------	-------------	------------------	---------------

II

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK /HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA/ PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES/ HUNGAROLOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával

Főszerkesztő: Molnár Csikós László

Felelős szerkesztő: Utasi Csaba

Kiadótanács: Stefan Barbarič (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan Meden (Zágráb), Molnár Csikós László (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád), Utasi Csaba (Újvidék), Szeli István (Újvidék).

Műszaki szerkesztő: Slavko Milentijević

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények, 21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer

Készült a szabadkai Birografika nyomdájában.

TARTALOM

KAPCSOLATTÖRTÉNETI ELŐADÁSOK

Szeli István: Komparatistikai tapasztalatok	669
Fried István: Jovan Jovanović Zmaj — komparatistikai szempontból	677
Póth István: A Kisfaludy Társaság külső tagja (Zmaj Jovan Jovanović).....	685
Sava Babić: Zmaj — a magyar költészet fordítója	695
Mjkes Melánia: Jovan Jovanović Zmaj Đulici című verseskötetének magyar fordításai	711
Veselinović Šulc Magdolna: Zmaj magyar fordításainak visszhangja a XIX. századi szerb periodikában	719

TANULMÁNYOK

Göncz Lajos: Egy új kétnyelvűségi irológia felállításának kísérlete.....	729
Hódi Sándor: Személyiségtípusok — nemzeti sajátosságok	757

BIBLIOGRÁFIA

Vékony László: A mai Jugoszlávia területére vonatkozó cikkek jegyzéke a Temesvári Régészeti Társulat Értesítőjében	791
--	-----

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Utasi Csaba: Az Intézet életéből	805
--	-----

SADRŽAJ

KOMPARATISTIČKA PREDAVANJA

Szeli István: Komparatistička iskustva	669
Fried István: Jovan Jovanović Zmaj — sa komparatističkog aspekta.....	677
Póth István: Spoljni član Kišfaludijevog društva (Zmaj Jovan Jovanović).....	685
Sava Babić: Zmaj — prevodilac mađarske poezije	695
Melanija Mikeš: „Đulići“ u mađarskom prevodu	711
Magdalena Veselinović Šulc: Odjek Zmajevih prevoda sa mađarskog u srpskoj periodici XIX veka	719

STUDIJE

Göncz Lajos: Pokušaj postavljanja jedne nove tipologije dvojezičnosti.....	729
Hódi Sándor: Tipovi ličnosti — nacionalne karakteristike	757

BIBLIOGRAFIJA

Vékony László: Spisak članaka u časopisu “Temesvári Régészeti Társulat Érte-sítője“ koji se odnose na teritoriju današnje Jugoslavije	791
---	-----

IZ ŽIVOTA INSTITUTA

Utasi Csaba: Iz života Instituta	805
--	-----

CONTENS
LECTURES IN CULTURAL CONTACTS

István Szeli: Experiences in comparative studies	669
István Fried: Jovan Jovanović Zmaj — from the aspect of the comparative studies..	677
István Póth: Associated fellow of Kisfaludy Society	685
Sava Babić: Zmaj — the translator of the Hungarian literature.....	695
Melanija Mikeš: The Hungarian translations of the poems "Đulići" of Jovan Jovanović Zmaj	711
Magdalena Veselinović Šulc: The reception of the Hungarian translations of Zmaj in Serbian periodicals from the 19th century.....	719

STUDIES

Lajos Göncz: The try of line one new typology of bilingualism.....	729
Sándor Hódi: The types of personality — national characteristics.....	757

BIBLIOGRAPHIE

László Vékony: The list of articles for the Yougoslavian territory today in the "Temesvári Régészeti Társulat Értesítője"	791
---	-----

WORK IN THE INSTITUTE

Csaba Utasi: Work in the Institute	805
--	-----

INHALT

VORLESUNGEN AUS DER KONTAKTGESCHICHTE

István Szeli: Komparatistische Erfahrungen	669
István Fried: Jovan Jovanović Zmaj aus komparatistischem Aspekt.....	677
István Póth: Der Ehrenmitglied der Kisfaludy Gesellschaft (Zmaj Jovan Jovanović)	685
Sava Babić: Zmaj — der Übersetzer der ungarischen Dichtung.....	695
Melanija Mikeš: Die ungarische Übersetzung des Zmaj'schen Gedichtbandes "Đulići"	711
Magdalena Veselinović Šulc: Die Reaktion in der serbischen Periodik des 19. Jahrhunderts auf die ungarischen Übersetzungen von Zmaj.....	719

STUDIEN

Lajos Göncz: Versuch einer Anfertigung einer neuen Typologie der Zweisprachigkeit	729
Sándor Hódi: Personentypen — nationale Eigenschaften.....	757

BIBLIOGRAPHIE

László Vékony: Artikel über das heutige Gebiet Jugoslawiens in der Zeitschrift „Temesvári Régészeti Társulat Értesítője“	791
--	-----

NACHRICHTEN AUS UNSEREM INSTITUT

Csaba Utasi: Aus dem Leben unseres Instituts.....	805
---	-----

KAPCSOLATTÖRTÉNETI
ELŐADÁSOK

ETO: 82.091

CONFERENCE PAPER

KOMPARATISZTIKAI TAPASZTALATOK*

SZELI ISTVÁN

Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

Nemsokára tizenöt éve annak, hogy a délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok összehasonlítása egy új műhellyel gyarapodott. Az akkori Hungarológiai Intézet vállalt kötelezettségeinek és munkaprogramjának a keretében megszervezte a diszciplína tudós művelőinek nagyszabású találkozóját, az első olyan értekezletet, amely lehetővé tette, hogy az alkalmi és véletlenszerű, egyéni jellegű vállalkozások után immár állandósult formában, tervszerűen és meghatározott tematikus programmal végezzük ezt a mindannyiunk számára elsőrendűen fontos munkát. Annál is inkább szükség volt erre, mert akkor nálunk már megindult a kapcsolattörténet egyetemi oktatása is, valamint azért, mert művelődési életünkben, intézményeink tevékenységében felélénkült a kölcsönösség iránti érdeklődés; az együttélő kultúrák egymáshoz való viszonya és ezek erősödő kapcsolatai egyre időszerűbbé tették az irodalmi kölcsönösség elmélyült történelmi vizsgálatát és komplex elemzését. 1970-ben azzal a reménnyel kezdtük munkánkat, hogy „a magyar-délszláv szellemi (irodalmi, művelődéstörténeti, nyelvészeti és folklór) érintkezések történetét, jelen állapotát valóban sikerül beható és intenzív kutatás tárgyává tenni. . . s a jövőben kétéves periódusokban, Újvidéken és Budapestem megrendezendő tanácskozások formájában állandó munkaformaként fogjuk vizsgálni az itt, az első tanácskozások tapogatózásainak jegyében egybehívott értekezletünk anyagát, s ezzel egyidejűleg tovább fejleszthetünk valamit, ami részben már megvan: a magyar szlavisztikát, és megteremtünk olyasmit, ami még csak sejtésekben mutatkozik: a délszláv hungarizsziákat“.

Megelégedéssel mondhatjuk, hogy intézetünknek nem jelentéktelen szerepe volt abban, hogy ez utóbbi is ma már fontos és számontartott munkákkal gazdagította irodalomtudományunkat. Bizonyára nem tévedek, ha a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia romantika-programjában vagy a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia közös kutatási programjában kezdeményezéseink továbbfejlődését látjuk.

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 26-án elhangzott előadás szövege

Nem érdektelen tehát, ha most, ennyi esztendei kutatással a hátunk mögött, pillantást vetünk eddigi munkánkra. Korántsem az összegezés, hanem inkább olyan kérdések érintése végett, amelyeknek kevés teret és időt szenteltünk az eddigiak folyamán.

Magam is úgy vélem, hogy egy tudományszak kimerülésének a jele lehet, ha önmagát teszi meg vizsgálatá tárgyává és céljává. Ha anyaga elméleti és kutatás-módszertani kérdéseit fölébe helyezi annak, aminek a felderítésére vállalkozott; ha saját fogalmi apparátusának, terminológiájának és történetének a problémái felé fordul. Mégis úgy vélem, hogy időnként és saját tevékenységünk, ellenőrző-felülvizsgáló szándékával pillantást kell vetnünk arra, mit oldottunk meg és hogyan a felmerült kérdések közül; szinkrónban vagyunk-e a diszciplína mai fejlettségével, milyen zavaró körülmények jelentkeznek e munkában; vajon elértük-e a kérdések komplex megközelítésének kívánt fokát és mértékét, amit egykor nagy nyomatékkal hangsúlyoztuk, s amire törekedtünk?

Szerencsés megoldásnak, anyagilag is célszerűnek, ezenkívül egyéb kívánalmakat is kielégítő gyakorlatnak látszik, hogy komparatizisztikai munkánkban nagy figyelmet fordítunk jeles írók vagy irodalmi-kulturális események évfordulóira (mint pl. a Vitkovics, Petőfi és Zmaj évfordulók, vagy a folyóiratok, intézmények alapítása kapcsán tartott értekezletek). Mindez ui. kiváló alkalmat nyújt arra, hogy irodalmaink kölcsönösségének a szempontjait is érvényesítsük. Ha viszont tudományszakunk viszonylagos önállóságának, belső igényeinek, rendszeres és folyamatos művelésének szükségleteire vagyunk tekintettel, akkor nyilvánvalónak látszik, hogy ezeken a manifesztatív karakterű „szolgáltatásokon” túl is sok teendőt kell elvégeznünk. Az említett fontos, de jellegükben mégiscsak alkalmoszerű feladatok ellátása ui. nemegyszer gyors, felületi megmunkáláshoz vezet, s tudományszakunk csak egyik formájának, a kapcsolattörténetnek a fejlesztéséhez járul hozzá eredményesen. Viszont aligha mozdítja elő az irodalmi összehasonlítás kevésbé attraktív, de a kérdések mélyére nyúló módszereit, pl. a szembesítésen alapuló kutatást.

Itt voltaképpen az alapkutatások és az applikatív jellegű tudományos tevékenység viszonyának régi dilemmájáról van szó. Ezek bonyolult kérdés-körébe ezúttal nem kívánunk beleavatkozni, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ezek még a humántudományokban, mind elkülöníthető területek, s merev szétválasztásuk meddőséghez vezet. Egyebek mellett ezért kell tehát időnként körültekintően a diszciplína körében felmerülő kérdések között, s alkalmasint tudatosítani a komparatizisztika céljait és az iránta megmutakozó igényeket, elvárásokat.

Úgy vélem, hogy az összehasonlító irodalomtudomány valóságos értelme és feladata ma is az, hogy megvilágítva a szellemi mozgástereket és irányokat, az esztétikai produkció vizsgálatá révén, eljusson a genesis problémájától a megnyilvánulási formák és tartalmak szükségyszerű változásainak számbavételével és jelenségeinek elemzésével, bizonyos törvényszerűségek felismeréséig és viszonyításrendszer megállapításáig az irodalom életfolyamataiban. Hogy aktuálissá tegyem ezt a megfogalmazást: a ZMAJ ÉS A MAGYAR IRODALOM címen folyó vizsgálatok fényt kell hogy derítsenek

nemcsak a tematikai érintkezésekre, bizonyos ízlésvonzalmak hasonlóságára vagy a költői érdeklődés és szelekció határainak kijelölésére, hanem a vizsgálatok körébe be kell hogy vonjuk az okok, indítékok és körülmények sokaságát is. Bizonyára azoknak van igazuk, akik szerénytelennek minősítik, hogy saját kísérletemre hivatkozom, amelyben a *Tragédia* recepcióját állítottam a kutatás központjába, persze, nemcsak a fordításokat. Erre csak azt a mentseget tudom felhozni, hogy Zmajjal azóta sem foglalkoztam, tehát már több mint húsz éve, s hogy közreadott szövegem voltaképpen második átdolgozása egy korábbi próbálkozásnak ebben a tárgyban. Az első változat ui. csupán az általánosan ismert irodalomtörténeti tényeket ismertette, jóllehet néhány könyvészeti adat helyesbítésével, de alapjában mit sem törődve a háttérrel, a távolabbi összefüggésekkel, amelyek nélkül az adatfeltáró vagy helyesbítő pozitívista buzgalom aligha járulhatott hozzá az irodalmi kapcsolatok jobb megértéséhez. Szükséges volt tehát, hogy a könyvészeti, filológiai, verselési vonatkozásokon túl választ keressek pl. arra a korántsem mellékes kérdésre, mi lehet az oka a *Tragédia* iránti érdeklődés különböző korszakokban elvétve jelentkező, máskor pedig egyidejűleg nagyobb mértékben észlelt felélenkülésének a délszláv irodalmak történetében, mert ez az irodalmi életfolyamatok természetére is fényt deríthet. Bármily csekély hozadéka volt is e dolgozatnak, a módszerek kipróbálásának eligazító jelentősége volt későbbi munkáimra nézve.

Efféle következtetések azonban aligha vonhatók le pl. olyan módszertani megfontolások alapján, amelyek ebből indulnak ki — mint Milan Marković mondja tanszékfoglaló előadásában a belgrádi egyetem összehasonlító irodalmi katedráján 1929-ben —, hogy a recepció végső oka (és értelme) abban keresendő, hogy az írókat egy erkölcsi szemlélet hatja át, ugyanahhoz az etikai világhoz kapcsolódnak, egyféle intellektuális áradás részesei. Mladen Leskovacnak, a Zmaj-portré intimebb vonásait mindmáig talán a legplasztikusabban megrajzoló tanulmányából is tudjuk, hogy a „Fruška gora-i csalogány“ emberi-költői világának, másrészt Madách világnézeti-etikai alkatának (de történetiszemléletének sem) aligha lehettek olyan közös alapjai, amelyek pl. magyarázatul szolgálhattak volna Zmaj fokozott érdeklődéséhez a *Tragédia* iránt. Ilyen közös alapról a későbbiek során sem nagyon beszélhetünk. Elég csak a magyar költő igen különböző előjelű interpretációira gondolnunk a szerb, a szlovén, a horvát írók, kritikusok és publicisták írásaiban, amelyek igen széles skálán, az „elmélyült történelembőlcelet“ és a „történelmi vakság“ jelzőinek amplitúdóján mozognak (a két Jankulov, Todor Manojlović, Vilko Novak, Tine Debeljak, Niko Kuret, a zágrabi előadást követő értékelések, Sinkó Ervin stb.).

Mindez arra készíti az irodalmak egybevető vizsgálatára vállalkozó kutatót, hogy az itt említett (erkölcsinek mondott) komponens mellett bevonjon egyéb tényezőket is, ne csak szinguláris jelenségekre (egyes íróra vagy művekre) terjedjen ki a figyelme, hanem az irodalmak komplex egységeire s a jelenségek együttesére, az irodalomban érvényesülő minél több hatótényező számbavételével. A műalkotást ui. — bármennyire rokonszenvesnek tűnik is előttünk az irodalom autonómításának az elve — mégsem szabad „független létező“-nek tekintenünk, hanem számos tényezőtől kondicionált jelenségnek,

s ezek mindegyikét az összehasonlításban is mérlegre kell tennünk. Viszont a komparatiztika múltjában és jelen gyakorlatában is gyakran tanúi lehetünk az olyan kísérleteknek, amelyek egy-egy kiemelt szempont előtérbe helyezésével vagy éppen kizárólagosságával keresnek magyarázatot az összefüggésekre. A sok közül itt említhetjük meg pl. a romantika „benne rejlő“ (inherens) voltának a tételét, amely az általunk vizsgált két irodalom történeti és teoretikusai körében oly nagy visszhangot keltett. Ez a Van Tieghem által útjára bocsátott tétel a következő:

„A Duna-menti és balkáni irodalmak kezdettől fogva romantikusak, mert az európai romantika leglényegesebb törekvései — a szabadság, a szenvedélyesség, a színpompá iránti érzék, az idealizmus, a nemzeti múlt kultusza, a néplélekkel való azonosság inherens módon adva voltak lelkeségükben“. Ugyanez a gondolat Hankiss János *Európa és a magyar irodalom* című munkájában ilyen megfogalmazást nyer: „a magyar irodalom szinte állandó, krónikus romanticizmusban szenved“. Könnyű és olcsó lenne most Van Tieghem ellenében arra hivatkozni, hogy az irodalmi romantikának az általa felsoroltakon kívül is vannak fontos ismérvei, hogy azok a nyugati irodalomban is kitapinthatók; vagy Hankiss ellenében bizonyítékokat keresni ahhoz, hogy a magyar irodalom sem krónikusan romantikus, hanem akkor lett azzá, amikor azt a történelem napirendjére tűzte. Tipológiai hasonlóságok keresésében sem elégedhetünk meg tehát az iránnyal, a stílus azonosságának a megállapításával, s meg kell kísérelnünk a történelmileg létrejött variánsok kimutatását, a meghatározó társadalmi struktúrák alapján. Már Hegel is arról beszél *Esztétikájának* II. kötetében, hogy a klasszikus formák letűnésének (pl. az eposz) és az új epikai formák (pl. a regény) kialakulásának az okai a művészi tudatnak arra a nagy változásaira mennek vissza, amelyek a polgárosodás folyamatában mutatkoznak meg. A stílus és az ízlés örök voltának a tarthatatlanságára nem a marxista irodalomtudomány mutatott rá először, hanem éppen a szellemtörténet egy nagy egyénisége, Horváth János, aki már a húszas években alapelveként hangoztatja *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlés-ről* írt tanulmányában, hogy az irány (az ízlés) „fejlődéstörténeti eredmény, korszakonként kialakuló lelki forma; nem pusztá egyéni ügyettség, hanem történelmi előzményektől is meghatározott magatartás. Ritkán fordul elő ízlésváltozás, amely csak formai lenne / . . . / Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi ellentétké, s idő kell hozzá, hogy az irodalmi jelenségek tisztán esztétikai szempontból ítéltessenek meg, s bonyolult kapcsolataikból kibontakozva formai szerzeményként váljanak köztulajdonná“.

A fejlődéstörténeti elv elhanyagolása, az irodalom történelmi aspektusának a mellőzése természetesen kedvezőtlenül befolyásolja az egyéb módszertani megközelítéseket is: a szociológiai, lélektani, földrajzi, etnográfiai, ismeretelméleti, politikai, kulturális és egyéb alapokon nyugodó összehasonlítási eljárásokat.

Bennünket — érthetően — azok a módszerek foglalkoztatnak leginkább, amelyek irodalmaink helyrajzát próbálják felvázolni a nagy tablón, ily módon állapítva meg egymáshoz való viszonyukat. Az összehasonlító irodalomtudomány ún. földrajzi megfontolásokból kiinduló változatára vetünk ezúttal

egy pillantást. Már az érintett Van Tieghem-i koncepcióban is jelen van a földrajziság eleme, a kelet-európaiság mint megkülönböztető irodalmi formajegy, de még nem differenciáltan, nem lebontva az egyes nemzeti irodalmakra. Feltehetően ennek a gondolatnak az elfogadásával, Miodrag Popović már differenciálja a kelet-európai térséget: a *Duna menti* és *balkáni* irodalmak meglehetősen általános jelzői helyett a Habsburg-birodalom konkrét határait nevezi meg olyan térségként, amelyben az ide tartozó népek irodalma valamiképpen nivellálódik, de — érdekes eltéréssel Van Tieghemtől — nem a romantika jegyében. Úgy látja ugyanis, hogy „Ezen a területen a romantikának nem volt termékeny talaja. Egyfelől a szentimentális melódiák és szerenádok, másfelől a művelődés, a haladás, a hazaszeretet, az erkölcs, a rendszer, az isten, a császár dicsőségét zengő ünnepélyes hexameterek és fennkölt alkaioszi strófák a katolikus templomok orgonahangjai és a görögkeleti orosz-szláv templomok áhítatos énekszava mellett — mindez hangzatos kifejezése volt Metternich korában az egész Duna-medencében — német, magyar, cseh, horvát, szerb területen. A dinamikus romantikus költészetnek, amely jambikus intonációval szárnyal a magasba, a tudós poéták körében itt és e korszakban nem volt helye“. Ez a képlet azonban „Metternich korában“, amely tudvalevőleg vagy harminc esztendőig, egész 1848-ig tartott, bajosan alkalmazható a birodalom lakta összes népek irodalmára. Sem a mondott korszakban, sem a kiegyezéssel összetákolt Monarchiában. Egyben s másban valóban hasonlítanak egymáshoz a romantika típus-kialakító tényezői. Pl. fontos körülmény, hogy sem a szerb, sem a magyar romantika nem negatív programként jött létre, tehát nem azzal az elszánással, hogy eltakarítsa útjából a megmerevedett klasszicizmust, mert az oly mértékben egyik nép irodalmát sem hasonította át, hogy magát a nemzeti irodalmat reprezentálhatta volna. (Noha Berzsényi már közel kerül ehhez.) A romantika hasonló értékű tipológiai meghatározói között említhetjük meg azt a körülményt is, hogy mindkét irodalom egészen friss, képlékeny, az egyéni változatok kialakítására rendkívül alkalmas nyelvi anyaggal számolhat (a megújított magyar és az irodalmivá emelt népi szerb nyelvvel, még a műfajfrekvenciákat is befolyásolva). Ezek a „belső rokonságok“ azonban még nem mutatkoztak elég hatékonyan ahhoz, hogy egymás képére és hasonlatosságára formálják az irodalmakat. Ezek egyforma unalmas-szürkére való átmázolásáért ismét a történelmi összetevő elhanyagolása okolható, a térbeliségre redukált szemlélet, amely csak annyiban történelmi, amennyiben a Habsburg-birodalmat történelmi alakulatként kezeli. A birodalmiság azonban, mint kultúra- és irodalomteremtő erő, utoljára alighanem még Nagy Sándor és a hellenizmus korában számított annak.

Ilyen negatív tapasztalatok birtokában az újabban meghonosodott tipológiai vizsgálatok — azzal, hogy anyagukat tovább differenciálva földrajzi zónákra tagolják — az analógiák megállapításánál már sokkal óvatosabban nyúlnak e kérdéshez, s egy-egy irodalmi jelenség vizsgálatánál (így a romantika esetében is) nagyobb mértékben veszik tudomásul a történelmi különbözőségekre konkrétan kimutatható elemeket, s ezzel összefüggésben az irodalom mindenkori funkciójával értelmezhető változásait. A zónák és az egységesnek vélt kulturális nagyterületek határai között való gondolkodás azonban (kü-

lönösen akkor, ha ezek a határok valamilyen nyelvrokonsági, faji, birodalmi „közösségek“ kereteit akarják megvonni) továbbra is a tévedés sok lehetőségét hordják magukban. (Lásd Karel Krejčí: *A klasszicizmus a nyugati és keleti szláv irodalmakban.*) A horizontális (térbeli) kiterjedés aspektusa mellett ugyanis okvetlenül szükség van a jelenségek egyidejű vertikális (időbeli) dimenziójának a figyelembevételére is, mert enélkül szükségképpen torz kép alakul ki az összehasonlított irodalmakról és kapcsolataikról, összefüggéseikről.

A zóna — az elmélet híveinek felfogása szerint — az a nagyterület, amely közös karakterjegyek meglétét feltételezi, sőt mutatja ki a hozzá tartozó irodalmakban. Az újabb komparatiztikai eljárások öt ilyen geográfiai tagoltságú zónát különböztetnek meg, szemben a korábbi két területtel (Nyugat- és Kelet-Európa). Az általunk vizsgált korszakra, a romantikára nézve is ezek a következők: a spanyol-portugál zóna; a francia-angol zóna; a „középső“: olasz-germán-skandináv zóna; azután az egykori Habsburg-birodalom és a Balkán térségét felölelő ún. közép-keleti zóna, valamint az orosz birodalom kisugárzási körébe tartozó keleti peremterület a balti népekkel (Sötér I.: *Az ember és műve*, 1971. 282.).

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a Babits-évforduló adott alkalmat arra, hogy a tárgyalt vonatkozásban is megvizsgáljuk az író Európa-konceptióját. Meglepőnek látszik a szándék analógiája, ami Babits logikája szerint együvértartozó műveltségcsoportok elkülönítését eredményezi, az ismertetett elméletben pedig az említett zónákat. Babitsnál a következő műveltségkörökre tudunk visszakövetkeztetni: a görög-római; az angol-francia-német; az olasz-spanyol-portugál; az orosz-lengyel-északi (norvég, dán, svéd). Az Európa-erőd falain kívül rekedtek, a nyájjidegen peremlakók, a lappoktól kiinduló széles sávban a magyarokon át egészen a balkáni törmeléknépekig messze a tizedes vessző mögött kapnak helyet mint elhanyagolható mennyiségek, annál is inkább, mert „elkülönülő törekvéseikkel mind vigasztalanabbá teszik Európa széthasadozásának a képét“.

De térjünk vissza a „mi“ zónáinkra: Ezúttal mellőzni kívánjuk azokat a kedvezőtlen képzettársításokat, amelyeket ez a felosztás kelthet bennünk, s pusztán az ilyen tagolás komparatiztikai célszerűsége szempontjából vesszük szemügyre, s belőle is egyedül az ún. közép-keleti, a habsburg-birodalmi—balkáni zónára leszünk tekintettel. Az első, ami szembetűnik ezen a térképen: egyes idetartozó irodalmakban még jele sem mutatkozik a romantika legtágabban értelmezett vonásainak sem, másokban az már virágzóban van, ismét másokban pedig már feltűnnek a meghaladás jelei is. Egyes irodalmakban még valóban pszeudoklasszicisztikus vagy szentimentális-preromantikus (ízlésbeli, eszmei-érzelmi-gondolati) vonások dominálnak, de Ján Kollár vagy Vörösmarty pl. (noha még a klasszika jegyeivel) már kibontakoztatják a nemzeti romantikát, sőt: Petőfi fellépése a negyvenes évek közepén már a kritikáját is jelzi. A társadalmi tagozódás más-más szintjei, a polgárosodási folyamatok eltérései, a népköltészet jelenlétének a foka, az irodalom nyelvi standardjának a különbözősége, a hagyományos műformák közti differenciák igen tarkává teszik a képet — egyetlen zónán belül is. Természetesen az örökölt állapotok szintén belejátszanak ebbe. Már a fel-

világosodás (illetve a klasszicizmus kora) is azt mutatja, hogy az a szerb nemzeti irodalom fejlődésének az áramába nem tudott nagyobb intenzitással bekapcsolódva termékenyebben hatni, viszont a magyar klasszicista irodalom pásztori és költői magatarása már-már nemzeti tartalmak közvetítésére is képes volt, sőt (Kazinczynál) arra is, hogy polgári eszmék kifejezője legyen. Az irodalmak (és műveltségtartalmak) horizontális szemléletében tehát inkább az inkongruens elemek tűnnek fel, s ezért múlhatatlan a vertikális (diakronikus) megközelítés is, hogy a jelenségeket egyáltalán párhuzamba állíthassuk. Mert a magyar költészetben a romantika kifejlett formáit mindenképpen 1848 előtt elemezhetjük, míg a szerbben a forradalom után érik el első magaslati pontjukat. A történelemben ható erők következményeképpen az irodalmak ui. hol egymás elé siettek, hol elmaradtak egymástól. Az egyes nemzeti romantikák típusmeghatározó elemei is csak akkor lesznek láthatóvá, ha az összehasonlító irodalomtudomány koordináta—rendszerének nemcsak földrajzi, hanem történelmi tengelyén is kijelöljük helyüket.

REZIME

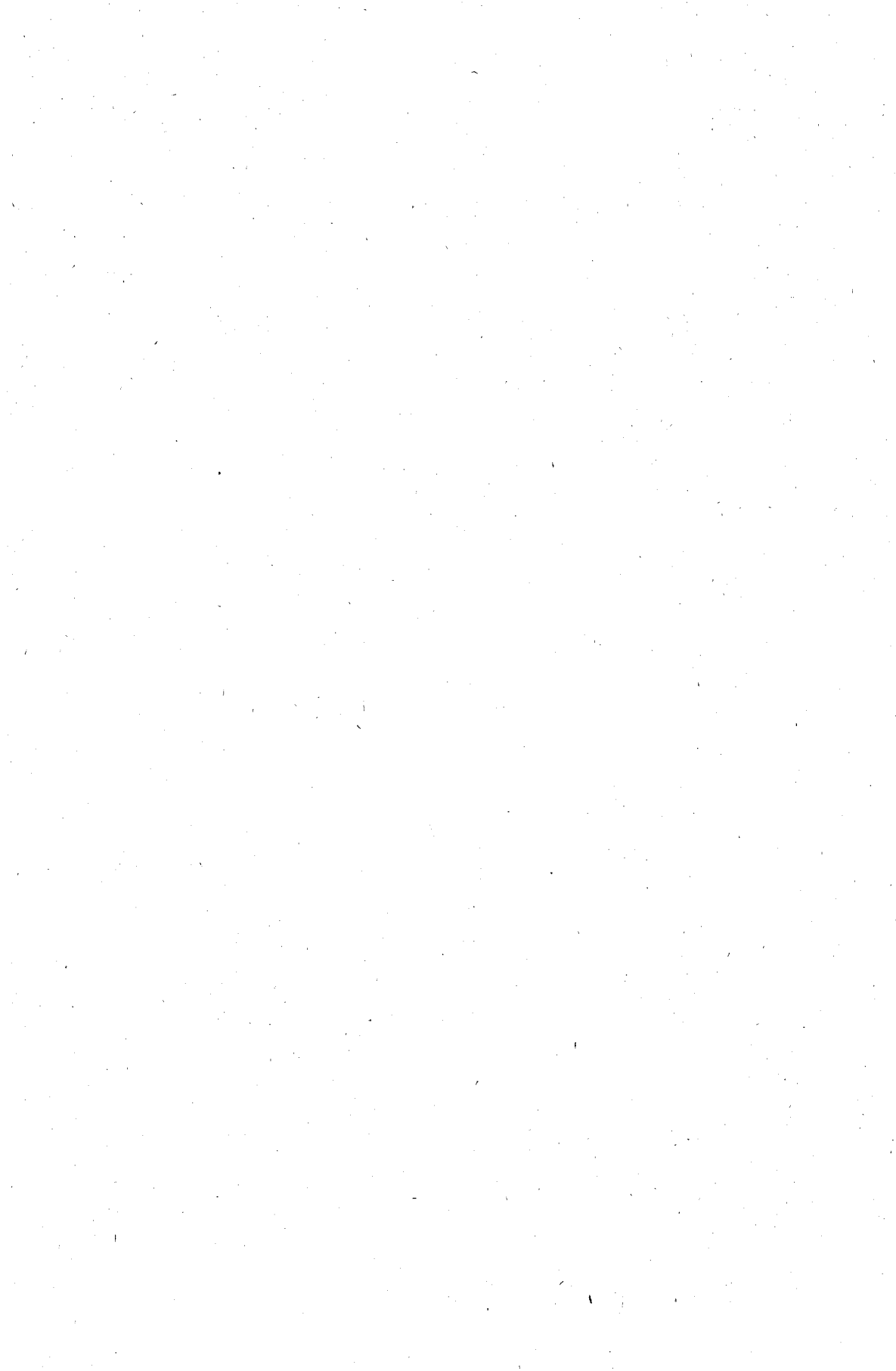
Komparatistička iskustva

Proučavanje južnoslovensko—mađarskih književnih veza se već petnaest godina vrši u institucionalnim okvirima u Vojvodini. Potrebno je da se kritički analizuje dosadašnji rad na tom polju. Stalno je prisutna dilema oko odnosa osnovnih i aplikativnih istraživanja. Za južnoslovensko—mađarske književne i kulturne veze veoma je važan tzv. geografski aspekt (istočnoevropsko zajedništvo), međutim treba uzeti u obzir ne samo horizontalne (prostorne, geografske), nego i vertikalne (vremenske, istorijske) dimenzije pojava u književnosti.

S U M M A R Y

EXPERIENCES IN COMPARATIVE STUDIES

Comparative studies of Hungarian and Southern-Slavic relations has been carried out within institutionalized centres in Vojvodina for fifteen years. What is needed today is to make a critical evaluations of the efforts in this field. Yet the dilemma between the basic and applied disciplines is continually present. Very important for Southern-Slavic and Hungarian literary and cultural relations is their geographic aspect (the so called East—European Community), yet one should take into account not only the synchronic aspects (territorial and geographical) but also the diachronic (temporal and historical) events in literature.

ETO: 886.1:82.091

CONFERENCE PAPER

**JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ — KOMPARATISZTIKAI
SZEMPONTBÓL***

FRIED ISTVÁN

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

A XIX. század szerb irodalmának aligha akad még egy olyan jelentős egyénisége, aki az összehasonlító irodalomkutatás számára több és látványosabb munkát adna, mint Jovan Jovanović Zmaj. Nemcsak a világirodalom remekeit szerbre adaptáló tevékenysége érdemel megkülönböztetett figyelmet, hanem szerkesztői munkája is, amely nem nélkülözi a magyar irodalommal (és hírlapirodalommal) való *genetikus* kapcsolatokat: az átvételtől, a kölcsönzéstől az adaptálásig, a fordításig.¹ Ugyancsak monografikus feldolgozást érdemelne helye a XIX. század Magyarországon, amelyet részben fordítói-kultúráközvetítói magatartása határoz meg, részben (a másik oldalról tekintve) a magyar irodalmi élet egy bizonyos sávjának nyitottsága a szerbhorvát népköltéssel szemben és érdeklődés a szerb irodalom alakulásával kapcsolatban. Ha Zmaj költészetét elemezzük, a szüntelen kölcsönzések, áthallások, gondolati és formai átvételek bukkannak fel.

A komparatiztikát — és nemcsak Zmaj esetében — érdekli, hogyan illeszkedik bele egy költői életmű egy másik nemzeti irodalom konvenciórendszerébe; hogyan próbálja meg az „úzus“ fellazítását, feltöltését új elemekkel; mennyire kapcsolódik a világirodalmi hagyományhoz, illetve mit hasznosít a világirodalmi törekvésekből a saját nemzeti irodalma számára. A XIX. század második felének Magyarországon a fokozatosan kiszélesülő irodalomtörténeti (és történettudományi) törekvések fordításokban, világirodalmi-világtörténeti tanulmányokban-monográfiákban és olyan tudományos folyóiratokban visszhangoztak, amelyek helyet adtak az akkori nemzetiségek irodalmának, folklórjának — és a kapcsolattörténetnek is. Jól példázza ezt Zmaj életművének magyar fogadtatása. Különböző lapok szívesen közölnek tőle novellát, verset magyar fordításban,² a hivatalos elis-

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 26-án elhangzott előadás szövege

¹ Erről részletesebben írt PÓTH István: *Zmaj és a magyar irodalom*. In: *Szomszédság és közösség. Délszáv—magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Budapest 1972. 369—391.

² Ábrányi Emil, Pavlovics Jenő, Dömötör Pál fordítottak Zmaj verseiből: *Vasárnapi Újság* 1889. 354., *Fővárosi Lapok* 1890. 249., 525., 795., 1233., 1729., 2037.; *Magyarország és a Nagyvilág* 1874. 210. 252—253. 428.

merést a Kisfaludy Társaságba való beválasztás dokumentálja.³ Az ismertséget igazolja egy újságcikk, amely valójában nem Zmajról szól. Badics Ferenc, a későbbi neves irodalomtörténész, Bajza József műveinek sajtó alá rendezője, Fáy András monográfusa, 1883-tól 1890-ig Újvidéken tanító.t.⁴ 1890-ből való hangulatos tárcacikke Kamenicáról. Itt olvashatjuk a következőket: „A tavasz óta már állandó orvosa van a falunak, a kitűnő szerb költő és műfordító: Zmaj Jovanovics János, ki azonban betegei miatt bátran írogathatott, egész nyáron ritka vendég a betegség...“

A magyar irodalmi közvéleményben is számon tartott Zmaj ismertségét mindenekelőtt fordításainak köszönhetjük: Arany János, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Madách Imre és a „kisebbek“ (pl. Garay János, Tóth Kálmán) műveit ültette át szerbre.⁵ Arra is van adatunk, hogy ezek a fordítások a szerb közönség előtt népszerűek voltak. Antonije Hadžić, aki egyébként szorosan együttműködött Jókai Mórral, Zmaj érdeméül tudta be, hogy a „népies irányt juttatta diadalra“, tehát azt, amelynek bizonyos mértékig Petőfi és Arany, víg elbeszéléseinek egy részével, anekdotagyűjteményével Jókai Mór is reprezentánsa volt. Majd ezt állapítja meg róla: „Mindaz, amit Arany, Petőfi, Gyulai, Garai (!), Tóth Kálmán, Ábrányi Emil, Göthe, Heine, Beranger (!), Bodenstedt költeményeiből fordított, mint eredeti szerb mű hat ránk, és, mégis, épen kifejezi az idegen költők egyéniségét.“⁶

A komparatiztika kutatója e fordításokat tanulmányozva az ellenkező eredményre jut. Zmaj a XIX. századnak ama szerb költője, aki fordítóként majdnem jelentősebb, mint költőként. Félreértések elkerülése végett: Zmaj úgy művelt változatos hangú, az epigrammától a dalig, a balladáról a román-cig, az alkalmi verstől a politikai bökversig szerb irodalmat, hogy kezét a világirodalom, különösen a magyar és a német irodalom ütőerén tartotta. Lefordította a *Toldit* és a *János vitézt*, mert az általa is nagyra becsült népi epikus énekektől elütő elbeszélő költeményre akart variánst teremteni a szerb irodalomban. Lefordította Lermontov *Démonát*, mert a líriko-epikának ez a változata hiányzott a szerb irodalomban. Ciklusképző lírai termésének mintáját minden bizonnyal az általa egyébként lelkesen tolmácsolt Heinénél találta meg; s hogy itt találta meg, azt a hazai, a szerb hagyomány felől ért impulzusoknak is köszönheti. Ugyanis a „gradanska lirika“ (a városi költészet) Branko Radičevićnél módosult, szubjektívizált formája közvetlen előzménye Zmaj lírai ciklusának. Ezt az élményt dúsította föl a német Lied-forma, amelynek ciklusba rendezésekor Heine kialakította az érzelem „re-

³ PÓTH, István: *Iz Zmajeve prepiske (Zmaj i Kisfaludijevo društvo)*. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 1967. 126—134. Zmaj és a Kisfaludy Társaság kapcsolatainak egykorú krónikája: *Fővárosi Lapok* 1889. 1094—1095.; HADŽIĆ, Antonije: *Zmaj-Jovanovics János*. Uo. 1101—1102., 1105—1107., 1113—1115. — *Egy szerb költő jubileuma a Kisfaludy-társaságban*. *Vasárnapi Újság* 1889. 22. sz. 355—356.

⁴ Badics Ferenc az újvidéki magyar főgimnáziumban tanított latin és francia nyelvet, valamint magyar irodalmat. Egy ideig a Vörösmarty Mihályról elnevezett ifjúsági önképzőkört vezette. Dolgozatai a gimnáziumi értesítőben is megjelentek: BADICS Ferenc: *Gvadányi József „Időtöltései“*. In: *Az újvidéki királyi kath. magyar főgymnasium tudósítványai az 1883/83-diki tanévről*. Közzéteszi: FRANKL István. Újvidék 1884. 1—18.; BADICS Ferenc: *Fáy András tanulókora*. In: Uo. 1888/89. tanév. Újvidék 1889. 1—18.

⁵ Fordításait érdemes volna a Hviezdoslavéival párhuzamban elemezni.

⁶ HADZSICS Antal: *Jovanovics János*. *Vasárnapi Újság* 1889. 22. sz. 353—354.

gényének“ (alakulásának, hullámzásának, változatainak) megfelelő lírai kifejezését. Az érzelmi állapot dalciklusként való leírásával Zmaj a heinei metódust közelítette az anyanyelvi hagyományokhoz.

Az 1863-ban lefordított Arany János-ballada, *A walesi bárdok* 1863-ban jelent meg magyarul. Zmaj a *Koszorú* c. folyóiratban olvasta, s ez ismét azt bizonyítja, hogy a szerb költő figyelemmel kísérte a magyar irodalom eseményeit, olvasmányai között magyar hírlapokra, folyóiratokra bukkanhatunk. Az Arany-ballada megszólaltatásával új hang jelentkezett a szerb irodalomban, új versforma, új tónus, még akkor is, ha a fordításban csak részben találjuk meg azokat a jellegzetességeket, amelyek Arany Jánosnak erre a balladája jellemzőek.

*Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az agg;
S fegyver csörög, haló hörög
Amint húrjába csap.*

*Evo kralju, ja ću splesti
Tvojoj slavi splet,
Opevaću dela tvoja,
Da ih čuje svet. . .*

A fordító nem ügyelt a perspektívaváltásra. Arra ti., hogy az eredetiben a narrátor és a szereplő szava változik. Ez azért fontos, mert a narrátor szavai később a bárd szavaiként térnek vissza. Amellett a szerb szakasz első két sora nem egészen ügyes átköltés, magyarázkodóvá teszi ugyanis azt, ami az eredetiben tömör kijelentés. A továbbiakban a fordító a belső rímekre, a hangutánzásokra fordít több gondot, a versnek valóban fontos elemeire. Mintegy csatát elevenít meg. Nem állapotot, hanem akciót:

*Fegyver csörög, haló hörög,
A nap vértóba száll,
Vérszagra gyűl az éji vad;
Te tetted ezt király!*

*Sablje zveče, polja ječe,
Krvoločan boj,
Konji tlače, zemlja plače
To je posó tvoj. . .*

Arany verse bevégzett tényt állapít meg, a bárd *visszatekint*, Zmaj ott is belső rímekkel és igékkal él, ahol az eredetinek más a hangvétele.

A walesi bárdok szerb fordításának története azonban nem itt végződik.⁷ 1871-es keltezésű a *Guslareva smrt* (A guszlár halála) c. költemény. Az Arany-átültetéstől a Zmaj-versig egyenes út vezet. Ám az ezen az úton származó ötlet — ismét — anyanyelvi hagyományokkal találkozott; a hős walesi bárd az öreg guszlár alakjában támad föl. Az öreg guszlár átkai azokat érik, akik megtagadván nemzetiségüket eltörökösödtek. A témakölcsönzésen túl Zmaj formai elemeket is kölcsönöz Aranytól. A fordításban kipróbált módszerek harmonikusan illeszkednek bele a szerb versmenetbe, a félrímes, jambikus verssorok, a belső rímek fontos hangulati tényezőként kapnak jelentős helyet; a lélekábrázolás hasonló eszközökkel történik Zmaj és Arany versében, ti. a külső testi változásokkal érzékeltetik a költők a szereplő megrendültségét. A megjelenített környezet, az eltörökösödtek emlegetése azonban az anyanyelvi hagyományok, például Njegošé felé utalnak vissza.

⁷ Vö. erről: PÓTH István: *Zmaj és a magyar irodalom*. In: *Szomszédság és közösség. Dél-szláv-magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: VUJICSICS D. Sztoján. Budapest 1972. 369—391.

Hogy a magyar irodalom nyomon kísérése, tolmácsolása, eredményeinek asszimilálása a szerb irodalomban összefér az anyanyelvi hagyomány vállalásával, azt egy Antonije Hadžičhoz küldött levelében maga erősíti meg akkor, amikor Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tóth Kálmán, Branko Radičević, Njegoš, Milutinović Sarajlija „szellemét“ együtt emlegeti, mint amely az egyetértés előmozdítására ösztökéli.⁸ A Kisfaludy Társaság elismerése, Zmaj verseinek viszonylag gyakran való magyar fordítása viszonzása volt annak a fordítói tevékenységnek, amely magyar költőket hozott közel a csak szerbül olvasó közönséghez, feltehetőleg Magyarországon kívül.

Zmaj és a magyar irodalom kapcsolatát azonban hiba volna a fordításokra és a Kisfaludy Társasággal való levelezésre korlátozni. A magyar irodalom, illetve a magyar irodalmi élet volt Zmaj igazi élménye. Az irodalmi életet a lehető legszélesebb értelemben értjük. Tehát Jókai Mór élcslapjait is szem előtt tartjuk. Annál is inkább, mert Tallérossy Zebulon később Jókai-regényhős lett.⁹ Az 1858-ban indult újság, az *Üstökös* jellegzetes figurája Zmaj lapjába lépett át; mint ahogy a magyar élcslapok versikéi, anekdotái, rajzai is visszaköszönnek ránk Zmaj élcslapjaiból. A szerb élcslapokat olvasva, nemcsak Zmaj gyors reagálása tetszik ki a magyar politikai élet változásaira,¹⁰ hanem a magyar újságok híryanagának, tudósításainak tudomásul vétele, polémikus viszonyulás a magyar politikához is. S ezen keresztül, az élcslapba illő vers, az olykor kétnyelvű politikai bökvers megteremtése a szerb irodalomban. Zmaj kihasználja, hogy olvasóinak valószínűleg nagyobb része kétnyelvű,¹¹ s éppen politikai bökverseiben a magyar nyelvű sorok többféle poétikai funkciót töltenek be. Poénként csattannak el, rímhívó szóra válaszolnak meglepően, illetve a mondanivalót a nemzetiségpolitikai véleményalkotásra hegyezik ki. Az „efemer“ jellegű versikéknek, rajzok alá írt szövegeknek *műfajteremtő* vonatkozásuk a lényeges, mintegy előlegezik a kevésbé kifejezetten irodalmi újságírást.

A magyar irodalmi élettel való nem annyira közvetlen kapcsolatok is érdekelhetik a komparatistát. Zmaj életművének ismeretében nemigen hiszünk *véletlen* találkozásokban magyar irodalmi tendenciákkal; a „párhuzamosságoknak“ többnyire földeríthető kapcsolattörténeti hátterük van. Tudjuk, hogy Zmaj is kivette részét az európai divatból, a Bodenstedt tolmácsolta Mirza Shaffy-verseket ő is fordította. Lehet, hogy figyelme azért is tévedt a perzsa-német lírára, mert a *Hölgyfutár* c. lapban feltűnt neki Arany

⁸ PÓTH István: 3. sz. jegyzetben i.m. 131.

⁹ PÓTH, István: *Die Darstellung der politischen Wirklichkeit in der Poesie von Jovan Jovanović Zmaj. Studia Slavica* 1968. 331—340.

¹⁰ Zmaj és a magyar élcslapok kapcsolataira fény derül levelezésében tallózva: *Prepiska Jovana Jovanovića Zmaja. Knjiga prva* (1852—1882.). Novi Sad 1957. 31. Zmaj levelében így ír: „Posle dve tri originalne karikature moramo za sada i kakvu stariju (naravno koja za nas i za vreme pasuje) upotrebiti, a to će se moći iz *Bolond miške* i iz *Ištekeša*-a i tima moramo znati cenu.“ Vagy a 49. lapon (Zmaj levele 1861 nagypéntekéről): „Želio sam da se u Pešti razgovoram s urednikom „Bolond Miške“ Kolomanom Totom, i urednikom „Ištekeša“ Mavrom Jokajom, koji redakciji Komarca svoj list kao „csere példány“ šalje.“

¹¹ PÓTH István: *Adalékok Jovan Jovanović Zmaj politikai költészetéhez.* In: *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből Dobossy László 70. születésnapjára.* Budapest 1980. 269—275.

János néhány Mirza Shaffy-átültetése (1856. 130. sz. június 7.); de elképzelhető, hogy kezébe került Berec Károly *Szászsorszápek* c. köteté (Pest 1858.). Tény az, hogy Zmaj szuverénül válogatott, nem azt fordította le, amit Berec — és főleg nem olyan módon. Az mindenesetre feltűnő, hogy Berec kötetében együtt lelte azokat a „költőket“, akiket szívesen és lelkesen tolmácsolt, nevezetesen Heinét, Háfizt és Mirza Shaffyt. A magyar fordítások időben megelőzik a Zmajéit. Mindössze annyit feltételezünk, hogy a magyar lapok, kötetek esetleges forgatása ráirányíthatta Zmaj figyelmét a divatos irodalmi jelenségekre. A magyar irodalmi érdeklődés folyamatosan kísérte nyomon, ismertette a „keleti“ költészet német fordításait. Fábian Gábor már 1824-ben kötetet adott ki Háfiz verseiből, Erődi (Harrach) Béla, aki tolmácsolója volt a Balkán félszigeti népek népköltészetének,¹² 1872—1873-ban jelentette meg Háfiz-átültetéseit (hogy az egész korai magyar Háfiz-kultuszról, a Csokonaiéról ne beszéljünk!).

Felfigyeltünk arra, hogy Tennyson *Arden Enocu-hjának* magyar és szerb megjelenése között kilenc esztendő telt el, Jánosi Gusztáv sápadtabb és az angol eredetit alapul vevő fordítása 1870-ben, Zmaj frissebb átültetése (amelyhez a német változat is segítségül szolgált) 1879-ben jelent meg. A két fordítást összevetve megállapíthatjuk, hogy Zmaj nem használta Jánosi Gusztáv munkáját. Itt csupán arról lehet szó, hogy ötletet kapott vagy megerősítést tervéhez, de dokumentálja a két irodalom fejlődésében mutatkozó párhuzamosságot is.

Zmaj orosz irodalmi érdeklődése is találkozott hasonló magyar törekvésekkel. Itt ugyan meg kell állnunk addig, amíg nem szögezzük le: a szerb-orosz irodalmi kapcsolatok múltja rétegzettebb, sűrűbb, fontosabb, mint a magyar-orosz irodalmi kapcsolatoké. Jól ismert bizonyos szerb körök vonzalma bizonyos orosz körökhöz, illetve bizonyos magyar körök idegenkedése, félelme a pánszlávnak nevezett orosz mozgalmaktól, orosz-szláv (orosz-szlavák, orosz-cseh, orosz-szerb) kapcsolatoktól. Mindezek ellenére felfedezhetjük az analógiákat. Zmaj 1863-ban, Zilahy Imre antológiájában, az *Északi fényben* adott közre Lermontovot, s a szerb és a magyar Démon-tolmácsolás az egyként növekvő szerb, illetve magyar Lermontov-kultuszt¹³ reprezentálja, amelynek egyébként szép bizonyítéka Arany László *Mciri-* (A cserkeszfiú) fordítása 1864-ből, Székely József tanulmánya 1857-ben, Arany Lászlóé 1864-ben, a *Budapesti Szemlé*ben. Puskin novellisztikája és költészete a reformkor óta mind inténivebben van jelen a kor magyar irodalmában — lírája fokozatosan, nem utolsósorban Zmaj fordítói munkásságának eredményeképpen, a szerb irodalmi közvéleményben. Ezúttal (is) a hasonló érdeklődés dokumentálása a fontos, az európai irodalmak együttetésében mind lényegesebb szerephez jutó orosz irodalom recepciója (az 1850-es években kezdődik meg pl. Turgenyev és Szaltikov-Scsedrin műveinek magyar tolmácsolása). Ez is hozzátartozott a magyar világirodalmi színpéhez; ez is

¹² ERŐDI Béla: *A Balkán-félszigeti népek költészetéből*. Budapest 1892.

¹³ GÁLDI László: *Lermontov versművészete magyar köntösben*. In: *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: KEMÉNY G. Gábor. Budapest 1961. I. k. 407—470.

gazdagította az irodalomtörténeti és kritikai gondolkodást. Mint ahogy Zmaj vállalkozásainak, költészetének magyar elismerése is.

Jovan Jovanović Zmaj nem volt résztvevője a magyar irodalmi életnek, még hivatalos vagy fél-hivatalos levelet sem írt szívesen és biztonságosan magyarul.¹⁴ De figyelemmel kísérte mindazt, ami a magyar irodalomban-hírlapirodalomban történik. Figyelemmel kísérte, mert szükségesnek tartotta, hogy a magyar irodalom eredményeit hasznosítsa a szerb költészet számára. Nem utánzásról, nem pusztán másolásról volt szó, hanem fordításról és adaptálásról. Zmaj *felkészülten* ment a magyar irodalmi jelenségek elé, az anyanyelvi irodalommal felvértezett. Ez egyben azt is jelentette, hogy a fordítások megválasztása, a fordítói módszer az anyanyelvi irodalom igényeihez igazodott, az onnan érkező impulzusok hatottak a fordítások nyelvi—előadásbeli sajátosságaira.

Még egy tényező tetszik ki: Zmaj érdeklődésének *hasonlósága* a magyar irodalmi érdeklődés jelentős részével. Nevezetesen a hivatalosnak vagy akadémikusnak tekintett magyar irodalom- és tudománypolitika értékrendjét fogadta el; az általa jelentősnek vélt alkotások a magyar irodalomtudomány irányítóinak véleménye szerint is jelentősek; az általa tolmácsoló magyar művek a tankönyvszerzők és a magyar irodalomtudomány akkori irányítói szerint is az értékhierarchia csúcán állnak (s most tekintsünk el a bökversektől). Más oldalról tekintve, azt is állíthatjuk, hogy Zmaj nem figyelte föl a szimbolizmus felé vezető, modernebb hangvételű irai alkotásokra, nem Kemény Zsigmondnak súlyosabb gondolatiságot hordozó regényirodalmára, amely a magyar irodalomban (Gyulai Pál erőfeszítései ellenére) a kevésbé az előtérben álló változatot jelentette. Nem figyelte föl például Arany János igen fontos öregkori lírájára, nem a fordításokban viszonylag korán és elrajzoltan felbukkanó modernebb francia törekvésekre (pl. Baudelaire-re). Mindazonáltal mégsem mondhatjuk, hogy Zmaj életműve a konzervativizmus jegyében állna. Hiszen épp azáltal bizonyította eredetiségét, hogy a maga értékrendje szerint válogatott (történetesen a lírában ez az értékrend a Gyulai Pálé is volt). S ha fordításaival kapcsolódott is a magyar irodalomhoz, fordítói módszerével eltért attól. Ismételjük: *inkább adaptált*. E kérdés más vetülete szerint: a szerb romantika viszonylag későn tört át, és ennek mindegyik nyelv okai voltak. Mindaddig, amíg Branko Radičević nem tette egyértelművé, hogy Vuk Karadžić „nyelvteremtése“ után lehetséges lesz megvalósítani a szerb irodalomban az európai irodalommal való tekinológiai egyidejűséget, Branko Radičević fiatalon megszakadt költői pályája, a „građanska lirika“ biedermeier hangulatot sugárzott Zmaj felé, s ez a hatás bizonyos fokig gátat emelt a romantikus tendenciáknak. A következő költőnemzedékre kettős feladat várt:

1) A romantikus áttörés végrehajtása, méghozzá oly módon, hogy a nemzeti irodalom hagyományai ne szakadjanak meg.

2) A korszerű költészet megteremtése.

¹⁴ PÓTH István: *Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz. Világirodalmi Figyelő* 1960. 445.

Nyilvánvaló, hogy a Petőfi Sándor által is fordított Béranger legfeljebb a költői dikció többféleségének kialakításához nyújthatott segítséget; mint ahogy az 1841-ben elhunyt Lermontov is csupán a romantikus áttöréshez szolgáltatott érveket.

Ezért volt szüksége Zmajnak a magyar irodalomra. Az ekkor teljesebb-differenciáltabb magyar irodalom törekvései megnyugtató tanulságokkal kínálták meg Zmajt: hogyan lehet világirodalmi áramlatokat nemzetivé asszimilálni? Hogyan lehet és érdemes válogatni az adott nemzeti irodalom számára a világirodalmi termésből? Hogyan lehet összeegyeztetni fordítást és eredetiséget? Hogyan lehet megteremteni nemzeti és világirodalom összhangját? Zmaj számára nem a magyar irodalom az egyetlen „ihletadó” forrás; de mert innen érkezett a legtöbb elismerés, éppen ezen az elismerésen nyugtázhatta a maga számára is, a szerb irodalom számára is, hogy jó úton jár.

Zmaj genetikus kapcsolatai a magyar irodalommal, a magyar irodalmi élettel jórészt a történelmi körülmények, a földrajzi-állami-politikai helyzet által vannak meghatározva. A történelmi Magyarország írói öntudatos anyanyelvi-nemzeti elkötelezettségük mellett őríztek valamit abból a régi évszázadok által kialakított „hungarus“-tudatból, amely nem nyelvi nemzetben gondolkodott. Ennek a tudatnak utolsó nagy képviselői a szerb Jovan Jovanović Zmaj és a szlovák Pavel Országh Hviezdoslav, akik a magyar irodalom fordítói voltak (mindketten: Petőfié, Aranyé és Madáché), és akik népük érdekeit több ízben a magyar irodalomból kölcsönzött érvekkel védték.

Minderre jól érzett rá a Kisfaludy Társaság. Ezért választotta tagjai sorába Zmajt — és Hviezdoslavot.

REZIMÉ

Jovan Jovanović Zmaj sa komparatističkog aspekta

Autor prikazuje genetičke veze i tipološke sličnosti između Jovana Jovanovića Zmaja i mađarske književnosti. Zmaj je bio uspešan posrednik kulture. On je prevodio sa mađarskog na srpski lirsko-epsko delo Šandora Petefija (Vitez Jovan), Toldijevu trilogiju od Janoša Aranja, zatim Opsadu Muranja, Jokaijeve pripovetke, Madačevu filozofsku poemu o problemima čovečanstva (Čovekova tragedija), pesme, epigrame, anekdote. U obrazovanju svojih humorističkih listova (Komarac, Zmaj) uzeo je za primer mađarske listove sličnog karaktera. Ali nisu važne samo ove direktne veze za analizu Zmajevog životnog dela. Ima dokaza i za istovetnost kruga interesovanja srpskih i mađarskih pesnika. Prevodi orijentalne i pseudo-orijentalne poezije. (Bodenštedtove Mirza-Šafi pesme, Hafizove pesme), adaptacija Tenisonove epike (Arden Enoh), prevod Ljermontove lirsko-epске pesme (Demon) pojavljuju se i u mađarskoj i u srpskoj poeziji. Ali se ne sme izgubiti iz vida da za Zmaja

1. mađarska književnost bio je deo svetske književnosti,
2. a „svetska književnost“ asimilirao se posredstvom nemačke i mađarske književnosti.

Životno delo srpskog pesnika temelji duboko na tradicijama maternjeg jezika (na građanskoj lirici i na poeziji Branka Radičevića), i na osnovu tih tradicija je on primao tokove i stremljenja u svetskoj literaturi.

ZUSAMMENFASSUNG

ISTVÁN FRIED

Jovan Jovanović Zmaj — aus komparatistischem Aspekt

Der Verfasser zeigt die genetischen Kontakte und Zusammenhänge typologischer Art J. J. Zmaj's und der ungarischen Literatur vor. Zmaj war ein erfolgreicher Kulturvermittler, er hat die lyriko-epischen Werke von Sándor Petőfi (János vitéz: Held Johann) und János Arany (Toldi-Trilogie, Die Belagerung von Murány), die Erzählungen von Mór Jókai, das philosophische Menschheitspoem von Imre Madách (Die Tragödie des Menschen), Gedichte, Epigrammen, Anekdoten aus dem Ungarischen ins Serbische übertragen. Die Vorbilder seiner humoristischen Blätter (Komarac, Zmaj usw.) waren — wie man in seinem Briefwechsel mehrmals lesen kann — die ähnlichen ungarischen Blätter. Aber nicht nur diese direkten Kontakten scheinen uns wichtig, wenn wir das Lebenswerk Zmaj's analysieren wollen. Man kann auch das analoge Interesse der serbischen und ungarischen Dichter demonstrieren. Die Übertragung der orientalischen und pseudo-orientalischen Poesie (die sog. Mirza-Shaffy-Gedichte von Bodenstedt, Hafiz), die Adaptation der Epik von Tennyson (Arden Enoch), die Übersetzung des lyrisch-epischen Poems von Lermontov (Demon) erscheinen sowohl in der serbischen auch in der ungarischen Literatur. Aber man darf nicht vergessen, dass für Zmaj

- 1) die ungarische Literatur ein Teil der Weltliteratur war;
- 2) die „Weltliteratur“ mehrmals durch deutsche und ungarische Vermittlungen assimiliert geworden war.

Das Lebenswerk des serbischen Dichters ist tief in die muttersprachliche Tradition eingewurzelt (d.h.: gradanska lirika, die Dichtung von Branko Radičević) und zur diesen Tradition rezipierte er die weltliterarischen Strömungen und Richtungen.

ETO: 886.1:061

CONFERENCE PAPER

**A KISFALUDY TÁRSASÁG KÜLSŐ TAGJA
(ZMAJ JOVAN JOVANOVIĆ)***

PÓTH ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

Jovan Jovanović Zmaj (1833—1904) a szerb irodalomtörténet kiemelkedő egyénisége. Neve és alkotásai jól ismertek az egész szerbhorvát nyelvterületen, és ő még ma is az idősebb és legfiatalabb nemzedék egyik kedvenc költője. Születésének százötvenedik és halálának nyolcvanadik évfordulóján emléküléseket, ünnepi megemlékezéseket rendeztek és rendeznek szerte Jugoszláviában, de külföldön is. Így pl. Budapesten a Magyar Írószövetség székházában 1983 novemberében ünnepélyes keretek között emlékeztek meg a kiváló szerb költő és műfordító jubileumáról. Az elhangzott előadások ismertették Zmaj pályafutását és rámutattak világirodalmi vonatkozásaira is. Természetesen az is elhangzott, hogy fordításaival hervadhatatlan érdemeket szerzett a magyar költészet megismertetésében és elterjesztésében a szerb és a horvát olvasók között. Említésre méltó az a körülmény, hogy a művészi átültetésében megjelent magyar költői alkotásokat nemcsak a művelt olvasóközönség ismerte meg, hanem egyes átköltőseit a szélesebb rétegek is megkedvelték. Arany János *A walesi bárdok* c. balladáját és Petőfi Sándor *Az örült* c. költeményét Zmaj tolmácsolásában a 19. sz. második felében igen népszerű műsoros estéken, az úgynevezett „beszedákon“ sokszor szavalták. Petőfi *Falu végén kurta korcsmája Na kraj šora čadava mehana* címmel népdalként terjedt el, és sokhelyt még ma is éneklük.

A jeles szerb költő fordítói tevékenységére a magyar irodalmi körök még a múlt század hatvanas éveiben figyeltek fel. A Kisfaludy Társaság 1866. október 13-án jóváhagyott alapszabályai lehetővé tették külső tagok választását olyan írók közül, „kik nem közvetlenül a magyar széptudományok és szépirodalom művelői, hanem magyar művek ismertetése vagy fordítása által a magyar szépirodalom híret más irodalmakban növelték“.¹

Az abban a korban nagy tekintélynek örvendő magyar irodalmi társaság első megválasztott külső tagjai között találjuk *Dux Adolf*, *Opitz Tódor* (Theodor Opitz) és *Stier Teofil* műfordítókat, akik a német nyelvterületen népszerűsítették a magyar irodalmi műveket, továbbá a szlovák nyelvre fordító

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 26-án elhangzott előadás szövege

¹ A *Kisfaludy-Társaság Évkönyvei*. Új folyam, 3. köt. Pest 1869. 45. 1.

Germanecz Károlyt és végül, de nem utolsósorban két szerb író: *Jovanovics Jánost* és *Hadzsics Antalt*, azaz *Jovan Jovanović Zmajt* és *Antonije Hadžićot*.

Hadžićnak ugyan jóval kisebb érdemei vannak a műfordítás terén, mint Zmajnak, és íróként is jelentéktelen helye és szerepe van a szerb irodalomtörténetben, de elismerést aratott Jókai és Eötvös József műveinek fordítójaként és mint közíró is, aki népszerűsítő cikkeket írt magyar személyiségekről az 1864-ig Pesten, majd Újvidéken működő Matica srpska irodalmi és tudományos társaság *Letopis* c. folyóiratában. A jeles férfiúnak komoly érdemei vannak a magyarországi szerbek kultúrtörténetében, mivel évtizedekig irányította az újvidéki Szerb Nemzeti Színház és a Matica srpska működését. Hadžićnak kiváló kapcsolatai voltak a magyar irodalmi és színházi élettel is.

Amikor Jovan Jovanović Zmajt a Kisfaludy Társaság külső tagjának megválasztották, már tekintélyes fordítói múltra tekinthetett vissza, s ő ezt a két nép megismerését és barátságát előmozdító tevékenységét szinte élete végéig folytatta. A megválasztást követő időben, úgy tűnik, a magyar irodalmi társaság és a magyar kulturális körök nemcsak Zmaj fordítói, hanem szerb nyelvű költői munkásságát is fokozottabb figyelemmel kísérték.

1874. november 1-én ünnepélyes keretek között ünnepelték meg Újvidéken Zmaj költői működésének 25. évfordulóját. Az eseményről a *Magyarország és a Nagyvilág* (1874. 44. sz.) c. hetilap is megemlékezett: „... ez alkalommal az ünnepeltnek arczképét és életrajzát a magyar közönségnek bemutatjuk, tesszük ezt nem csupán a szerb irodalmat illető tekintetből, de azért is, mert a bemutatott férfi az, kinek a szerb nép a magyar irodalom gyöngyeiről ismeretét, tudását köszönheti, ki által Petőfi, Arany, Tompa, Garay és más magyar költők számos szép dala honosult meg a szerb nép ajkán, s kinek ezért viszont, az ez ünnepélyre barátságosan meghívott magyar irodalmi világ meg fogja mutatni, hogy a magyar irodalom érdemdús ismeretőjének ép oly méltánylással és szeretettel nyújtja kezét, minővel a szerb nép nyújtja legkedveltebb költőjének...” Az újvidéki ünnepségre magyar író ugyan nem utazott (még akkor nem volt vasúti összeköttetés Budapest és Újvidék között), de többen levélben vagy táviratilag köszöntötték a jubilánst. A Kisfaludy Társaság nevében Greguss Ágost titkár fejezte ki jókívánságait, de elküldte szerencsekívánatait Arany János, Gyulai Pál, Toldy Ferenc és Szász Károly is. A Nemzeti Színház gratulációját az akkori igazgató Szigligeti Ede írta alá.

Arany János a következőket írta: „Szerencsémnek tartanám Jovanovics tisztelt pályatársam negyedszázados örömnepélyén személyesen részt vehetni, annyival inkább, mert én a tisztelt jubiláló úrnak csekély költeményeimnek a szerb közönséggel ismertetéseért különös elismeréssel is adósa vagyok. Azonban miután folytonos gyengélkedésem miatt a szerencséről le kell mondanom, csak távolból fejezhetem ki azon tiszteletet, melylyel szerb társam érdemei iránt viseltetem, s kívánom, hogy őt Isten a szerb irodalom dicsőségére még sokáig éltesse s vidám munkaerőben tartsa meg!”³

² i. m. 34. 1.

³ i. m. 24. köt. 1889—1890. 120—121.

A legmaradandóbb hatást a szerb költőre, úgy látszik, Tóth Kálmán köszöntése gyakorolta, mert még tizenöt év múlva is idézte a magyar író szavait egyik levelében. Ez a levél a Kisfaludy Társaság által rendezett Zmaj-ünnepséggel kapcsolatos, s majd még idézzük a megfelelő helyen.

A magyar irodalmi társaság 1875. február 24-én tartott rendes ülésén Greguss Ágost, az ismert kritikus és esztéta mutatta be az egybegyűlt illusztris közönségnek szerb külső tagjának *Rózsák* c. kötetét *Pavlovits Jenő*, azaz *Đena Pavlović* kétnyelvű költő átültetésében. A szerbeknél igen népszerű szerelmi ciklusból Greguss ez alkalommal 23 költeményt olvasott fel. Az ülésen a magyar fővárosi sajtóban is volt visszhangja. A *Pesti Napló*ban (1875. 45. sz.) többek között ezeket olvashatjuk az előadott versfordításokról: „... legtöbbszörében igen élénk nemzeti érzület járul a hangulatteljes szerelmi ömlengésekhez; a szép gondolatok, a mély érzelmek merész, költői nyelvezetben, a szerb népköltészet hangján vannak kifejezve; a fordítás gyakran vét a magyar szórend ellen, mindazonáltal igen élvezetes, zárt olvasmánygyarapítja szépirodalmunkat.“ *A Hon* (1875. 45. sz.) tudósítója sokkal kritikusabb: „Ezek lyrai költemények, könnyen folyó népköltemények, Pavlovics Jenő fordítása szerint: de valami eredeti költői eret nehéz bennök felfedezni, — lehet, hogy nyelvileg jelesek; mert különösen a legegyszerűbb közönséges magyar népdaloknak áll valamelyik fölött; nemzetes eredetét sem sokat látunk benne sem alakilag, sem tárgyilag.“

Kétségtelen, hogy a valódi költői tehetséggel nem rendelkező fordítónak nem sikerült visszaadnia a szerb költemények hangulatát, és Zmaj könnyed, gördülékeny verssorai sem érzékelhetők igazán az átültetésekben. Azonban még ugyanabban az évben a szerb versciklus magyar fordítása könyv alakban látott napvilágot „a Kisfaludy-Társaság pártfogása mellett“ Zomborban. Pavlović művét „a magyar-szerb testvériség eszméjének ajánlja“. Indítékait, célkitűzéseit a könyvecske előszavában a következőképpen válaszolja: „... ha valamely állam belviszonyaira, úgy hazánkéra első ízben alkalmazhatók Bodenstedt azon jellemző szavai: hogy különböző fajú és nyelvű népek, ha szellemi kincseik kölcsönös megismertetését vennék munkálatba, átérezvén egymás szellemi életét, megismervén egymás jó és rossz tulajdonait, sokkal több okot fognának találni arra, hogy egymást szeressék, mint hogy egymást gyűlöljék. És ez értelemdús szavak, alkalmazva a magyar és szerb nép mai viszonyaira, további magyarázatot, további commentárt nem igényelnek. Azt tartom, az e szavakkal jelzett utakon munkálkodók hivatva lesznek, biztos siker reményében, egyengetni azon göröngyöket, miket a gyászos múlt és az abból kifolyó mai politika a két nép békés egyetértésének közös útjára gördített...“ Az idézet nemcsak a dicséretes szándékot hangsúlyozza, és a barátság szellemét tükrözi, hanem utal a kor egészségtelen belpolitikai körülményeire is. Ugyanis a szabadságharc ellenséges időszaka után, az ötvenes évektől kezdve mind a magyar, mind a szerb sajtót és közhangulatot a magyar-szerb barátság eszményképe jellemezte, de a fejlődésnek ez az öröndetes folyamata a kiegyezéssel megszűnt, és ezentúl már csak egyes személyiségek, elsősorban a toll munkásai ápolták a barátság szellemét.

Ilyen szép kezdeményezés, jelentős gesztus volt Jovan Jovanović Zmaj negyvenéves írói jubileumának megünneplése a Kisfaludy Társaságban 1898.

május 29-én. Már az ünnepségre való felkészülés felkeltette a sajtó érdeklődését. A Szerb Nemzeti Szabadelvű Párthoz közel álló újvidéki *Zastava* c. ellenzéki lap érzékelteti a korszak feszültségeit: „... A gesztust nagy megegyedéssel vesszük tudomásul. Való igaz, hogy költőnk dr. Jovan Jovanović a Kisfaludy Társaság tagja, igaz, hogy Zmaj azzal szerzett érdemeket a magyar irodalomban, hogy ennek az irodalomnak sok remekművét lefordította, voltaképpen átköltötte szerb nyelvre, de mindamellett elsősorban a Kisfaludy Társaság azon szándékát kell látnunk, hogy a híres szerb költő tekinthetetlen munkásságát megünnepelje. — S éppen ez az, ami nekünk jól kell, hogy essék. Őszintén óhajtánánk, hogy a Kisfaludy Társaság tagjai a jövőben is méltó figyelemmel kísérik szerb honpolgáraik kulturális mozgalmait, szeretnék, ha állandóan azon munkálkodnának, hogy felkeltsék honfitársaik körében azt a szimpátiát nemzeti kultúránk iránt, melyet ez megérdemel.”⁴ A lap még közli a Kisfaludy Társaság meghívóját az ünnepi ülésre, majd kiemeli: a szerkesztőség ezt szerb nyelven kapta kézhez.

Egy rövid idézet a lap egyik következő számából még nyíltabban utal az egészségtelen politikai helyzetre, a feszült nemzetiségi viszonyokra: „... neki [Zmajnak] hódol ma a Kisfaludy Társaság. A mai körülmények között ez többet jelent, mintha őt az angolok és franciák ünnepelnék.”⁵

Az akkor Kamenicán élő Zmajnak a magyar irodalmi társaság vezetősége a következő meghívót küldte:

Budapesten, 1889. május 16.

Igen tisztelt társunk,

a Kisfaludy-Társaság, értesülvén róla, hogy Ön ez évben érte meg írói munkásságának negyven éves fordulóját, szíves örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy Önnek nagy érdemű működését a magyar közönségnek is bemutassa. E célra a f. é. május 29-dikén tartandó ülést jelölte ki, a melyen Hadzsics Antal társunk felolvasásban fogja méltatni amaz érdemeket, melyeket Ön a szerb költészet terén szerzett. A mennyiben Önben tiszteljük nagy költőinknek leghűbb, legavatottabb és lelelkesebb szerb tolmácsát: e költői érdemek egyszersmind magyar hazafias érdemek is, melyek magyarságunknak legfényesebb oldalával ismertették meg a szerb közönséget.

Főképp ez érdemeket óhajtjuk megköszönni Önnek, igen tisztelt társunk, midőn szíves tisztelettel kérjük, hogy május 29-diki ülésünkön s az ülés után rendezendő lakomán megjelenni sziveskedjék.

Közös hazánk és közös érdekeink nevében, baráti üdvözzel vagyunk tisztelő hívei

Beóthy Zsolt
a Kisfaludy-Társaság titkára

Gyulai Pál
a Kisfaludy-Társaság elnöke⁶

Zmaj Gyulai Pálhoz intézett magyar nyelvű válaszlevelében utal gyenge egészségi állapotára, de kifejezi reményét, hogy majd részt vehet a jubileumi

⁴ *Zastava* 1889. 72. sz.

⁵ *Zastava* 1889. 77. sz.

⁶ Rukopisno odeljenje Matice srpske. Inv. br. 26.820.

ünnepi ülésen, s a magyar irodalmi társaságnak akkor szóban is kifejezheti „szíve mélyéből fakadó halálját.”⁷

A Kisfaludy Társaság vezetősége Jovan Jovanović Zmaj irodalmi munkásságának méltatására a másik szerb nemzetiségű külső tagját, Antonije Hadžićot, a jubiláns jó barátját kérte fel. A meghívó kézhez vétele után Zmaj azonnal érintkezésbe lépett Hadžićyal. Erről néhány Újvidéken őrzött levél tanúskodik. Érdemes az egyikből egy figyelemre méltó részletet idézni, annál is inkább, mert — a magyar fordításban visszaadott sorok — egy régi baráthoz intézett levélből valók, tehát nem protokolláris jellegűek, és őszintén tárják fel a költő gondolatait, emlékeit: „Te engem alaposan ismeresz, légy tehát május 29-én annak a tolmácsa, amit még Pesten diákkorunkban együtt éreztünk, mikor lelkünket a fenséges magyar költők olvasásával ihlettük meg, s arról a lehetőségről álmodoztunk, hogy egyszer majd mi is legalább egy-egy morzsával hozzájárulhatunk a mindnyájunk számára kedves hazánk felvirágzásához. S még sok mindenről szőttük álmainkat — és én ma is hiszem, hogy Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tóth Kálmán, Branko, Njegoš, Sarajlija teljes megértésben vannak a magasságban és melegen ölelkeznek — adja tehát isten ezt a megértést, ölelkezést nekünk élőknek is földi elmara-dottságunkban, megpróbáltatásunkban.

Ha a nagyérdemű Társaságban tolmácsa leszel a csak testi távollmaradásomnak, kérlek, szódd beszédedbe felejthetetlen barátom, Tóth Kálmán szavait, melyeket 1874-ban táviratozott Újvidékre. Ezeket én soha elfelejteni nem fogom és így hangzanak:

’Pedig szerettem volna én, mint a múlt évben jubilált magyar költő, a most jubiláló szerb költővel kezét szorítani, s ezt mondani: A mit a két testvérnép közt a politika rontott, azt a költészet, az örökszép szeretetében találkozó egyesülés hozza helyre.’

... Az ember reménykedik, míg életben van; a remény sem az idős, sem a beteges embert nem hagyja el, — én is remélem, hogy még valóra válik az a kívánságom, hogy honfitársaimat a magyar irodalom valamelyik remekművével még megismertessem, mert a kölcsönös megismerésben és bizalomban látom általános boldogságunknak és előrehaladásunknak legmegbízhatóbb zálogát...⁸

A Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén Antonije Hadžić olvasta fel tanulmányát Zmaj életéről és irodalmi munkásságáról, majd Szász Károly, a Társaság másodelnöke *A dal, A bokréta* és *Az elhamvasztott költemény* c. verseket mutatta be Ábrányi Emil átültetésében. Végül Gyulai Pál felszólalása következett, aki többek között ezeket mondta: „A tisztelet és hála érzelmével üdvözlöm a távollevőt, mint legkitűnőbb szerb költőt, a ki a magyar költészet tanulmányával is foglalkozva, megismertette azt nemzetével, s a ki különösen Arany *Toldija* sikerült fordításával a szerbeknél is népszerűvé tette e magyar remekművet. A nemzetek könnyebben megértik egymást az irodalmi, mint a politikai téren. Itt gyakran valódi vagy képzelt érdekek vá-

⁷ *A Kisfaludy Társaság levelezése* 26/1889.

⁸ Zmaj szerb nyelvű levelének lelőhelye: Rukopisno odeljenje Matice srpske. Inv. br. 26.910. — A Tóth Kálmán táviratából vett szövegrészt a *Kisf. Társ. Évlapjai* 24. köt. -ből, a 121. l.-ről vettük.

lasztják el őket egymástól; ott az igazság nyomozása, a szép cultusa testvérekké teszi őket, s az emberiség nagy gondolatához emeli. Jovanovics a szép cultusával közelebb hozta a magyart a szerbhez s dúsan visszafizette az érdeklődést, sőt lelkesedést, melylyel a század első évtizedeiben a magyar költők a szerb népköltészet iránt viseltettek. . . Legyen e nap örökké emlékezetes reá és ránk nézve. Éltesse az isten sokáig a szerb költészet dicsőségére s tartsa tovább is érdeklődését, részvétét, szeretetét a magyar költészet iránt. Még egyzer üdvözlöm őt a Kisfaludy-Társaság nevében. Éljen Jovanovics János!“ (Az 1889. május 29-dikén tartott ülés jegyzőkönyvéből.)⁹

A szerb költőnek kétségtelenül nagyon nagy érdemei vannak a magyar remekművek átültetésében. Több Petőfi-vers és *A walesi bárdok* mellett valóban a *Toldi* egyike legjobb fordításainak. A szerb népköltészet motívumait, kifejezőmódját szerencsésen alkalmazta az átköltésben, s a *Toldija* (ez a fordítás címe) valóban kedvelt olvasmánya lett a múlt századi szerb olvasóközönségnek.

Gyulai Pál felszólalása után felolvasták a jubiláns táviratát:
„Kisfaludy-Társaság tekintetes elnökségének Budapesten.

Szívem mélyéből sajnálom, hogy betegség által gátolva, a nagytekintetű Kisfaludy-Társaság mai ünnepélyes ülésén nem vehetek részt, de hálám éltem utolsó óráig fog tartani. Barátomat és tagtársamat, Hadzsics urat felkértem írásbelileg, szíveskedjék legélénkebb hálámnak és mindannak hű tolmácsa lenni, amit én élő szóval kifejezni oly forrón óhajtottam. Hazafiúi lelkesedéssel küldöm a nagytekintetű társaságnak legszívesebb üdvözetemet

Jovanovics János
Kisfaludy Társaság külső tagja“¹⁰

A betegsége miatt távollevő ünnepelt sürgönyének felolvasása után ismertették a szép számban érkezett üdvözlő táviratokat, melyek részben magyar, részben szerbhorvát nyelven íródtak. Ezeket többnyire Magyarországon déli területeiről küldték, de Szerbiából is jött néhány meleg hangú gratuláció. Az utóbbiak közül figyelemre méltóak Jovan Đordevićnak, az újvidéki és belgrádi szerb nemzeti színház megalapítójának köszöntő sorai: „Dicsőség a Kisfaludy Társaságnak! Dicsőség az ünnepeltnek, Zmaj Jovanovićnak! Adja isten, hogy a mai ünnepély pompás virága még gyönyörűbb termést hozzon, tartós egyetértést és szeretetet a két nemzet között! Adja isten, hogy a szűkkeblű politika ne rontsa el azt, amit az önzetlen költészet megalapozott.“¹¹

A Kisfaludy Társaság ülésének fényét emelte a budapesti kulturális élet képviselőinek és a Matica srpska, valamint az újvidéki Szerb Nemzeti Színház küldöttségének megjelenése. A magyar országgyűlés felső- és alsóházának szerb nemzetiségű tagjai közül is többen megjelentek, és természetesen a Tökölyánium növendékei is.

⁹ *A Kisf. Társ. Évlapjai*. Új folyam 24. köt. 1889—1890. Bpest, 1890. 26—27.

¹⁰ *A Kisf. Társ. levelezése* 29/1889.

¹¹ *Letopis Matice srpske* 1889. 162. köt. 157. — A távirat feltehetően magyar nyelven íródott, de a szerb nyelvű változat áll rendelkezésünkre.

A nagy sikert aratott ülés utáni banketten sok pohárköszöntőt mondtak, hangsúlyozva a magyar-szerb barátság fontosságát. Említésre méltó, hogy Asbóth Oszkár, a budapesti egyetem szlavisztikai tanszékének professzora szerbhorvát nyelven méltatta a jubiláns érdemeit, és köszöntötte a szerb vendégeket.

A Kisfaludy Társaság ülése nagy visszhangot keltett a budapesti sajtóban. Az eseményről a napi- és hetilapok hosszabb-rövidebb tudósításokban számoltak be. A *Vasárnapi Újság* (1889. 22. sz.) és a *Magyar Salon* (1889. 439—443. lap) Antonije Hadžićnak a jubiláns költői munkásságáról szóló tanulmányát közölték, és a költő egy-egy fényképét is. A *Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban* (1890. Új folyam 24. köt.) és a *Fővárosi Lapokban* (1889. 148—150. sz.) az ünnepi ülésen elhangzott előadás látott napvilágot. A magyarországi szerb sajtó is tudósított a nem mindennapi megnyilvánulásról, mely azért volt szembeötlő, mert feszült belpolitikai helyzetben, a nemzetiségi elégedetlenségek idején a magyar-szerb barátság gondolatát hirdette.

A szerb költő életében kétségtelenül nagyon nagy esemény volt a Kisfaludy Társaság szép gesztusa, hiszen az ország legtekintélyesebb irodalmi társasága ünnepelte meg jubileumát, értékelte irodalmi tevékenységét és méltatta fordítói érdemeit. Zmaj háláját és köszönetét a nem mindennapi megtiszteltetésért levélben és a sajtó útján is kifejezésre juttatta. A *Fővárosi Lapokban* (1889. 165. sz.) megjelent *Köszönet-nyilvánításban* többek között ezeket mondja: „... A nagyrebcsült Kisfaludy-Társaság csekély irodalmi működésemet a f. é. május hó 29-én tartott ülésén aránytalanul nagy megtiszteltetéssel kitüntetni méltóztatott. Az ezen nap estéjén rendezett lakomán oly őszinteség és szives egymáshoz való ragaszkodás mutatkozott, mely át fogja hatni lelkemet életem végéig. És minthogy tapasztalom, hogy ezáltal mind nagyobb mérvben felmelegednek hazámfiái is, ez határtalanul boldogga tesz...“

A saját szerkesztésében megjelenő *Starmali* (1889. 111. lap) c. élclapban — melyben nemegyszer komoly szövegek is napvilágot láttak — *Javna zahvalnost* c. alatt hasonló módon fejezte ki megindultságát, köszönetét a szerb költő.

Zmaj a Kisfaludy Társasághoz intézett levelében hangsúlyozza afölötti örömet, hogy az ünnepi ülés a két nemzet barátságának ügyét is elősegítette, majd közli, hogy a nevezetes nap emlékére lefordítja majd „Madách örökbecsű művét“¹², *Az ember tragédiáját*. S ez a fordítás nemsokára meg is jelent *Čovekova tragedija* címmel. A fordító ajánlása magyar átültetésben így hangzik: „A nagyrebcsült Kisfaludy Társaságnak, az e társaság által 1889. május 17-én (29-én) megrendezett ünnepi ülés miatt érzett hálám emlékére. Ajánlja ezt a könyvet a fordító.“

A magyar irodalmi és kulturális élet továbbra is figyelemmel kísérte Zmaj életét és írói tevékenységét. A nagy szerb költő irodalmi működésének ötvenedik évfordulóját 1899-ben az akkori lakhelyén, Zágrábban ünnepelték meg. Az idős jubilánst a Magyar Tudományos Akadémia és a budapesti egyetem nevében Asbóth Oszkár professzor köszöntötte szerbhorvát nyelven. A Kisfaludy Társaság gratulációját és jókívánságai. Antonije Ha-

¹² *A Kisz. Társ. levelezése* 34/1889.

dzić tolmácsolta. A magyar irodalmi társulatot Hadžicon kívül még Hegedűs István egyetemi tanárnak is képviselnie kellett volna. A neves klasszikafilológus, irodalomtörténész, műfordítót azonban édesanyja halála gátolta abban, hogy Zágrábba utazzék, de az ünnepségre elküldte a *Spaljena pesma* latin nyelvű fordítását, melyet ő maga készített. A zágrábi bensőséges ünnepély fényét az a körülmény is emelte, hogy ez alkalommal adták át Jovan Jovanović Zmajnak a budapesti egyetem által már 1896-ban adományozott díszdoktori oklevelet.¹³

A Kisfaludy Társaság továbbra is figyelemmel kísérte jeles szerb külső tagjának irodalmi munkásságát. Így pl. 1904. évi márciusi rendes ülésén Rohonyi Gyula költő-műfordító saját átültetésében olvasott fel néhány Zmaj-verset. (Rohonyit fordítói tevékenységének elismeréseként a Matica srpska tiszteletbeli tagjának választotta.)

Még ugyanebben az évben, 1904. június 14-én bekövetkezett Jovan Jovanović Zmaj halála. A nyári szünet miatt a Kisfaludy Társaságnak nem állt módjában, hogy nagyrabecsült külső tagja temetésén küldöttséggel képviseltesse magát. Viszont maga a társaság elnöke, Beóthy Zsolt utazott Kamenicára, hogy a társulat koszorúját a ravatalon elhelyezze, és az őszintén tisztelt kiváló szerb költőt utolsó útjára elkísérje, és végül néhány szóval elbúcsúzzon tőle: „A legmélyebb tisztelettel adózom e gyásznapon Jovanovics János emlékének magyar széptudományi intézetünk, a Kisfaludy-Társaság nevében, melynek a boldogult öröme és dísze volt. A magunkénak tartottuk és tartjuk az ő igaz és bájos költői szellemének különösen annál a fényes sikerű munkásságánál fogva, melylyel nagy magyar költőinket, Petőfit, Aranyt és Madáchot a rokonnélek erejével tolmácsolta. Az ő szerb költői dicsősége a magyar költészet szellemével mindenkor összefűzve marad. Ha a költészet egy nép lelkének megnyilatkozása: a méltó és népszerűvé lett műfordításokban a népek lelke találkozik, megérti egymást és összeforr. A mi Jovanovics költészetének ihlete volt, legyen az engesztelő és sugalló emléke által népének és a magyar hazának áldása.“ A *Kisfaludy-Társaság Évkönyve*iben közzétett búcsúztatót az elhunyt életének és írói működésének rövid ismertetése követi, majd „Jovanovics János elhunytán érzett fájdalomát a Társaság ülésjegyzőkönyvében is megörökíteni rendeli“.¹⁴

Az imertetett adatokból, eseményekből, tényekből láthatjuk, hogy a magyar irodalmi és kulturális körökben megkülönböztetett figyelemmel kísérték és nagyra értékelték Zmaj irodalmi ténykedését, s nemcsak fordítói munkásságát, hanem eredeti alkotásait is. Ez annál is inkább figyelmet érdemel, mert a szerb költő a nyolcvanas években, de azelőtt és később is, politikai-szaturikus verseiben maró gúnnyal ostromozta a magyar kormány és más magyar hatóságok nemzetiségellenes intézkedéseit, és nemegyszer magát Tisza Kálmán miniszterelnököt is gúny tárgyává tette. Valószínűleg a magyar írók és költők is érezték, tudták azt, amit Jovan Skerlić neves szerb irodalomtörténész a zágrábi jubileumi ünnepségről készült beszámolójában megállapított, hogy Zmaj a magyarok elleni küzdelmekben meg tudta különböz-

¹³ *Révai Nagy Lexikona* XI. Bpest 1914. 46.1.

¹⁴ *A Kisf. Társ. Évkönyve*. Új folyam 39. köt. 1905. 188—189.

tetni a hivatalos, bürokratikus Magyarországot a magyar néptől, mely hasonló elnyomás alatt szenvedett, mint a nemzetiségek, s „mindig is szimpátiával szólt a magyarokról“.¹⁵

REZIME

Spoljni član Kišfaludijevog društva (Zmaj Jovan Jovanović)

Pored Antonije Hadžića i Jovan Jovanović Zmaj je primljen u Kišfaludijevo društvo kao spoljni član. Ugledno mađarsko književno društvo uzelo je u obzir ne samo prevodi-lački već i samostalni pesnički rad Zmaja. Dvadesetpeta godišnjica rada slavnog srpskog pesnika proslavljena je u Novóm Sadu uz pozdrave mađarskih pisaca. Na jednom zasedanju Kišfaludijevog društva prikazan je prevod Zmajevе knjige pesama „Đulići“. Četrdesetogodišnjica pesničkog rada Zmaja proslavljena je i u samom Kišfaludijevom društvu. O njegovom stvaralačkom radu držao je govor Antonije Hadžić. Mađarski književni i kulturni život pratio je njegov život i rad sve do njegove smrti, u znaku priljateljstva dvaju naroda.

SUMMARY

Associated fellow of Kisfaludy Society

Beside Antonije Hadžić Jovan Jovanović Zmaj was also accepted as an associated fellow in Kisfaludy Társaság. This established Hungarian literary society took into consideration not only Zmaj's translations but also his creative efforts. The 25th anniversary of Zmaj's appearance as a poet was celebrated in Novi Sad and greetings were read from Hungarian authors. At a session of the Society a presentation was made of the translation of Zmaj's collection of poems „Đulići“. His 40th anniversary was marked by the Kisfaludy Society itself. Antonije Hadžić read a paper on Zmaj's literary achievements. The Hungarian literary and cultural circles were attentive to this author and his work to the end of his life as a sign of friendship between the two nations.

¹⁵ *Zvezda* (Beograd) 1899. 62—63. sz.

ETO: 894.511=03

CONFERENCE PAPER

ZMAJ — A MAGYAR KÖLTÉSZET FORDÍTÓJA*

SAVA BABIĆ

a Jugoszláv Enciklopédia szerkesztősége, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

Nem tudjuk biztosan, mikor találkozott Zmaj Petőfi művével. Az tudvalevő viszont, hogy 1851 ősztől Bécsben van, és együtt lakik Đura Jakšićyal, Jovan Mihailovićyal és Đura Milosavljevićyal. Zmaj és Jakšić még 1852 őszen is együtt van: Jakšić októberben azt írja apjának, hogy előző levelében elküldött egy lefordított Petőfi-verset, Zmaj pedig novemberben Bécsből értesíti barátját a levél utóiratában: „Jakšić nagyon beteg, tifusza van, de remélem, hogy meggyógyul.“¹ Semmi kétség, hogy a majdani költők, akik már az idő tájt írják első műveiket, birtokolták Petőfi verseskötetét, és vitatkozniuk kellett a nagy költő verseiről, akinek halálsejtelme és halálvágya a harcmezőn oly tragikusan beteljesült, hogy ifjúkori és naiv versei is új dimenziót kaptak. Bizonyos, hogy Jakšićot foglalkoztatta Petőfi, fordította is. Néhány évvel később, 1857-ben, amikor válaszol Miloš Popović felhívására, hogy hagyja ott Sumrakovacot és jöjjön Belgrádba fordítónak, Jakšić ezt írja magáról: „Soha semmit nem fordítottam néhány magyar versikén kívül. Magyarul meglehetősen tudok, németül kicsit, egyéb nyelveket egyáltalán nem ismerek.“² Ha addig valóban csak néhány magyarról lefordított versről lehetett szó, akkor bizonyára mind Petőfiéi voltak, mert Jakšić Szegeden, de különösen Pesten jól elsajátíthatta a magyart, sőt már Petőfi Sándor egyes műveit is megismerhette.

Zmaj nemcsak hogy fordított, de műfordításai értékük és terjedelmük szerint is együtt nőttek eredeti alkotásaival. Későbbi köteteiben fordításait éppúgy megjelenteti, mint eredeti műveit. Sokat fordított, mindenekelőtt és legtöbbit magyar nyelvről.

Magyar nyelvtudása, mint a magyar irodalom fordításának előfeltétele, kérdéses maradt: milyen volt és mekkora Zmajnak ez a tudása?

Tudvalevő, hogy 1846/47-ben félbeszakadt J. Jovanović újvidéki iskoláztatása. „Ennek komoly oka volt: 1845-ben az újvidéki Magisztrátus

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 27-én elhangzott előadás szövege.

¹ Prepiska Jovana *Jovanovića Zmaja* (Jovan Jovanović Zmaj levelezése), 2. o.; a levél keletkezése: Bécsben, 1852. november 27/8

² Đura Jakšić: *Prepiska* (Levelezés), Belgrád, 1978, 34. o. Igaz, hogy Jakšić e kijelentése a második bécsi tartózkodása előtti időből való, s német nyelvtudása bizonyosan gyarapodott, de pontos a megállapítás, hogy nem volt fordítói természet.

magyarul kezdett működni. Ez érzékenyen érintette Zmaj apját. (...) Mivel elsősülött fiát jogi pályára szánta, elküldte Halasra, hogy megtanuljon magyarul.³ 1855—57-ig Pesten is folytat jogi tanulmányokat, ekkor sokat fordít magyarról. Barátaival váltott leveleiben, ha azok esetleg tudtak magyarul, gyakran használ egy-egy odaillo magyar kifejezést (leggyakrabban A. Hadžićnak írt leveleiben, aki a magyar nyelv ismerője, mint pl. amikor a háziak egészségéről akarja tudósítani: „legjobban magyarul fejezhető ki: se ide, se oda.”⁴) de költészetében is, különösen időszerű politikai verseiben. 1880—81-ben a *Starmaliban* jelenteti meg *A magyar ábécéskönyv anyaga, a mi drága kisgyermekünknek, hogy jobban megtanuljanak magyarul* c. munkáját, ahol 166 versikében használja a magyar nyelvet, eljátszva a jelentésekkel, hasonlóságokkal és szójátékokkal, hogy ily módon kifigurázza a szerb nyelv elmagyarosítását. Lehet, hogy Zmaj fiatalabb éveiben nem is volt oly gondos kutatója a magyar szöveg jelentésárnyalatainak, de késői korszakából fennmaradt egy Đorđe Derához írt levele, amelyben ezt írja: „Magyarról fordítván bukkantam a *jegér* szóra. Nem tudtam, hogy mit jelent, sőt, megnéztem az Ön Brancićyal közösen kiadott szótárában, — de ott sincs e szó. A jelentésből látom, hogy ez valami madár. . .”⁵ Zmaj még arra is megkéri Derát, hogy írja meg neki a szó jelentését, és iktassa be szótára új kiadásába. Ebben az időben már léteznek kétnyelvű szótárok, köztük magyar-szerbhórvát szótár is.⁶ Ismeretes, hogy Zmaj mily szenvedéllyel jegyezte fel a szavakat és kifejezéseket, gyűjtötte az anyagot (amelyet átadott a Szerb Akadémiának), tanulmányozta a szótárokat.

Ha a fordító Zmaj oly gyorsan lefordította Petőfi *János vitézét*, mint ezt a Petőfi-verskötet megőrzött példányából tudjuk, megkérdőjelezhető-e a magyar nyelvtudása?

Zmaj magyar nyelvtudásának gyanúba vétele a megőrzött adatok és elemzések egyoldalú értelmezéséből származik. 1850/51-ben Zmaj a pozsonyi liceumban tanul, és itt magyar nyelvből elégtelen osztályzatot kap. Ami-

³ Mladen Leskovic: *Jovan Jovanović Zmaj (Kronológiai adatok)*. In: *Odabrana dela Jovana Jovanovića Zmaja*, 1. kötet, Đulići, Đulići uveoci, Novi Sad, 1969, 15. o. Zmaj e halasi tartózkodásáról maga is írt 1889-ben a *Starmaliban*: „Dicsérem a málét, hogy milyen édes, és mesélem, hogy milyen jó málékat ettem diákkoromban Halason, mikor magyarul tanultam. — Ez jó alkalom volt Ankanak, hogy megkérdezze: hogy mondják magyarul a málét. Én azt válaszoltam *málé*. — Anka erre, mintha puskából lőtték volna ki: „Na lám, nekik minden kevés.”

Már 1840-ben meghozták a rendeletet, hogy Magyarország területén az ügyvezetés nyelve a magyar kell, hogy legyen, csak hogy ezt Újvidéken egészen 1845-ig nem valószínűhették meg, mert a tisztviselők nem tudtak magyarul. Nemcsak Zmaj ment el Újvidékről, hogy tanulja a magyart, valószínűleg a többi tíz tanuló is ezt tette osztályából, mert Zmaj osztályát ebben az évben megfelezték, az előző évi húszból csak tíz tanuló iratkozott be. Ezeket az adatokat Vasa Stajić közli: *Novosadske biografije*, Második füzet, Novi Sad, 1937, 64—65. o. Igaz, hogy Stajić Zmaj halasi tartózkodásáról a következőket mondja: „Valószínűleg csak tanulta a magyart, de nem tanulta meg teljesen.” De kissé lejjebb, mikor megemlíti, hogy Zmaj „negyedik jelesét” magyar nyelvből kapta, zárójelben hozzáfűzi: (Halas, tehát, mégis segített.)

⁴ Felhozunk még egy példát (*Prepiska J. Jovanović Zmaja*, 367. o.): „Talán azt hiszik, hogy flegmatikus tudok lenni eziránt, és nem fogok felbőszülni. Ördög adta!”

⁵ A levél más kézírással van írva, a Matica srpska kézírattárában található, keltezése: Kamenica, 1902. január 5/18

⁶ Brancić és Dera *Magyar-szerb szótára* Újvidéken jelent meg 1889-ben.

kor Zmaj magyarról való fordításai megjelentek, általában a szerb nyelv és kultúra nagy sikereiként fogadták őket, azt írták, hogy felülműlják az eredetit. A *Toldi*-fordítás megjelenése előtt viszont Zmaj azt írja A. Hadžićnak, hogy küld belőle Aranyanak és még néhány magyarnak, majd így folytatja: „De mindenkinek illene bár néhány szót a fedőlapra írni, ám én, amilyen kemény magyar vagyok, erre sem vagyok képes nélküled.“⁷ Amikor pedig a Kisfaludy Társaság Zmajt fordítói munkássága elismeréséül tagjává választja, a Kitüntetett ír barátjának, Antonije Hadžićnak, és megkéri: „Itt a levél, amit Aranyanak küldök (. . .) Kérlek, fordítsd le magyarra, de minél előbb.“⁸ „Írd meg, kérlek, még egyszer Arany címét, és fordítsd le ezt a néhány szót, amelyet a könyvre írok: E mű szerzőjének, Szánt Jánosnak, mély tiszteletem jeléül. A fordító. A Kisfaludy Társaságnak szánt levelet együtt kell majd letisztáznunk, tehát azokban a napokban, amikor ott leszek.“⁹ És végül, amikor a kutatók századunkban elkezdték összehasonlítani a magyar eredeteket Zmaj fordításaival, kiderült, hogy a fordítások sokszor nagyon szabadok, hogy egyszerűsítések is vannak bennük, hogy nem „hűek“, és ekkor is rámutattak a fordító hiányos magyar nyelvismeretére.

A magyar nyelvből kapott gyenge osztályzatot nem kell túlságosan komolyan venni: nem ismerjük az iskoláztatás körülményeit, a tanterveket, a tanárt; nem nehéz elképzelni, hogy a fiatal Zmaj nem nagy tudósa a magyar nyelvnek, de ismeri a nyelvet, épp ezért nem magolja a nyelvtani szabályokat, amelyek által abban az időben a nyelveket tanulták. Zmaj valószínűleg akkor sem tudott szabályosan magyarul írni, mint ahogy később sem, ennek azonban nem látta kárát, különösen miután lemondott a jogi karrieréről. Ezért kér segítséget, amikor meg akarja köszönni a Kisfaludy Társaságba való megválasztását, s helyesírási és nyelvi hibák nélkül szeretne megfogalmazni néhány udvarias frázist vagy mondatot. Érzi ugyanis, hogy megengedhetetlen lenne hibázni abban a nyelvben, amelyről fordít, és amiért elismeréssel adóznak személyének, méghozzá a toll és stílus emberei.¹⁰

És végül megállapítást nyert, hogy Zmaj jól tudott ugyan németül, naplóiban és jegyzeteiben elég sok feljegyzés van ezen a nyelven, de németről is ugyanígy fordított, nagyon szabadon, fordításai nem „hűek“, akárcsak a magyarból való fordításai sem.¹¹ Vagyis Zmaj a maga módján fordított, a maga korának fordítói koncepciói szerint, épp ezért itt nem a jelenkori fel fogásokból kell kiindulnunk.

⁷ *Prepiska J. Jovanovića Zmaja*, 19.o.

⁸ Uo., 172.o.

⁹ Uo., 173.o.

¹⁰ Hogy miként állt Zmaj a magyar nyelvű írással, az 1889. májusában Antonije Hadžićhoz írt leveléből is kiténik. Zmaj ekkor a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésére készült, amelyet gyűvenéves irodalmi munkásságának szenteltek: „Irtam néhány szót válaszként a Kisfaludy Társaság elnökének, amelyben kifejezem vágyamat és reményemet, hogy nemso-kára szóbelileg mondhatok köszönetet a Társaságnak. Estére megyek Újvidékre, hogy megkérjem Dera urat, olvassa el és javítsa ki magyar vázlatomat.“ Dr. Póth István: *Iz Zmajeve prepiske (Zmaj i Kisfaludijeva društvo)*, *Zbornik MS za književnost i jezik*, Novi Sad, 1967, XV. könyv, 1. füzet, 130.o.

¹¹ Hasonló következtetésekre jut M. Sibinović is (*Ljermontov u srpskoj Književnosti*, 45.o.), amikor Zmaj orosz nyelvből való fordításait elenrzi.

Zmaj jól tudott magyarul, de ezen a nyelven még levelet sem írt. „Nem teljes“ nyelvtudása azonban nem gátolta abban, hogy nagyon termékeny és jó fordító legyen. Itt is kifejezésre jutott korának követelménye, amelyet Laza Kostić így fogalmazott meg: a versfordítónak az eredeti mű nyelvénél jobban kell ismernie azt a nyelvet, amelyre fordít.¹²

Hogy volt-e Zmajnak fordítói koncepciója, nyilatkozataiból, a fordított művek elő- és utószavaiból és levelezéséből tudhatjuk meg. Noha a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben nagyon keveset és ritkán beszéltek a fordítók szándékairól, és még ritkábban olvasták ki e szándékokat magukból a fordításokból, Zmaj hátrahagyott néhány értékes följegyzést, amely alapján némileg rekonstruálhatjuk fordítói koncepcióját.

1856-ban, amikor még csak mintegy 15 verset ültetett át szerbre és épp Arany *Toldija* foglalkoztatja, tehát fordítói tevékenységének kezdetén, Zmaj megfogalmazta fordítói felfogását: „Ez egy magyar kiseposzból való, amiért Arany János 100 dukátos díjat kapott, én pedig arra törekedtem, hogy jól dolgozzam át szerbre, de ne magyartalanítsam el — ezért küldöm neked próbaként az elejét a Sedmicába.“¹³ Zmaj tökéletes megfogalmazásra lelt (szerbre átdolgozni, de nem elmagyartalanítani), amely rátapint minden fordítói erőfeszítés lényegére, noha a megfogalmazás önmagában nem oldja meg a kérdést. Számunkra az a fontos, hogy Zmaj tisztában volt a problémával, amellyel szembetalálta magát: mennyire hasonítani az eredetit, tehát engedményeket tenni az új olvasóknak, s eközben nem megsérteni az eredeti szellemét, illetve hogyan összeegyeztetni két kultúra nemzeti sajátosságait, amelyeket a specifikus nyelvezet szelleme is kifejez. Zmaj szerencsés megfogalmazást talált, de más kérdés, hogy hogyan alkalmazta a gyakorlatban, a konkrét (s nemcsak magyarról való) fordításokban ezt a formulát.

A *Toldi* előszavában, amelyet 1857 decemberében keltezett, Zmaj kifejti felfogását a két kultúra találkozásának lehetőségéről, ami a műfordításban rejlik. „A *Toldi*-ban találtam legtöbb olyan mozzanatot, amely megvan a mi népdalainkban is, a forma nincs oly messze a mi népies formáinktól, de mégis, a *Toldi* valahogy más, mint a mi hősköltevényeink. Rájöttem, hogy a különbség a magyar szellem és karakter sajátosságában van, amely benne lélegzik az egész költeményben, és arra törekedtem, hogy ez a fordításban ne vesszen el.“¹⁴ Fel kell figyelniük erre a romantikus és Vuk-féle megközelítésre, amely a népköltészet szellemét és művészi formáit tartja szem előtt, mert ezekre kell építeni (átdolgozni szerbre) még fordítás alkalmával is, de ekkor is megmarad a népies szellem hangsúlyozott sajátossága, azé a szellemé, amelyet nem szabad szem elől tévesztetni (elmagyartalanítani)¹⁵. Ebben az állásfoglalásban a Herder hatása alatt álló romantikusok kö-

¹² Laza Kostić: (*O prevodu Omirove „Ilijade“...*) 511.o.

¹³ *Prepiska J. Jovanović Zmaja*, 10. o. Vasa Milinčević figyelmeztetett arra, hogy ezt a levelet tévesen tulajdonítják Đorđe Rajkovićnak, mert Đorđe Popovićnak, a *Danica* írójának szól (V. Milinčević: *Prilog za kriučko...*, 30.o.)

¹⁴ Az idézet eredete: J. Jovanović Zmaj: *Prepevi*, Novi Sad, 1969. 502.o.

¹⁵ Leegyszerűsített formában ez a megközelítés szélsőséges abszurd következtetésekhez vezetett a *Đulići* magyarra fordítása kapcsán fellángolt vitában. A polemikát a *favor* közölte 1876-ban: Al. B. Popović kritikái észrevételeire (10. szám, 317—319. hasáb) Đena Pavlović fordító válaszolt (16. szám, 507—511. hasáb, 17. sz. 539—543. hasáb,

rében igen közismert tétet ismerhetjük fel a nemzeti szellem eredetiségéről és megismételhetetlenségéről, azt a tételt, amely nem elválasztotta egymástól a népeket, hanem tiszteletet ébresztett az Európa színterén jelentkező új irodalmak iránt, felfedezve bennük olyan sajátosságokat, amelyeket fordítással mégis át lehet vinni más kultúrába és nyelvbe.

Ugyanebben az előszóban Zmaj fordításának lehetséges kritikájához is megadja a támpontokat, nem valamiféle abszolút megközelítés, hanem a fordítói koncepció megvalósítotttsága, ill. megvalósíthatatlansága szempontjából. Ezt írja: „Ha valaki fordításomat bírálni szándékozik, szeretném, ha úgy tekintene a fordítás hűségére (. . .), ahogy én. Én nem sort sor után fordítottam, hanem versszakot versszak után, néhol pedig oldalt oldal után. Vigyáztam, hogy ha más szavakkal is, de nagyjából ugyanazt mondjam, amit az eredeti kifejez. Ha pedig olykor meglódukt a tollam (. . .), és olyasmit írt le, ami a magyarban nincs (de benne van Arany szellemében, és lényegileg semmit sem változtat), ezt akár a rovásomra írják, akár nem, másképp nem tehettem.”¹⁶ A hűségről vallott felfogását igen világosan kifejti: a hűség globális, azzal, hogy az egyes sajátosságokat megőrzi vagy pótolja más helyen. Zmaj kortársai elfogadták a hűség e válfaját, a későbbi elemzők viszont nem vették figyelembe, s úgy vonták le következtetéseiket, hogy saját korukból, nem pedig Zmajéból indultak ki.

Hadžić ajánlatot tett Zmajnak, hogy a drámafordítások tervezett könyvtárában „Faust első részét lefordíthatnád, amely munkára, legalábbis úgy tűnik számomra, rátermettél.”¹⁷ Zmaj legkevésbé sem lelkesedik az ajánlatért, szemmel láthatóan nagyon jól tudja, milyen nagy műről van szó, de ugyanakkor tudatában van, hogy jó lenne beindítani és megvalósítani az ajánlott könyvtárat. Ez kiténik válaszából: „A másik javaslatot örömmel elfogadom, és mindenképp alaposan meg kell tárgyalnunk, mert a Fausthoz idő kell, ha a fordítás olyan akar lenni, amilyen a legrosszabb esetben kényszerül lenni. Ajánljon valami mást, vagy lefordítom Schillertől A haramiákat. NB csak olyat fordítok, amelyet az eredetiből tudok átültetni, fordításról való fordítás nem jön számításba!”¹⁸ Megfigyelhető Zmaj kritériuma, amikor kivételes értékekről van szó, de számunkra sokkal fontosabb a tudatossága, amellyel a fordítandó eredeti szöveget kezeli: nyilvánvaló, hogy az eredeti veszít azzal, ha fordításból fordítják, ez pedig ismét arról árulkodik, hogy Zmaj tudja: munkájában az értékek egy hányada visszavonhatatlanul elveszik, így a további elkerülhetetlen veszteségek már az eredeti deformálását jelentik, ami ennek felismerhetlenségéig vezet.

Az *Istočni biser* c. verseskötet előszavában (kelt 1860 februárjában) Zmaj némi magyarázatot ad. „Daumer és Bodenstedt gyönyörű fordításai 7—8 évvel ezelőtt megkedveltették velem a keleti költészetet. Háfizt és Mirza Shaffyt olvasva akkor több itt található verset lefordítottam, de ezek nem

18. sz. 569—573. hasáb), a kritikus pedig még egyszer jelentkezett (23. sz. 725—732. hasáb). Zmaj nézetét alkalmazva erre a vitára, a polemikát a következőképpen összegezhettünk: a fordító a *Dulčić*-t átdolgozta magyarra, de ugyanakkor el is szerbtelenítette őket.

¹⁶ J. Jovanović Zmaj: *Prepevi*, Novi Sad, 1969, 503.o.

¹⁷ *Prepiska J. Jovanović Zmaja*, 24. o., a levél keltezése: 1858. december 2.

¹⁸ Uo. 25.o.

igazi fordítások, hanem Háfiz és Mirza Shaffy úgymond átköltött (nachgebildet) versei, ezt én hozzájuk hasonlóan ugyanúgy csináltam. . .¹⁹ Zmaj itt látszólag feladta álláspontját, hogy nem fog fordítani fordításból. Így folytatja: „Az, amit később írtam, még kevésbé nevezhető szigorú fordításnak (. . .), tehát itt több olyan gondolat és kifejezés van, amelyről magam sem tudom, enyém-e vagy idegen.”²⁰ A költő-fordító a keleti költészetből való megittasultságát kívánja érzékeltetni az olvasókkal, még azon az áron is, hogy ezek nem igazi fordítások; majdnem ösztönösen sejtí meg az értékeket, a talányokat is, csakhogy ezúttal a hasonítás jóval tetemesebb, ám Zmaj mintha nem lenne képes ellenállni. Ez még kifejezettebb később, amikor a Mirza Shaffy versei (*Pesme Mirza Šafije*) c. könyv megjelenetésére készül: „Én most Mirza Shaffyt teljes egészében lefordítottam, vaskos könyvecske lesz — egyes verseket Bodenstedttől fordítottam, egyeseket az ő nyomán átdolgoztam —, de istenemre, olyan is van, amelyet Mirza Shaffyhoz becsempésztem, amiért ő nem fog haragudni, mert nem él, és nem is élt soha. Kitalált poéta, akihez Bodenstedt saját verseit belopta, így mért ne tettem volna én is ugyanezt néhány versemmel, amely ebben a szellemben íródott, és nem rontja a harmóniát.”²¹ Zmaj sem változtathatott tehát a keleti költészet fordítása körüli helyzeten: e költészetet még sokáig más nyelvek közvetítésével fordítják; Zmaj csupán elsajátította az „eredeti mű” teljesen szabad, nem fordítói értelmezését, helyet találva így versátköltéseinek, de továbbra is hű maradt ahhoz a követelményhez, hogy a lefordított versnek jónak kell lennie, bármennyire különbözik is az eredetitől.

A nyomaték mindig azon a nyelven és kultúrán van, amelyben a lefordított vers megjelenik. Zmaj elképzelése az is, hogy miként válhat az ember jó fordítóvá: munkával és gyakorlattal. Íme, egy kezdőnek adott tanácsa: „. . . szerbül írni, vagyis tisztán a szerb nyelv szellemében nem könnyű, különösen ha az ember idegen nyelvről fordít. Minden nyelvnek megvannak a sajátosságai, a fiatal fordító pedig könnyen eltéved, és az idegen nyelv tulajdonságait ráerőlteti saját nyelvére, — ezzel pedig elvesz a tisztaság. (. . .) Nekem úgy tűnik, hogy lesz szükséged még egy teljes évre, mire jól megszilárdítod szerb nyelvtudásod, ezt pedig nemcsak tiszta szerbséggel írt könyvek olvasásával fogod elérni, hanem megfigyeléssel és a szerb nyelvről való elmélkedéssel is — összevetéssel és különbségek keresésével, miben tér el a szerb nyelv más nyelvektől; — azonkívül fordításgyakorlatokkal, amelyeket aztán valakivel ki kell javíttatnod, hogy lásd, miben tévedtél.”²²

¹⁹ *Istočni biser*, több keleti költő és Jovan Jovanović verseinek gyűjteménye, Novi Sad 1861. E könyvről M. Leskovac (*Ź. Jovanović Zmaj* Kronológiai adatok 25.0. In: J.J.Z.: *Đulići, Đulići uveoci*, Novi Sad, 1969) az V. oldalon megjegyzi, hogy 67 verset tartalmaz, viszont 90 vers van benne és még egy, amelyet Zmaj a bevezetőben maga ír alá (*Istok*, IX—XI.o.). Érdekes Zmaj megjegyzése Mirza Shaffyról: „Mirza Shaffy, — a Csoport bölcse még fiatal korában meghalt, 1856-ban egy Tiflisz közeli faluban. Bodenstedt Georgiát járva személyesen is megismerkedett vele.” /113.o./ Szemmel látható, hogy Zmaj még nem tudja a teljes igazságot Shaffyról, de abból, amit az előszóban feltüntet, kiderül egy-két megsejtése.

²⁰ Uo. V—VI.o.

²¹ *Prepiska Ź. Jovanovića Zmaja*, 127—128.o., a levelet Đorđe Rajkovićnak címezték 1868-ban vagy 1869-ben.

²² Levél Melanka Manojlovićnak, keltezése: Bécsben, 1882. nov. 6/18., a Matica srpska kéziratára, leltári szám: 34.775

Korábbi megfogalmazásait (szerbre átdolgozni, de nem elmagyartalanítani) Zmaj új terminusokkal is gyarapítja. Egy levélben, amelyben arra kéri a fordítót, hogy az elküldött könyvből bizonyos szövegeket fordítson le, megjegyzi: „Ha valami megnyeri tetszését e könyvben, és kedve kerekedik a lefordításához vagy átdolgozásához, — nem fogok haragudni.“²³ Szemmel látható, hogy lefordítani és szerbre átdolgozni nem egy és ugyanaz, hogy a második terminus adaptációt, hasonítást jelent. Még világosabb, ha tudjuk, hogy itt a *Neven* közleményeiről van szó, tehát alkalmazott fordításokról, melyek esetében számolnak az olvasók korával. Zmaj sokkal szókimondóbb, amikor egy levélben Andersenről értekezik. „Andersen meséi mind szépek. De mégsem fogadnám el mindegyiket a Nevenbe — s okkal. Ezeket nehéz lefordítani. De néhol szépen át lehetne őket dolgozni szerbre. (...) Andersen hí fordítása során sok szépségnek el kell veszni, — mert nem lehet lefordítani. De ezek másképp is pótolhatók. — Bűn lenne, ha valaki hozzálátna, hogy őt könnyedén, egy-kettő lefordítsa. (...) Ha az ideje nem engedi, hogy sokat bibelődjön vele, — akkor barátilag tanácsolnám, hogy ne is kezdjen hozzá.“²⁴ Zmaj megőrizte ugyanazokat a terminusokat, és felismerjük a korábbi periódus fordítóját is, amikor arról beszél, hogy a fordításban az, ami valahol korábban elveszett, pótolható más helyen. De előtérbe kerül a fordítói munka teljes komolysága is, amelyre Zmaj nemcsak a fordítás, hanem a fordításhoz való előkészület és előképzés kapcsán is rámutat, mert a fordítás sokak számára — különösen abban az időben — mellesleges, időszakos, kiegészítő foglalatosság.

Ábrányi *Anyanyelv* című versének fordításához csatolt jegyzetében Zmaj értékes adatokat hagy ránk a kultúrpolitikai légkörről és a fordítás funkciójáról a vajdasági szerbek között, de saját fordítói eljárásáról is. „Ezt a fontos és szép verset Ábrányi Emil úr magyar költő írta nemrég. Régi jó ismerősöm, a szabadkai Božidar Vujić úr fellelkesedve rajta saját költségén kinyomtatta külön lapokra, és egy példányt nekem is elküldött, azt óhajtvá, hogy a verset — az anyanyelv apoteózisát — lefordítsam szerbre. E serkentésnek, íme, nagy örömmel engedek. Vigyáztam, hogy a költeményt — amennyire tőlem telik — minél hívebben fordítsam le. Csupán az ötödik, hatodik és nyolcadik versszakban cseréltem ki vagy hagytam ki egy-egy szót, a versnek tágabb jelentést adva, ami nagyon jól összeillik az első négy strófa szellemével, s ezzel azt akartam elérni, hogy az egész verset — ne dolgozzam át szerbre, hanem mintegy általánosítsam szerb szempontból kiegészítve. Meg vagyok győződve, hogy Ábrányi úr ezért nem fog neheztelni, mert ki ismerné el a költőnél előbb azt a nagy természeti igazságot, hogy ami szent egy népnek, az szent lehet és kell is hogy legyen minden más nemzetnek, ez pedig édes anyanyelve.“²⁵ Ez Zmaj fordítói munkásságának, fordításfelfogásának egyik kulcsa.

Tíz évvel korábban *Enoch Arden*-fordításának előszavában Zmaj szintén úgy találja, kötelessége közölni, hogy jött létre a fordítás. Idézzük ennek az

²³ Levél Mita Nikolićnak, kelt: Bécs, 1882., a Matica srpska kéziratára, lel. sz. 27.408

²⁴ Levél Ivan Martinovičhoz, kelt: Bécs, 1886. november 23., a Matica srpska kéziratára lel. sz. 27.043

²⁵ Megjelent a *Javorban*, 1889, 13. sz.

előszónak egy részletét: „Köszönet zimonyi barátomnak, dr. Toša Nedeljković ügyvédnek, aki felhívta a figyelmemet erre a kis műre, amelyről addig nem tudtam. — Nem ismerve azt a nyelvet, amelyet Tennyson használ, a költeményt Karl Hessel német fordítása alapján ültettem át. Örömmel átengedtem volna e művecske fordítását másnak, aki eredetiből tudta volna tolmácsolni. De ismerve körülményeinket, úgy vélem, hogy ezt nem értük volna meg egyhamar. Ezzel mentegetem ezt a fordítást, amely szolgáljon addig, amíg az Enoch Ardent nem fordítják le méltóbban és jobban. — E fordítást a szerb világba bocsátva nagyon jól tudom, hogy nem tettem eleget a szigorú kritika követelményeinek, amely hűséget kér a legkisebb részletekig. Az ilyen kritika követelményei szerint, habár tudnék, nem vagyok képes fordítani. Azonban én nem is a szemüvegen vagy mikroszkópon át néző kritikusoknak akartam eleget tenni. Ha pedig lesz valaki, aki távolabbról nézi, és így az eredeti egészét hasonlítja össze a fordítás egészével, úgy gondolom, hogy kevesebb oka lesz a szemrehányásra.”²⁶ Amikor feladja önnön elveit, Zmajnak ki kell fejtenie indítékait, s majdnem elnézést kér, amiért nem eredetiből fordít. Még fontosabb, hogy tagadja a részletek hű fordításának elvét: a személyes hajlammak, az alkotótevékenységnek felül kell kerekednie a pedantérián.

Ez a két autentikus jegyzet ugyanakkor bizonyíték, amely Milan Šević és Jovan Maksimović Zmajról mint fordítóról szóló írásait hitelessé, a fordítandó művek kiválasztásáról és magáról a munkáról alkotott képünket pedig teljesebbé teszi.

Zmaj még 1904-ben, halálának évében is fordít, és hiteles adatok maradtak fenn fordításfelfogásáról. Idézzük Milan Šević megjelentetett levelét, amelyet a *Brankovo kolo* szerkesztőjéhez intézett: „Hallván, hogy Jovo bácsi gyengélkedik, elmentem tegnap meglátogatni. Délelőtt alig láthattam, a nehéz éjszaka után teljesen zavart volt; és csak néhány szót váltottunk. Két óra körül felkelt, reggelizett, összeszedte magát, estefelé pedig kijött beszélgetni. Egész frissen és jókedvűen beszélt különféle dolgokról, így a fordítás fortélyairól is, Ludwig Fulda írása kapcsán, amely ez év január végén jelent meg a Neue Freie Pressében. Azt mondta, hogy ebben az írásban néhány kikristályosodott adott elvet talált, melyet öntudatlanul maga is alkalmazott, de mindenben mégsem ért egyet Fuldával. Minthogy lelkileg teljesen élénknek láttam, szavain felbátorodva felkínáltam neki fordításra Christina Georgina Rossettinek egy versét. Magához vette, és tetszett neki, de nem ígért semmit. Néhány perc múlva felállt, hogy pihenni menjen, majd amikor a vacsoránál találkoztunk, átadta a lefordított verset, — én pedig, íme, elküldöm neked a Brankovo koloba. Ezt a verset Zmaj aznap fordította le, február 1-én, este 6 és 7 óra között.”²⁷

A *Brankovo kolo* hamarosan megjelentette Zmaj fordítását és Fulda szövegét is *Hogyan kell fordítani?* címmel, Paja Aršinov fordításában, ami periodikánk fordításról szóló ritka általános (elméleti) szövegei közé tarto-

²⁶ Az előszó 1879-ben íródott; A *Sabrana dela* alapján idézzük, XVI. könyv, Belgrád, 1937, 331.o.

²⁷ A levelet Sergije Jovanović közölte: *Postanak jednog Zmajevog prevoda, Zbornik Ms za književnost i jezik*, Novi Sad, 1954, I. könyv, 208.o.

zik.²⁸ Fulda írásának fordítója lábjegyzetben közli információit Zmajnak ezen értekezéshez való viszonyulásáról: „E cikk lefordításához Zmaj Ön-kéntelenül is hozzájárult a róla alkotott véleményével, amelyet egy barátjával közölt, s amely így hangzik: »Slavko elküldte a Die Kunst des Übersetzerst, ami nagyon érdekelt, mert néhány kikristályosodott elvre bukkantam benne, amelyet magam is felállítottam öntudatlanul, pl. hogy nem kell betartani az eredeti metrumát, különösen ha megfelelő metrum már meghonosodott a nép között; hogy a Lied-et éppen nem lehet lefordítani; hogy nem lehet egyformán verselni két nyelven.« Nem lehet érdektelen, amire Zmaj felfigyel.”²⁹

Zmaj fordításfelfogásának az 50-es években feljegyzett fontos adatai kiegészítik és kikerekítik fordítói koncepcióját, amely nem sokat változott az első fordítástól az utolsóig. Zmaj számára már a fordítandó mű kiválasztásakor sem az eredeti alkotás értéke volt a legfontosabb, hanem a fordíthatósága és közelsége ahhoz a kultúrához, amelynek részévé válik; annak lehetősége, hogy a mű néhány olyan mozzanat beiktatásával meghonosodjon, amelyen a hazai irodalom befogadása alapul; a kiválasztó szűrő magának Zmajnak a személyisége: ha a mű megtetszett neki, feltételezte, hogy sikere lesz polgártársai körében is. A legnagyobb figyelmet az eredeti szöveg nemzeti sajátosságai és a célnyelvhez hasonítás közötti egyensúlynak szentelte. Maga is tisztelte a romantikának azt a felfogását, hogy a nyelv a nemzeti szellem és kultúra tükré, így a költészet nem fordítható más nyelvre, de jelentős kivételt is tett, amikor felfedezte a keleti költészettel való alkotói játék lehetőségét, ami tulajdonképpen csak felnagyítása fordításkoncepciója egyik mozzanatának. Megkülönböztette a fordítást a szerbre való átdolgozástól, fordításgyakorlatában pedig inkább az adaptációkhoz, az átköltésekhez vonzódott, olyan fordításhoz tehát, amelyben nincs meg a későbbi felfogás szerinti hűség, mert sok mozzanatot saját szükségletéhez és elképzeléséhez szeretett idomítani. A fordítás döntő tényezője, hogy jó-e mint vers, függetlenül az eredetitől; ha a vers jól funkcionál a célnyelven, a fordító minden elhajlása megbocsátható. Az irodalmi nyelv fejlődése közben meghódítja a más nyelveken született műveket: ha ezeket a szerb nyelv hódítja meg, akkor ez a szerb nyelv győzelme és érénye, értékének bizonyítéka.

3.

Zmaj idejében a fordítás mint művészi alkotás gyakran az autentikus alkotások mögé szorult; kevés számú kiemelkedő művész mellett egy olyan sereglet munkája volt, amelyből hiányzott a kreatív erő és eredetiség. Zmajnak és a 19. század legjobb fordítóinak egyik érdeme abban rejlik, hogy fordítói alkotótevékenységükkel csökkentették az eredeti művészi tevékenység és a fordítás közti szakadékot, hogy egyazon gyűjteményben jelentettek meg eredetet és fordítást, s ezzel egymáshoz közelítették, olykor egészen kiegyenlítették őket. Különösen Zmajra vonatkozik ez, akinek személyében sok olyan

²⁸ *Brankovo kolo*, 1904. X. könyv, 14. sz., 436—442. hasáb, 15. sz. 464—473. hasáb

²⁹ Uo; hozzáfűzzük, hogy maga Zmaj is lefordította L. Fulda egy versét *Prevera koja još nema imena* címmel, *Starmali*. 1888, 15. sz. 118.o.

tulajdonság egyesült, egyenlítőddött ki és találkozott össze, amely kivételessé tette s alkalmassá arra, hogy törések és kanyarok nélkül, alkotó módon egészítse ki a különböző költői területeket.

Olyan elmarasztaló vélemények is elhangzottak, hogy Zmaj fordításra fecserli tehetségét, ahelyett, hogy eredeti költészetét gyarapítaná. Zmaj nem sokat adott ezekre a véleményekre, tovább dolgozott, írt és fordított, úgyhogy nehéz, olykor szinte lehetetlen határvonalat húzni a két tevékenysége között. Ezúttal csak azokkal az elmarasztaló véleményekkel foglalkozunk, melyek szerint túl sokat fordítja a magyar irodalmat.

Az első kifogás Zmaj régi barátjától, Đorđe Popovićtól, a későbbi *Danica*-szerkesztőtől való. A *Danica* szerkesztője rendkívül bőven, két részletben bemutatja lapjában a *Letopis* 1861-es évfolyamát, és felhasználja az alkalmat arra, hogy kifogást emeljen.³⁰ „J. Jovanović a Letopison kívül is sok magyarból való fordítással lát el bennünket. Bármennyire becsüljük is szép törekvését, hogy megismertet minket a magyar költészettel, mégsem hallgathatjuk el, hogy jobb volna, ha a magyarból való fordítással valamelyik gyöngébb költőnk foglalkozna. Egyáltalán nem látunk a magyar költészetben oly gazdagságot, hogy hozzá kellene fordulnunk kölcsönzésért; ellenkezőleg, úgy találjuk, hogy a magyar eredeti mindig gyöngébb volt Jovanović fordításánál. Mire való, hogy legjava művésznünk a *gyöngébb* magyar alkotást díszítse, simítgassa és csinosítsa? Mennyire szegények vagyunk a németből, angolból, olaszból és oroszból való fordításokban! Csak egy csöpp Az isten és a bajadér!”³¹

A *Danica* szerkesztőjének már a *Letopis*t illetően sincs igaza, ő azonban kihasználja az alkalmat, hogy kifejezze J. Jovanović egész addigi fordítói munkásságáról alkotott véleményét. Mert Zmaj addigra már megjelentette Arany *Toldija* mellett Petőfi *János vitézét*, Petőfinnek 17 versét, melyeknek zömét újonnan indított lapjaiban, a *Komaracban* és a *Favorban* közölte az előző két évben. A *Danica* szerkesztője tehát még a politikai körülmények megváltozása előtt feltette a kérdést, szükséges-e annyit fordítani a magyar irodalomból, és választ is adott, kiemelve egyúttal Zmaj fordításainak magas értékét, és felhíva a figyelmet más irodalmakra is, melyeket értékük miatt fordítani kell.

Néhány évvel később Vatroslav Jagić fogja megismételni ezt a véleményt, bizonyosan épp a *Danica* írójára támaszkodva: „Magyar nyelvből való költői és prózai fordítást is eleget fog találni, különösen a szerb szépirodalmi lapokban. Nem tudom, nem jogos-e az elmarasztalás, amellyel Jovan Jovanovićot illették, hogy túl sokat fordít magyarról, meri ezzel érde-

³⁰ *Srbskij letopis za 1861*, második rész, XXXV. évfolyam, 104. könyv. A szerző alkalmassint Đ. Popović, mert tudvalevő, hogy az aláírás nélküli írások a *Danicában* tőle származnak. A szöveg a *Danicában* jelent meg 1863-ban, IV. évfolyam, 2. sz., 29-32.o., 3. sz., 43-46.o. Az ismertető első mondata: „Amikor ezt írom, már 1863-at írunk, a mi évkönyvünk pedig csak 1861-es!” Furcsa, hogy a már idézett Zmajjal kapcsolatos Kronológiai adatokban /37.o./ M. Leskovac felhossa, hogy a *Danica* írója „a *Danica* januári számában átveszi a *Letopis*ből a Zmajhoz (...) intézett figyelmeztetést”, ez viszont a *Danica* írójának ismertetője a *Letopis*ről a *Danicában*!

³¹ Uo, 44—45. o.

mén túl felnagyítja a magyar irodalmat.³² A *Danica* írója még egyszer jelentkezik, most már megváltozott politikai körülmények között, de következetesen megismételve hét évvel korábbi állításait: „Sajnáljuk, hogy Jovanović úr fordítói tehetségét magyar alkotásokra pazarolja, amelyeknek eredetisége igen relatív.”³³

Mindez arra serkent bennünket, hogy megvizsgáljuk, csakugyan sokat fordított-e Zmaj magyarról, s hogy ugyanakkor szemügyre vegyük más nyelvekből készült fordításait, eredeti alkotásait és egyéb tevékenységét a múlt század ötödik és hatodik évtizedében:

1852:

Megbukik az érettségin Pozsonyban.

Megjelent eredeti verseinek száma: 13.

Megjelent versfordítása: 1.

1853:

Nagyszombatban leérettségizik, Bécsben pedig jogra iratkozik.

Eredeti versek: 7.

Lefordított versek: 2.

1854:

Tovább tanul Bécsben.

Eredeti versek: 5 (köztük a *Selim-beg* című is).

Fordított versek: 1.

1855:

Ősztől a pesti jogtudományi karon van (egy szemeszter).

Eredeti versek: 4.

Fordítottak: 8 (kettő magyarról, közülük egy Petőfié).

1856:

Prágában hallgatja tovább a jogot (egy szemeszter), ősszel pedig ismét Pesten van.

Eredetik: 6.

Fordítások: 18 (közülük kettő magyarról: Petőfi és Arany).

1857:

Abbahagyja tanulmányait, elhagyja Pestet, lefordítja Arany *Toldiját*.

Eredetik: 9.

Fordítások: 2 (ezek közül egy Petőfié).

1858:

Meghal az apja. Megjelenteti első könyvét (Arany: *Toldi*).

Fordítja Petőfi *János vitézét*. Megjelenteti elbeszéléseit

Nas Ljubomir i Slavujev do címmel.

Eredetik: 21.

Fordítások: 4 (ezekből magyarról két Petőfi vers).

³² Vatroslav Jagić: *Glas iz Hrvatske o našoj najnovijoj književnosti*; az idézet B. Kovačektől való: *Mađarska književnost u srpskim književnim časopisima omladinskog doba (1860—1871)*, In: *Ujedinjena omladina srpska, Zbornik radova*, Novi Sad, 1968, 235.0.

³³ Uo, 236.0.

1859:

Eredetik: 2

Fordítások: 1 (magyarról).

1860:

Újvidéken megválasztják írnoknak. Ez az évszám található első Petőfitől fordított könyvén, a *János vitézen*. Megjelenteti *Vidosava Branković* c. elbeszélését.

Eredetik: 20 (köztük a *Čemer-deka*, *Pelen-baka* c. paródia).

Fordítások: 7 (közülük 2 Petőfi-vers és Goethe: *Az isten és a bajadér*).

1861:

Beindítja a *Komarac* című lapot. Ősszel megismerkedik Ružával. Ki nevezik Újvidék aljegyzőjévé (városelnök Sv. Miletić, főjegyző Jakov Ignjatović), de még ez évben felmond, hogy az irodalomnak élhessen. Áprilisban megjelenik *Istočni biser* című fordításkötete.

Eredetik: 16.

Fordítások: 8 (közülük 7 magyarról, 6 Petőfitől, 1 Aranytól).

1862:

Házasságot köt Ružával, októberben megszületik Mirko fia.

Szerkeszti a *Komarac*ot, megjelenik a *Javor* első száma.

Eredetik: 42 (majdnem mind a *Đulíci*-ciklusból).

Fordítások: 12 (7 magyarról, 6 Petőfitől).

1863:

Áprilisban megválasztják a Thökölyánum felügyelőjévé Pesten, ahol egészen 1870-ig marad. Októberben Pesten megszületik és ugyanabban a hónapban meghal Tijana nevű lánya. Beszünteti a *Komarac* szerkesztését (március); leállítja a *Javort* (április), ez a *Danica* fennmaradásának feltétele. Megjelenteti Lermontov *Démonának* fordítását.

Eredetik: 16 (*Đulíci* és *Lem Edim*).

Fordítások: 6 (3 magyarról, 2 Petőfitől).

1864:

Ősszel beindítja híres humoros-szatirikus lapját, a *Zmajt*, amelyet 1871-ig szerkeszt. Májusban a Matica srpska Újvidékre költözik, Zmaj munkája szinekúra. Beiratkozik az orvostudományi karra. Megjelenteti a *Đulíci*-t és a *Šaran* c. színjátékot.

Eredetik: 19 (*Fututunska juhahaha*).

Fordítások: 2.

1865:

Januárban megszületik és meghal fia, Jovan (vagy Sava). Márciusban meghal elsőszülött fia, Mirko. Kiadja a *Priklapalo* című tréfás kalendáriumot.

Eredetik: 47 (*Fututunska narodna himna*).

Fordítások: 1.

1866:

Zmaj folytatja tanulmányait az orvostudományi karon.

Eredetik: 36 (*Tri hajduka*).

Fordítások: 9 (4 magyarról, 1 Petőfitől)

1867:

Megszületett Jug fia. Megválasztják a Kisfaludy Társaság kültagjává.

Eredetik: 34.

Fordítások: 5 (2 magyarról).

1868:

Meghal Jug fia.

Eredetik: 16.

Fordítások: 2 (mindkettő magyarról).

1869:

Orvossá avatják.

Eredetik: 9.

Fordítások: 10.

1870:

Elhagyja Pestet, és megkezdi orvosi praxisát. Megjelenteti Arany *Toldi estéje* c. művének fordítását.

Eredetik: 11.

Fordítások: 19.

Zmaj életereje és alkotótevékenysége elkápráztató: ír, szerkeszt, eredeti és fordított költészetet, könyveket jelentet meg; tanul. Noha a felsorolt adatok nem egészen pontosak³⁴, nehéz ugyanis határvonalat húzni az eredeti és a fordított művek között, mégis felhívják a figyelmet Zmaj hatalmas munkájára, amely sohasem szakadt meg, és mintha alkotói válságok és üresjáratok nélkül folyt volna.

A tanulmányok, majdnem szakadatlan lap- és folyóiratszerkesztés, nősülés és gyermekhalálozás húsz éve során — Zmaj 333 eredeti verset és 119 versfordítást jelentetett meg.³⁵ Könyv alakban megjelenteti a *Dulići* ciklusba tartozó verseket és fordításokat: Arany *Toldiját* és a *Toldi estéjét*, Petőfi *János vitézét*, Lermontov *Démonát* és az *Istočni biser* c. gyűjteményt. A fordítások közül később külön könyvben fogja megjelentetni Arany *Toldi szerelme* és *Murány ostroma* c. műveit, Madáchtól *Az ember tragédiáját*, Mirza Shaffy *Verseit*, Goethétől az *Iphigenia Taurisban*-t és Tennyson *Enoch Ardenjét*. Külön könyvben Zmaj 6 könyvet fordított magyarból és ötöt más nyelvből (német, orosz). De ha csak az 1870-ig megjelentetett versek számát vesszük szemügyre, amíg Zmajt a magyarról való túl sok fordítás első vádjai érik, akkor kiderül, hogy a 119 versből 41 a magyarról való fordítás, s közülük 21 Petőfié. 1870 után Zmaj összesen 32 verset fordított

³⁴ A megjelent versek osztályozásához szükséges adatokat a *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova* c. kiadványból vettük (II. kötet, *Jugoslovenska književnost, Poezija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1960.*); a többi adat két monográfiából származik: Vasa Stajić: *Jovan Jovanović Zmaj*, Novi Sad, 1933; Živan Milisavac: *Zmaj*, Beograd, 1954; valamint M. Leskovic említett Kronológiai adataiból.

³⁵ A fordítások száma valószínűleg még több lenne, ha hozzáadnánk a folyóiratokban megjelent aláírás nélkül hagyott cikkeket, prózafordításokat stb., de számunkra fontosabb, hogy a megjelentetett eredeti versek száma impozáns.

magyarról, közülük 8 Petőfié. Arany, Petőfi és Madách könyvein kívül tehát Zmaj 73 verset fordított magyarról: 28 Petőfié és 3 Aranyé, olyan alkotóké, akik vitán felül állnak, a többi 42 vers átültetése pedig (8 Jókai Móré, 6 Gyulai Pálé, 2-2 Tóth Kálmáné, Jakab E.-6, Csizmadia J.-é, fordított továbbá Balogh Z.-tól, Czuczor G.-tól, Garay J.-tól, Ábrányi E.-tól, Szász K.-tól, Szabolcska M.-tól stb.) alkalmi fordítás. Mintha a kisebb számú magyarból fordított vers árnyékot vetett volna Zmaj választásaira, s ezért kortársai el is marasztalták. Hogy az 1867-es kiegyezés után is szemrehányások érik, az már a megváltozott politikai helyzetnek és a magyarról való fordítás kitaposott útjának eredménye, azé az úté, amelyet épp Zmaj nyitott meg fordításaival.

Zmaj elmarasztalása amiatt, hogy túl sokat fordít magyarból, számunkra egyenértékű azzal a kifogással, miszerint általában túl sokat fordít, ahelyett, hogy tulajdon művét alkotná. Az összes ilyen észrevétel Zmaj munkájának és tehetségének meg nem értéséből ered, s nagyrészt rokonítható mindazokkal az ellentmondásos kifogásokkal, amilyen például Ljubomir Nedić is. Mert Nedić állítása, miszerint „ügyesen imitálja az idegen verselést, és felülmúlhatatlan a külföldi költők fordításában”³⁶, lebecsüli Zmajt mint alkotót, és kiemeli Zmajt mint utánozót: „Érti utánozni más költők hangját, és alkalmazkodik ahhoz, akit fordít.”³⁷ Nedić számára a fordítás csak ügyesség, nem pedig alkotás, s innen ered ítélete, mellyel Zmajt, a fordítót illeti: „Zmaj kritikusan és kritikátlanul is sok idegen költőt fordított, oroszokat is, németeket is, franciákat is, magyarokat is, és mindegyiküket oly ügyesen és oly szerencsésen, hogy idegen költőktől való fordításai nálunk még sokáig a fordítói mesterség mintapéldányai maradnak, és tulajdonképpen kár, hogy tehetségét nem kamatoztatta még inkább ezen a téren.”³⁸ Zmajból hiányzik a mélység és az eredetiség, véli Ljubomir Nedić, de szerinte is kivételt képez gyermekköltészete, amely szintén alkalmi célzattal született, majdnem ugyanúgy, mint Zmaj többi alkotása. De Nedić sem veti össze az eredeti műveket. Zmaj fordításaival: számára is az a fontos, hogy a fordítás a célnyelven jól hangozzék, akárcsak a múlt század Zmaj-elemzőinek mindegyike számára.

Laza Kostić Zmaj egyetlen olyan múlt századli kritikusa, aki analízisben nyúlt az egyes versekhez, jó nyelvezetet követelve a fordítástól: „A fordításban (. . .) minden idegen az egyetlen nyelven kívül. S ha az sem megbízható, akkor mi marad?”³⁹ Kostić is csak akkor veti össze a fordítást az eredetivel, ha valami zavarja, ha nem érti a fordítót, de érdekes, hogy neki sincsenek megjegyzései Zmaj fordításaival kapcsolatban, kivéve a *Murány ostromát*.⁴⁰ Számunkra még érdekesebb Laza Kostić véleménye Zmaj tehetségéről és munkamódszeréről. Tekintet nélkül arra, hogy Kostić mentegőzik a botrány miatt, amelyet a Zmaj-évfordulón mondott beszéde váltott ki, ez egész Zmajról szóló könyv Laza Kostić felfogásának tükré, azokat a pillanatokat kivéve, amikor nem tud ellenállni a vitakedvnek, és túlzásokba ragadtatja magát. Zmajról határozottan állítja, hogy lényege az ellentét:

³⁶ Ljubomir Nedić: *Zmaj*; In: *Studije iz srpske književnosti*, Novi Sad—Beograd, 1960. 93.o.

³⁷ Uo, 80.o.

³⁸ Uo, 80.o.

³⁹ Laza Kostić: *O Jovanu Jovanoviću Zmaju. . .*, Zombor, 1902, 204.o.

⁴⁰ Uo. 200—208.o.

„... ez az ő módszere, addig üti a vasat, amíg meleg. Ezt nekem többször is említette — rég volt, de úgy emlékszem rá, mintha ma lett volna —, mindig, ha a mesterségünkről esett szó. Így dolgozik Nikola kenéz is. Amint megpillantja a tündért, nem engedi el, míg el nem végezte, amit elgondolt, gyorsan, gyorsan, lélegzetvétel nélkül dolgozik. — És te? — Én sohasem voltam gyors. Hagyom, hogy leülepedjen, alszom rá egyet. Van, hogy elmúlik egy év is, több is, míg egy eseményből a vers kicsírázik. — Hát te hidegkovács vagy. — Igen, hidegkovács. Minél idősebb vagyok, annál hidegebb, jegesebb.“ Két munkamódszer, két tehetség-fajta igazi jellemrajza ez, mely nem hordoz előre meghatározott ítéletet a mű értékéről, csak keletkezését írja le: ismert gondolat, hogy minden vers alkalmi, csakhogy többségük nem rögtön születik, így a vonatkozások nem mindig világosak, megfoghatók.

Zmaj mindig verssel reagál, vagy azt is mondhatnánk, mindig „alkalmi“. Ilyen a *Dulici* és az *Uveoci* ciklusban, ilyen politikai-szatirikus költészetében, ilyen gyermekköltészetében. Így keletkeznek legjobb versei, pl. a *Svetli grobovi* című. Ilyen fordításaiban is: maga választja ki a fordítandó művet, vagy más ajánlja neki, gyorsan lefordítja, megjelenti a lapokban vagy folyóiratban, és ha lehetőség nyílik rá, külön könyvben is. Levelezéséből kitűnik, hogy sok gyerekverse már kész képkliisé alapján született (a *Pevanijában* a cím mellett ez áll: „a K képhez“), amelyet fel kellett használni, hogy olcsó pénzért javítsa vele a lapot. Elképesztő az a gyorsaság és könnyedség, amellyel Zmaj mindeme munkálatokat végezte, különösen ha más költőkkel, idősebbekkel és korosztálya-beliékkal hasonlítjuk össze, akik munkamódszerük folytán megőrizték alkotói dicsfényüket. Ugyanaz, ami Zmajnak a kortársak között népszerűséget hozott, később lebecsülésének és meg nem értésének fő okává vált.

Számunkra az a fontos, hogy munkájában Zmaj ugyanahhoz ez eljáráshoz tartotta magát: más költők és műveik mindig alkalmat jelentettek neki hogy fordítás révén bemutassa őket az olvasónak, mint ahogy életének belső és külső eseményei is mindig alkalmat jelentettek számára a sok körülménytől függően többé-kevésbé jó, alkalmi vagy kivételes vers megírásához.

R E Z I M E

Zmaj — prevodilac mađarske poezije

Zmaj je mnogo prevodio, najviše s mađarskog jezika. Neki su stavili pod znak pitanja njegovo poznavanje mađarskog jezika, međutim ta sumnja dolazi iz sačuvanih podataka i analiza koji se jednostrano tumače. Njegova prevodilačka koncepcija temelji na principu globalne vernosti originalu, s tim da je glavno težište jezik i kultura prevoda. On je prvenstveno gledao prevodivost dela i njegovu bliskost s kulturom u koju će ući.

Prigovor da Zmaj isuviše prevodi mađarsku književnost u stvari je neosnovan. Inače je taj prigovor identičan prigovoru da premnogo prevodi umesto da stvara svoje originalno delo. Međutim, za Zmaja i prevodenje je bilo stvaralaštvo, a ne samo veština.

ZUSAMMENFASSUNG

Zmaj — der Übersetzer der ungarischen Dichtung

Zmaj hat viele Übersetzungen gemacht, am meisten aus der ungarischen Sprache. Einige haben seine ungarische Sprachkenntnis in Frage stellen, aber dieser Verdacht kommt aus den aufgehobenen Angaben und Analyse hervor, die sich einseitig interpretieren. Seine Übersetzerkonzeption gründet sich auf das Prinzip der globalen Übersetzungstreue, mit dessen, daß der Hauptschwerpunkt sind die Sprache und die Kultur der Übersetzung. Er hat vorzugsweise die Übersetzbarkeit des Werkes und die seine Nähe mit der Kultur gesehen, in die es eintreten wird.

Der Einspruch, daß Zmaj allzufiel übersetzt die ungarische Literatur eigentlich ist unbegründet. Sonst ist dieser Einspruch identisch mit dem Einwand, daß er übersetzt zuviel, anstatt seine originalen Werke zu schreiben. Aber für Zmaj auch die Übersetzung war ein Schaffensdrang und nicht nur eine Geschicklichkeit gewesen.

ETO: 886.1=03

CONFERENCE PAPER

JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ ĐULIĆI CÍMŰ VERSESKÖTETÉNEK MAGYAR FORDÍTÁSAI*

MIKES MELÁNIA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások
Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

Đulići u mađarskom prevodu (A Đulići magyar fordításban) címen a fordító, Đena Pavlović válaszolt arra a kritikára, amelyet a *Javor* 1876. évi 10. száma közölt Al. V. Popović professzor tollából. A kritika a *Đulići* Pavlović által készített fordítását tüzte tollhegyre, azt a kötetet, amely egy évvel korábban, 1875-ben látott napvilágot Zomborban, a Kisfaludy Társaság támogatásával. Sem a kritika, sem a fordító válasza, sem pedig a kritikus viszontválasza (amely egyébként sokkal terjedelmesebb, mint ama „kéthasábos bírálat“) nem mentes az érzelmi megnyilatkozásoktól: mindhárom írás a szubjektivizmus és „egymás túllicitalása“ jegyében fogant, s ezért aligha lenne értelme annak, hogy a modern irodalomkritika mércéi alapján vegyük őket szemügyre. Számunkra ez a vita elsősorban azért lehet tanulságos, mert felvet néhány olyan kérdést a műfordítással kapcsolatban, amelyek mind a mai napig mit sem veszítettek időszerűségükből. Közülük csak a legfontosabbat említjük: hogyan lehet olyan fordítást készíteni, amely nem hamisítja meg az eredeti alkotást, de ugyanakkor érthető és szép is azok számára, akiknek szánták.

Đena Pavlović és kritikusa hevesen vitatkozik arról, ki az illetékes a fordítás elbírálásában: azok-e, akik az eredeti alkotás nyelvét, azaz a forrásnyelvet vallják anyanyelvüknek, vagy akiknek a fordítás nyelve, a célnyelv az anyanyelvük. A kritikusnak, Popović professzornak igaza lehet, amikor azt mondja: „Pavlović úr munkáját átnézvén ítéletünket a szerb, nem pedig a magyar olvasóközönség elé tárjuk, számunkra ugyanis nem lehet közömbös, hogyan ismerik meg más égtájakon szellemi nagyjainkat“. Miközben azt hirdeti, hogy „a kompetencia a magyar költészetet, nem pedig a szerb ízlést illeti meg“, Đena Pavlović, a fordító megfélekedezik arról, hogy a magyarság a jó fordításnak csupán egyik, de korántsem egyetlen ismérve. Persze, az sem állítható, hogy minden olyan átültetés jónak minősül, amely megnyeri a magyar olvasóközönség tetszését.

Pavlović mindkét nyelvet — a szerbet is, a magyart is — jól ismerte. Fordításának fogyatékoságai nem is eredeztethetők nyelvismereti hiányos-

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 27-én elhangzott előadás szövege

ságokból; inkább abból, hogy a fordítás során nem végzett tudatos szemantikai elemzést, találomra válogatott az ekvivalens szerkezetek között, s nem-egyszer szem elől tévesztette a nyelvi kommunikáció különböző regiszteriből adódó eltéréseket. Pl.:

od bisera grana (28. vers)	gyöngyöt termő lomb
sad (42. vers)	ültetvény

Pavlovićban valószínűleg nem is tudatosodtak azok a csapdák, emelyeket a *Dulici* egyszerűnek tűnő poetikája rejt magában. A figyelmetlen fordítóval megtörténhet ugyanis, hogy az eredeti egyszerűségéből sugárzó szépséget közhelyként vagy giccsként ülteti át. Igen tanulságos lehet számunkra e tekintetben, ha összevetjük az eredetivel a 42. versnek Pavlović, illetve Fehér Ferenc által készített fordítását:

	Pavlović fordítása	Fehér fordítása
Al je lep	Oh mi szép	Jaj, de csodás
Ovaj svet, —	E világ!	E világ —
Onde potok	Ott egy patak,	Amott patak,
Ovde cvet;	Itt virág.	Itt virág.
Tamo njiva,	Ott vetés — itt	Arra szántó,
Ovde sad;	Ültetvény;	Erre kert;
Eno sunca,	Ottan árnyék,	Ott a nap, itt
Evo hlad;	Itt napfény.	Hűvös enyh.
Tamo Dunav	Ott a Duna —	Ott a Duna —
Zlata pun,	Itt egy domb.	Aranylón,
Onde trava	Ott a zöld fű;	Amott a fű,
Ovde žbun.	Itt egy lomb.	Itt a lomb.
Šlavuj peva,	Hallom madár	Pacsirta szól —
Ne znam gdi, —	Dalait,	Ugyan hol?
Ovde srce,	Itt a szívem	Itt vagy: szívem
Ovde ti!	Te vagy itt:	Itt dobol!

Fehér már a vers legelején olyan hangot üt meg, amellyel sikerül átmentenie az egész vers alaphangulatát. Ő ugyanis a szerbhorvát *lep* megfélelőjeként a *csodás* melléknevet veszi — noha lexikailag a *szép* közelebb áll az eredetiben használt szóalakhoz —, s ezáltal az olvasóban sikerül kiváltania a szépségre és a boldogságra való naiv rácsodálkozás képzetét, ami tulajdonképpen az egész vers alapját képezi. Fehér ugyanakkor tisztában van az *ott* és az *itt* párhozamának a szerepével is, azzal nevezetesen, hogy általa a tágabb környezet kevésbé intim részei a szűkebb környezet intímebb tárgyaival szembesülnek (*potok* — *cvet*, *njiva* — *sad*, *sunce* — *hlad*). Pavlović ezt a tényt szem elől téveszti, amit mi sem bizonyít jobban, mint a *vetés* és az

ültetvény párhuzamba állítása, illetve az, hogy az eredetiben megfogalmazott párhuzamokat esetenként a visszájukra fordítja:

Eno sunca,

Evo hlad;

Pavlović fordításában:

Ottan árnyék,

Itt napfény.

Különösen szembeötlő ez a minőségbeli különbség a vers zárórészében. Pavlović is, Fehér is „szabadon” fordít, Pavlović átültetésében azonban nyoma sincs az eredeti sorok poétikusságának. Fehérnek viszont sikerül átmentenie az egyszerűségnek azt a szépségét, ami e sorokból sugárzik. Itt mindenekeelőtt az alábbi két sorra gondolunk:

Slavuj peva,

Ne znam gdi,

amit Pavlović így fodít le:

Hallom madár

Dalait,

Fehér viszont:

Pacsirta szól —

Ugyan hol?

Pavlović fordítását a korabeli magyar kritika kedvezően értékelte, abból a tényből viszont, hogy Zmaj verseinek legújabb gyűjteményébe (*Hol megálltam...*, Forum, Újvidék, 1983.) egyetlen Pavlović-fordítás sem került be, arra lehet következtetni, hogy ezek az átültetések nem állták ki az idő próbáját. A Zmaj születésének százötvenedik évfordulóján kiadott kötetet Ács Károly rendezte sajtó alá. Saját fordításain kívül helyet kaptak benne Dudás Kálmán, Fehér Ferenc, Csuka Zoltán, Pap József és Szászy István fordításai is.

Az irodalomkritika szempontjából talán meddő dolognak tűnhet a rossz fordítás elemezgetése, a kontrasztív nyelvészeti analízis szempontjából azonban már korántsem, hiszen ezeknek a mulasztásoknak és következtetlenségeknek a feltárása, a jó és a kevésbé helytálló vagy egyenesen elfogadhatatlan fordítói megoldások egybevetése az összevető nyelvvizsgálat számára igen tanulságos lehet, különösen akkor, ha tudjuk, hogy ennek az alkalmazott nyelvészeti diszciplinának egyik gyakorlati célja éppen az, hogy — egyelőre, persze, még szerény keretek között — támpontul szolgáljon a fordítói munkához, és hozzájáruljon a fordítói tevékenység fellendítéséhez. Arról itt nyilván nem szükséges szólni, milyen szerep jut napjainkban ennek a hídverésnek, a különböző nyelvi és kulturális közegek összekapcsolásának.

Érdekes és tanulságos az efféle elcmzés, akár egységes szövegen, szövegegszen, akár szövegrészekben végezzük. A terjedelem korlátozottsága folytán az alábbiakban csupány olyan megoldástípusra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek a korszerű fordításelmélet szempontjából nem látszanak elfogadhatónak.

I. A fordító nem ülteti át az eredetiben szereplő metaforát, hanem megelégszik ennek interpretálásával (a félreértésről, a téves interpretálásról itt természetesen nem ejtünk szót). Példák:

(1)

Na nebu oblaci
Na srcu kamenje (2.)

Ború fenn az égen — Szívemen a bánat (Pavl.)
Fellegek az égen —
Szívünk szikla zárja. (Fehér)

Az efféle megoldásokkal a fordító nemegetszer útját állja a költői gondolat szabad szárnyalásának:

(2)

A ti bež', il'leti, ako imaš krila (3.)
Te pedig menekülj, távozz gyorsan innen (Pavl.)
Te magad pedig fuss, repülj — ha van szárnyad — (Szász)

A költői kép megsemmisül, az eredeti gondolon csorba esik azokban az esetekben is, amikor a metaforát a fordító csak részben ülteti át:

(3)

Ljubim li te. . . ili nema sveta,
Nema sunca, ni rose, ni cveta,

Već sve tmina, što je pakò mesì,
A po tmìni vitlaju se besì
A með njima prabesina spava —
Moju ljubav u snu izmišljava. (14).

Szeretlek-e. . . vagy tán világ sincsen,
A világon harmat, virág sincsen.

Hanem mind csak sötétség és kétely,
Benne manók vad serege tévelyg. . .
Ott ábrándoz a pokol dédatyja. . .
Szerelmem — tán ennek gondolatja?. . . (Pavl.)

Szeretlek-e. . . vagy elvész a világ,
Nem süt a nap, nincs harmat, nincs virág —

Csak a poklok sötétsége fortyog,
Benne táncoló ördög-porontyok;

Alszik köztük egy, a legöregebb —
Álmodja csak az én szerelmemet. (Ács)

Zmaj kételyeit a *pokol* kifejezésben fogalmazza meg, Pavlović viszont interpretálja ezt a metaforát, s magát a *kétely* kifejezést használja. A pokol szunnyadó sátánja ősi indulatokat testesít meg, benne fogant a költő szerelme. Pavlović viszont nem szunnyadásról, hanem *ábrándozásról* beszél, s a költő szerelme ebből az ábrándból táplálkozik.

2. A kulturéma értékű metafora gyakran nem ültethető át a célnyelvbe megfelelő lexémával, a fordítónak azonban nem szabad szem elől tévesztenie az ilyen metafora lényeges jelentésmozzanatait. Így például a *Kaži mi kaži, kako da te zovem* kezdetű versben (17.) használt becéző kifejezéseket (*diko, snago, lane, blago, dušo, zlato*) Pavlović a következőképpen fordítja le: *szentem, angyal, galambom, aranyom, kincsem, szívem*. Dudás fordításában: *kincsem, angyalom, édes szentem, drága csillagom, tündér, rózsás hajnalom*. Mindkét fordító él a lexikai megfeleltetés lehetőségével ott, ahol erre mód van, ahol viszont ilyen lehetőség nincs, meg sem próbálkoznak a lényeges jelentés-mozzanatok átmentésével, hanem, úgy tűnik, találmokra választanak a kínálkozó lehetőségek közül:

Sve su to mila
Imena i lepa
Kojima Srbin
Svome zlatu tepa.

Pavlović fordításában:

Lám e nevek sorba
Enyelgők és szépek,
Miket szerb leánynak
Adnak szerb legények.

Dudás fordításában:

Hisz szépek, kedvesek
Mind e tünde nevek
S a fajtámbeli férfi
Velük be is éri
Szerelmét becézni.

Dudás a *tepa svome zlatu* szintagmát a *szerelmét becézni* kifejezéssel ülteti át, s ezáltal legalább tanújelét adja annak, hogy megpróbálkozott átmenteni Zmaj eredeti költői gondolatát.

Az ilyen típusú kulturémák átültetésére csak akkor nyílik lehetőség, ha a fordító megpróbálkozik a két ellentétesnek látszó tendencia (az eredetiben megfogalmazott tartalom megőrzése és a célnyelvi követelmények szem előtt tartása) összebékítésével, azzal, hogy az adott kulturémát egy elképzelt koordináta-rendszer ideális pontján, az említett két tendencia metszéspontjában helyezze el. A *Tijo noći* (33.) c. vers fordításakor Pavlović szem elől tévesztette, hogy az eredetiben használt *sunce* jelentésének alapvető meghatározó jegye az égitest jelleg, továbbá hogy az itt használt költői kép alapján a fény, a ragyogás képzete áll. Így történhetett meg azután, hogy a

Tijo noći
Moje sunce spava

illetve a

Da se moje
Sunce ne probudi

sorokat a következőképpen fordította le:

Éjszak, lassan...
Babám alszik mostan

továbbá:

Hogy galambom
Alhassék nyugodtan.

Fehér ezeket a mozzanatokot nem téveszti szem elől, s ezért sikerül egészen megközelítenie az eredetit:

Halk légy most éj,
Napsugaram alszik

illetve:

Napsugaram
Óvják, altatgatják.

3. Az eredetiben szereplő második személyű megszólítást a fordító harmadik személyben ülteti át:

(1)

Tice, cveće, sunce drugamo te zovu; (3.)
Leány, virág, napfény más utakon járnak... (Pavl.)

(2)

Hoće da se i nasmeju
Što na tebi nema zlata (40.)

Mosolyognak, gúnyolódnak,
Hogy babámon arany nincsen; (Pavl.)

Kinevetnek az emberek
Mert aranyos éked nincsen, (Csuka)

—*—*—*—

A fentiekben csak néhány lényeges mozzanatra hívtuk fel a figyelmet. Tanulságos lenne az is, ha ezeket a verseket az eredeti alkotás és a fordítás kommunikációs struktúrája szempontjából elemeznénk. Ebben az esetben a szövegegészből kellene kiindulni, s innen haladni az alacsonyabb szintű szövegegységek felé. Ez azonban már egy másik elemzés tárgya lenne.

Fordította: Junger Ferenc

R E Z I M E

„Dulići“ u mađarskom prevodu

Autor se bavi problemima prevodenja sa srpskohrvatskog jezika na mađarski sa stanovišta kontrastivnih jezičkih istraživanja, analizirajući pre svega propuste u prevodu Zmajevih pesama „Dulići“ od Đene Pavlovića. Slabosti Pavlovićevog prevoda proističu iz toga što on nije semantički analizirao prevodne ekvivalente. Upoređujući njegova prevodilačka rešenja sa boljim rešenjima drugih prevodilaca, autor ukazuje na neke tipove postupaka kojih bi se dobri prevodioci trebali da klone (na pr. interpretacija umesto prenošenja pesničke metafore iz jednog jezičkog koda u drugi).

Z U S A M M E N F A S S U N G

„Dulići“ in Übertragung ins Ungarische

Der Verfasser beschäftigt sich mit den Problemen der Übertragung aus dem Serbokroatischen ins Ungarische von dem Standpunkt der kontrastiven Sprachforschung her, vor allem die Mängel bei der Übertragung Zmaj's Gedichte „Dulići“ von Pavlovits Jenő analysierend. Die Schwächen in seiner Übertragung gehen aus der Tatsache hervor daß er die Übersetzungsäquivalente semantisch nicht analysierte. Seinen Lösungen bei der Übertragung hat der Verfasser mit den besten Lösungen anderer Übersetzer verglichen und er deutet auf einige Verfahrenstypen hin, vor welchen sich die gute Poesieübersetzer hüten müßten (zB. die Interpretation anstatt des Übertragens der poetischen Metapher aus der einen Sprache in die andere).

ETO: 886.1=03

CONFERENCE PAPER

**ZMAJ MAGYAR FORDÍTÁSAINAK VISSZHANGJA
A XIX. SZÁZADI SZERB PERIODIKÁBAN***

VESELINOVIĆ ŠULC MAGDOLNA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 15.

A szerb—magyar összehasonlító irodalomkutatás eddig is foglalkozott Zmaj szerepével a magyar irodalomban. A hangsúly azonban Arany János és Petőfi Sándor műveinek fordításán és ezeknek a fordításoknak elemzésén volt, ebből kifolyólag az irodalomtudomány ez ideig nem mondhatta ki végleges véleményét Zmaj szerepéről a szerb-magyar kölcsönösség terén.

A *Letopis Matice srpske* Jovan Jovanović Zmaj születésének száz éves jubileumáról ünnepi számmal emlékezett meg, s a fenti kérdéssel is foglalkozott; születésének 150. évfordulója azonban sok újabban felvetett kérdésre kísérel választ adni, így az újabb kutatások eredményei teljesebb képet nyújtanak majd nemcsak Zmaj személyére és gazdag eredeti, illetve fordítói opuszára vonatkozólag, hanem a szerb-magyar kapcsolatok fejlesztésében, valamint e két nép közeledésének jobb megismerésében való szerepéről is.

A XIX. század második felében a szerb és a magyar nép egymástól való eltávolodásának átmeneti jelensége mellett mindjobban kifejezésre jut a közeledés szándéka, és ez az irodalomban is megnyilvánul. Erről a folyamatról tanúskodnak a magyar és a szerb időszaki publikációkban megjelent, eddig még egészében fel nem tárt fordítások és a rájuk vonatkozó cikkek.

E korszak szerb időszaki sajtótermékeiben a világirodalom (orosz, francia, német, részben angol) klasszikusai mellett ott találjuk a magyar irodalom remekműveit, de a ma már elfelejtett írók alkotásait is. Arany János és Petőfi Sándor versein kívül a szerb időszaki sajtótermékek jelentős számban közölnek prózai részleteket vagy egész elbeszéléseket a magyar irodalomból, elsősorban Jókaitól és Mikszáthtól, a fordítók pedig az irodalmárok mellett tanítók, egyetemi hallgatók és más értelmiségiek közül kerülnek ki.

A magyar irodalmi alkotások szerb nyelvre való átültetésében és megismertetésükben Zmaj szerepe eddig is elismerésben részesült, a legújabb kutatások azonban megerősítik, hogy szerepe sokkal jelentősebb, mint eddig gondoltuk. A XIX. század második felének szerb periodikájában megjelent magyar fordításokkal kapcsolatos írásokból az is kitűnik, hogy mennyire tisztelték és szerették Zmajt, a korabeli folyóiratok úgyszólván mindent

* A *Zmaj és a magyar irodalom* c. tudományos tanácskozáson 1984. január 27-én elhangzott előadás szövege

közöltek, amit felkínált. Már a neve is garancia volt arra, hogy küldeménye értékes, s minden fenntartás nélkül dicsérték mind az eredeti, mind a fordítói munkáját.

A szerb időszaki sajtótermékek ez időben rendszeresen közölnek magyar irodalmi alkotásokat, melyek vagy részletekben, vagy pedig egészükben kerülnek közlésre. E fordítások túlnyomó része Zmajé, vagy pedig az ő hatására fordítással foglalkozó irodalmároknak köszönhető. A szerb időszaki sajtótermékek beszámolnak Zmaj eredeti és fordítói munkásságáról, s nagy publicitást adnak az Arany *Toldijáról*, Petőfi *János vitézéről*, Madách *Az ember tragédiájáról* és más magyar művekről készült fordításának. A század utolsó éveiben mind sűrűbben jelennek meg bennük írások Zmaj évfordulóival és irodalmi tevékenységével kapcsolatosan; 1899-ben beszámolnak az 50 éves irodalmi munkássága tiszteletére létesített Bizottságról és az Isidor Bajić által ez alkalommal zongorára szerzett *Zmajevka* című ünnepi lírai költeményről. A *Brankovo kolo* nagy teret szentel az évfordulónak, az 1899. év folyamán többször is megemlíti¹, és a *Bosanska vila* is tudósít róla.

Az időszaki sajtótermékek megünneplik Zmaj 70. életévének a jubileumát is. A halála hírére (1904) melég hangú, hosszú gyászbeszédeket közölnek, s később is ápolják emlékét.

A *Bosanska vila* „dicső szerb költőnek“, „a mi szeretett, tiszteletre méltó aggunknak“ nevezi Zmajt, s nagy büszkeséggel közli eredeti verseit és magyar fordításait.

Megemlítenénk a mosztári *Zorát* is, amely az 1899. évben egész számot szentelt Zmajnak, a török elleni hercegovinai felkelés támogatójának, s számos magyar költői művet, valamint elbeszélést is közöl (Jókai, Mikszáth).

A *Letopis Matice srpske* 97. könyvében jelent meg Jovan Đorđević szerkesztő értékelése a *Toldi* első énekének fordításáról: „E fordítás mintha nem is fordítás lenne — jegyzi meg Đorđević —, inkább második eredetinek tekinthető; mialatt e művet olvassuk, úgy tűnik fel, mintha magát Aranyt hallgatnánk, ahogyan szerbül költ.“ Đorđević azonban felrója Zmajnak, hogy elkerülte figyelmét néhány „csekélység“, emellett „akadozik az úgynevezett leoninusi verselésben“.²

Jovan Grčić egy későbbi írásában védelmére kel Zmajnak, és megállapítja, hogy „ennek dacára versei kellemesen hangzanak“.³

1858-ben a *Sedmica* 34. számában olvassuk: „Elismert költőnk, Zmaj Jovan Jovanović az idegen világból újra átültetett irodalmi kertünkbe egy szép virágocskát: Petőfi Sándortól, a híres magyar költőtől lefordította a *János vitéz* c. epikus költeményt, s ezt a nagy érdemű Emilije Čakra saját költségén szándékozik kiadni. Aki tudja, kicsoda Petőfi, annak nem szükséges dicsérni e költeményt, a fordító neve azonban jótáll, hogy az eredeti szépsége nem vész el a fordításban.“

A következő, 35. számban *Vitez Jovan od Petefija* cím alatt a *Sedmica* leközli e költemény első énekét, s a szerkesztő hozzáfűzi: „Ez Petőfi Sándor

¹ 497—498., 545—548. és 798. o.

² 1858, első füzet

³ Jovan Grčić: *Zmajevi prepevi s madarskog, Letopis Matice srpske*, knjiga 338, 1933, 127.

János vitézének első éneke, amelyet fiatal költőnk, Jovan Jovanović szerbre fordított. Az ősz folyamán könyv alakban is megjelenik, mint már jeleztük. Ítélje meg e fordításról az olvasó, milyen lesz az egész könyv. Az értékéért kezeskedik mind Petőfi, mind a szerb fordító neve.“

A *Sedmica* ez évi 39. számában jelzi, hogy „a *János vitézre*, amelyet kiváló költőnk Jovan Jovanović úr magyarról szerbre fordított, már elő lehet fizetni, hiszen néhány nap múlva nyomdába kerül: aki valóban becsületes könyvet szeretne kis pénzért kézhez kapni (30 ezüst kr.), jelentkezzen minél előbb a *Sedmica* szerkesztőségénél, amely szívesen vállalja az előfizetést“.

1874-ben a *Favor* értesíti olvasóit, hogy a *Magyarország és a Nagyvilág* 44. számában Đena Pavlović (Pavlovits Jenő) cikket írt Zmajról, ehhez mellékelte Zmaj 7 versét magyar fordításban, valamint acélmetszetes arcképet. 1876-ban azonban a *Listak* című rovatban élehangú és egymást sértegető polémia indult Zmaj *Đulíci* című versciklusának magyarra fordításával kapcsolatban.

A *Književnost* című alrovatban ugyanis „*Rózsák*. Jovanovits Jovan dalai. Szerbből fordította Pavlovits Jenő. A Kisfaludy-társaság pártfogása mellett. Zombor 1875“ címmel⁴ műbíráló jelent meg Pavlovits Jenő fordításairól. A Kritikus nem kímélte a fordító személyét és fordítói képességeit. A kifogás mellett, hogy „Jovanović költeményeinek legjellegzetesebb vonásai sikkadtak el“, s hogy a fordítás „az eredeti színtelen képe“, a kritikus (aki *sc* szignóval írta alá a műbírálót, valójában A. V. Popović tanár, mint később elárulta nevét) hangsúlyozza, hogy bírálótát a szerb, nem pedig a magyar publikumnak szánja, mert „nagyon is fontos, hogy milyen megvilágításban mutatjuk be eszes hőseinket az idegen világ előtt“. Felrója Pavlovits Jenőnek, hogy fordítása „kizárólag a magyar-szerb testvériség“ jegyében készült, s hogy a „szerb *Đulíci* „magyar ízlés“ szerint akarta átformálni. A hiányosságok minél meggyőzőbb demonstrálása érdekében hozzáfűzi azt is, hogy Pavlovits Jenő fogadásból egy hét alatt fordította magyarra e verseket.

Pavlovits Jenő ugyanebben a rovatban, három folytatásban válaszolt a bírálatra. Megtámadja a kritikus „rosszindulatát“ és „költői irigységét“, megkísérli kétségbe vonni szakképzettségét a fordítás elbírálásában, végül pedig hivatkozik a Kisfaludy Társaság, Greguss Ágost, Tóth Kálmán, Kertbeny Károly, Dux Adolf, valamint a budapesti sajtó (*A Hon, Fővárosi Lapok* stb.) hízelgő, dicsérettel teli véleményére.⁵

Pavlovits Jenő kimerítő, részletes, élehangú válaszára újra jelentkezik Al. V. Popović. Szakképzettségének bizonyítása céljából részletesen összeveti a fordítást az eredetivel, még jobban megindokolva véleményét, és újra felveti Pavlovits munkájának hiányosságait: „Nem állítottam azt, hogy a *Đulíci* mint magyar könyv nem jó, hanem kifejtettem a véleményemet arról, hogy ami a szerb *Đulíci* jellegzetessége, egyáltalán nem tűnik ki a fordításból. Miért fordította hát a szerb *Đulíci*t, ha nem azért, hogy bemutassa a szerb ízlést, a szerb szívet, a szerb érzelmet?“ — teszi fel a kérdést Popović, majd így folytatja: „Ő hát, szegény, a szerb *Đulíci*ből a magyar ízlést, a magyar szívet és érzelmet akarta talán kiformálni?“

⁴ 317—318. o.

⁵ 507—511, 538—541., 569—573.

„Sie wollen antworten, sie setzen sich und schreiben ein paar Bogen voll, aber ein paar Bogen, die so viel erbärmliches Zeug erhalten, dass mich wahrhaftig von Grund des Herzens schäme, auf einen so elender Gegner gestossen zu sein.“ — idézi a műbíráló Lessinget Popović írása végén,⁶ és ezzel a polémia le is zárult.

Hogy milyen kínosan hathatott e polémia az olvasóközönségre, kitűnik a *Dulici német fordításban*. című cikkből, ami a *Listakban* jelent meg. Az ismeretlen cikkíró már előre elhatárolja magát az előző polémiától: „Ne ijedjen meg a mi kedves hölgyolvasónk, hogy újra tizenhét rőfös kritika és antikritika kezdődik, replika és visszavágás, amelyben a testvérek, véleményüket kifejtve, az irodalmi polémia éles lándzsájával harcolnak egymás ellen. Bár az irodalomra nézve ez igen hasznos, a hölgyolvasónak kellemetlen és hosszadalmas, mert a polémiában — különösen a szerbben — kevés a szeretet (a hölgyolvasó pedig éppen ezt keresi), itt viszont unalmas esztétikai és költészeti paragrafusokat idéznek stb. Nem, nem lesz semmilyen polémia, sem fáradtság a lelkednek, szép hölgyolvasónk, hanem egy jó hírt közlünk, s ez a következő: „a *Dulic*it most németre fordítják.“⁷

Arany *Murány ostromának* átköltéséről (*Otma Muranj Grada*), amelyet a *Favor* közöl, kimerítő ismertetést hoz a *Zastava* Mita Popović tollából. Popović véleménye szerint az összes Zmaj-fordítás között ez a legjobb, de nem ért egyet a címmel, úgy gondolja, hogy az *opsada* szó jobban tükrözné az eredetit, mint az *otma*, miután „Wesselényi nem *foglalta el* Murányt“. Ugyanakkor véleményt mond arról is, hogy e mű német fordítója, Kertbeny sem találta el az igazi kifejezést a *Die Eroberung von Murany* címben.⁸

1881-ben a *Favor* cikket közöl Marko Krečarević tollából *Muranska vila* (Muráni tündér) címmel. Krečarević visszaemlékezik az *Otma Muranj grada* („ahogyan Zmaj Jovan Jovanović Arany János híres művét, a *Murány ostromát* átköltésében elnevezte“) történetére, és cikkében erről beszámol. Elmeséli Szécsi Máriának, a „hős asszony“-nak a történetét, aki ugyan meg tudta volna védeni várát, „de a szerelem erősebb volt a női hősiességnél“. Megemlíti Gyöngyösinek e tárgyra vonatkozó versét, a *Márssal társalkodó murányi Venust* (1664), Kisfaludy Károly *Szécsi Mária vagy Murány vár ostromlása* című drámáját, amely először Pesten, 1820-ban került előadásra, valamint Petőfi *Szécsi Mária* című (1847) „remek versét“.

„A mi drága Zmaj Jovan Jovanovićunk 1879-ben Arany Jánostól a *Murány ostromát*, ezt a gyönyörű magyar művet átültette a mi költészetünkbe“ — állapítja meg Krečarević, majd folytatja: „Itt a hős hősre talál, a költő költőre, Zmaj Jovan Aranyra — s nem fordította, hanem átköltötte a gyönyörű magyar vers-elbeszélést.“ Cikkét pedig a következő sorokkal fejezi be: „Röviden bemutattuk a murányi vár ostromának történetét, s nem tehetünk mást (ahogyan már a *Favor* 6-ik számában is megtettük), mint hogy

⁶ 1876, 725—732. o.

⁷ 1877, 957—959.

⁸ 1877, 176. szám

Zmaj Jovan költőnek szívére kössük szerény óhajunkat, hogy költse át Petőfi említett művét, a *Szécsi Márkát* is.⁹

A *Starmali* 1882-ben,¹⁰ ugyanakkor a *favor* is¹¹ a *Toldi szerelme* első énekének fordítását közli Zmajtól, témánk szempontjából pedig érdekes a *Starmaliban* megjelent Zmaj-írás, a *Javna zahvalnost*, amelyben nyilvános köszönetet mond a Kisfaludy Társaságnak, amiért Budapesten ünnepéllyel emlékezett meg irodalmi munkásságának 40-ik évfordulójáról¹². Ugyanebben az évben a *Starmaliban* Zmaj következő irodalmi közleménye látott napvilágot: „Madách Imre dicső magyar költő remekművét fordítom. A munka első harmada már készen van, és remélem, hogy 10-12 hét múlva befejezem az egész könyvet.”¹³ A 22-ik számban újabb hír *Madách: Az ember tragédiája ügyében* címmel, Urunk Jézus színeváltozása ünnepén (Na Preobraženje), Kamenicán, Zmajovan Jovanović aláírással. A hír így hangzik: „E mű fordításának már több mint a fele kész, így egy hónapon belül lehetővé válik a kinyomatása.” E hírt átveszi a *Bosanska vila* is, és nagy publicitást ad neki.

Mint tudjuk, a fordítás 1890-ben jelent meg Újvidéken, Arsa Pajević nyomdájában, és a *favor* ez évi II. kötetében közölt belőle részletet, a *Bosanska vila* is beszámol róla.

Blagoje Brančić a *Bramik* 81. számában részletesen írt Madách e művéről, de jóformán nem is említette Zmaj átköltését, és — hogy Jovan Grčić szavaival éljek — tekintettel az akkori pártoskodásra, csupán az eredeti méltatására szorítkozott.¹⁴

Zmaj magyar fordításainak népszerűsítéséből a *Bosanska vila* irodalmi folyóirat bőven kivette részét. Szarajevóban indították 1885-ben, és az első világháború kitöréséig rendszeresen értesítette olvasóit a művelődési eseményekről. Nemcsak a szerb, hanem az összes délszláv területre, sőt a korabeli Európára is kiterjedt a figyelme, s közleményeiben mély rokonszenvvel mutatott be magyar irodalmi műveket is.

A magyar kulturális élet és irodalom iránti baráti magatartását részben azzal magyarázhatjuk, hogy a magyarok akkoriban elleneztek Bosznia és Hercegovina okkupációját, és nagy érdeklődést tanúsítottak e terület szép, egzotikus tájai, népei, ezeknek szokásai és kultúrája iránt. A hivatalból érkezett személyiségek mellett Boszniát és Hercegovinát ebben az időben útirajzírók (Erődi Béla, Strausz Adolf), újságírók, kutatók és irodalommal foglalkozó személyek is meglátogatták és felfedezték: elbűvölték őket a tájak, de ugyanúgy az ellentétek is, amelyekkel lépten-nyomon találkoztak, az európai felfogástól idegen, de megkapó mohamedán és keresztény szokások és életmód.

Az így keletkezett tudósítások, cikkek, tanulmányok, néprajzi leírások túlnyomórészt a fővárosi lapok, időszaki sajtótermékek oldalain láttak nap-

⁹ 283—285. o.

¹⁰ 21—23. szám

¹¹ 35—37. szám

¹² 1889, 14. szám

¹³ 18., 19., és 20. szám

¹⁴ Id. mű 136. o.

világot. Itt elsősorban a *Vasárnapi Újságot* és a *Fővárosi Lapokat* említjük meg. Emellett megjelentek gazdagon illusztrált könyvek is, amelyekben saját, leginkább mohamedán népdal-feljegyzések találhatók (Asbóth János).

Ugyanakkor a boszniai és a hercegovinai irodalmi körök is érdeklődnek a magyar kultúra és irodalom iránt. Ebben jó példát mutat a *Bosanska vila*, amely azokkal a szerb folyóiratokkal rokonult, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchia területén jelentek meg. A *Bosanska vila* munkatársai a vajdasági szerbség köréből is regrutálódtak, ennek köszönhető, hogy a lap sok elbeszélést közölt a magyar irodalomból, elsősorban Jókai Mórtól és más magyar elbeszélőktől, a költők közül pedig legtöbbször Arany János és Petőfi Sándor neve szerepelt. A magyar művek fordításában a vajdasági szerbek mellett Bosznia-Hercegovina néhány fiatal irodalmára is részt vett.

A *Bosanska vila*, mint már említettük, tiszteli és szereti Zmajt. Folyamatosan közli eredeti munkáit és magyar fordításait, hírt ad magyar irodalmi eseményekről. A *Književne i kulturne bilješke* (Irodalmi és művelődési jegyzetek) című rovatban a *Bosanska vila* is közli a hírt, amelyet a vajdasági szerb irodalmi és művelődési körök rokonszenvvel fogadtak: „A magyar irodalmi Kisfaludy Társaság a mi dicső Zmaj Jovan Jovanovicunk negyvenéves irodalmi munkásságát szándékozik megünnepelni. Ezt a Társaság elnöke, Gyulai Pál úr indítványozta, mert — mint kijelentette — Zmaj nagy és felbecsülhetetlen érdemet szerzett a magyar irodalmi művek szerbre való átültetésével. Az ünnepélyt május második felében tartják meg. Dr. Váradi A. (Antal) egy alkalmi verset fog felolvasni, Abrányi Emin (sic!) pedig néhány Zmaj-verset, amelyet ő maga fordított magyarra. Az ünnepély után díszebédet rendeznek, és ezen más vendégek is részt vesznek. Anton Hadžić szerb irodalmár az ünnepélyen beszédet fog mondani Zmajovanról.”¹⁵

A *Bosanska vila* újra jelentkezik, ez alkalommal Zmaj fordítói munkájával kapcsolatosan. A *Književne i kulturne bilješke* című rovatban olvassuk: „A híres és közkedvelt szerb költő és munkatársunk, Zmaj Jovan Jovanović közhírré teszi, hogy mostanában a hírneves magyar költő, Madách Imre remekművét fordítja. A mű címe *Az ember tragédiája*. A könyv 13 szerzői ív lesz, s a fordító saját kiadásában jelenik meg. Az ára 1 forint 50 fillér. Zmaj felkéri és felhívja a szerb könyv minden barátját, fizessen elő e műre, nehogy könyve kéziratban maradjon. Az előfizetésgyűjtők minden tizenegyedik példányt ingyen kapják meg. Egyben azt is kéri, az előfizetők az árat előre küldjék meg.”¹⁶

A *Rosanska vilában* 1889-ben a következő hír jelenik meg: „A dicső szerb költő, Zmaj Jovan Jovanović az alábbi *Irodalmi Közleménnyel* fordul az egész szerb néphez. Lefordítottam Madách Imre dicső magyar költő remekművét. A mű címe: *Az ember tragédiája*.”¹⁷

Zmaj arra kéri a szerb és a horvát lapok és folyóiratok szerkesztőségét, hogy közleményét vegyék át. A folytatásban pedig a *Bosanska vila* szerkesztősége felhívja olvasói figyelmét e fordításra, és lelkükre köti: „... minden

¹⁵ 1889., 9. szám, 142. o.

¹⁶ 14. szám, 223. o.

¹⁷ 16. szám, 225. o.

igazi szerbnek kötelessége előfizetni e könyvre. . . legalább ily módon — ha már másképpen nem tudjuk — mutassuk ki nagyrabecsülésünket dicséretre méltó és kiváló költőnk, Čika Jova iránt.“ — „A lap szerkesztősége szívesen vállalja az előfizetést — olvassuk tovább a felhívásban —, ezért, aki előfizetni óhajt, szerkesztőségünkhöz is fordulhat, s szeretnénk, ha a szarajevóiak méltóképpén lennének képviselve a többi előfizető között.“

1890-ben a már említett művelődési rovatban a *Bosanska vila* újra felhívja olvasói figyelmét Zmaj é fordítására: „A *Javor* II. számában Zmaj fordításában ismét megjelent egy részlet *Az ember tragédiájából*.“ A szerkesztő továbbá arról is beszámol, hogy a mű nyomdában van, latin és cirill betűs kiadásban készül, s a következő napokban, jelenik meg: „A legmelegebben ajánljuk olvasóinknak e könyvet. Az ára 1,5 forint, Szerbiában 3 dinár és 75 para. Megszerezhető magánál a fordítónál, Kamenicán.“ — fejezi be értesítését a szerkesztő.¹⁸

1896-ban ugyanez a rovat Zmaj legújabb fordítói vállalkozásáról tudósít *Toldijeva ljubav* (*Toldi szerelme*) címmel: „Szeretett költőnk, az agg Zmaj Jovan nagyban szorgoskodik Arany híres epikus költeményének, a *Toldi szerelmé*nek fordításán. A 12 terjedelmes énekből kedves aggunk nyolcat már befejezett, s hisszük, hogy nemsokára munkája teljesen kész lesz. Zmaj ki akarja adni, és a szerb publikum részéről nagy visszhangra számít. Mi pedig türelmetlenül várjuk az örvendetes eseményt, tudván, kicsoda és mit jelent nekünk Zmaj.“¹⁹

Ugyanebben az évben a *Bosanska vila* örömmel értesíti olvasóit, hogy a milléniumi ünnepség alkalmából Herman Ottó német nyelven megjelent könyvét a *Bosanska vila* is megkapja ajándékol²⁰, 1897-ben a *Brankovo kolo*ból átveszi a Zmaj munkásságának 50. évfordulója megünneplésére vonatkozó feljegyzést, és egészében közli²¹, ezenkívül magyar vonatkozású hírek is olvashatók benne.

E folyóirat, amíg megjelent, rendszeresen beszámolt a Zmaj-ünnepségekről, Zmaj fordításairól, a magyar irodalmi élet jelentős mozzanatairól, valamint magyar művek fordításait is közölte.

A *Brankovo kolo* megjelenésének egész időtartama alatt szép számban hoz fordításokat a magyar irodalomból, de itt Zmaj sokkal kevesebbet szerepel, mint pl. Blagoje Brančić. 1898-ban jelent meg egy fordítása *Mladi putnik* — (po Đulajju) címmel, Zmajova aláírással. A szerkesztő lábjegyzetben informálja az olvasót, hogy „e vers a *Neven* számára készült, de kérszünkre a költő (Zmajova) először nekünk küldte el.“

1908-ban a *Brankovo kolo* közzéteszi Arany János *Toldijának* I. és II. énekeit, de a fordítást nem Zmaj, hanem a fiatal Irinej Cirić írja alá.

Befejezésül ismételten aláhúznánk Zmaj érdemét a szerb-magyar kölcsönösség ápolásában és fejlesztésében. Ez eddig is tudvalevő volt, csak teljes dokumentálására nem került sor. Zmaj szerepének a jelentősége elsősorban abban van, hogy a szerbek a XIX. század második felétől kezdve rendsze-

¹⁸ 95. o.

¹⁹ 48. o.

²⁰ 182. o.

²¹ 30. o.

rešebben fordítottak a magyar irodalomból, hogy az időszaki sajtótermékek közvetítő szerepe által a széles szerb, valamint a horvát olvasóközönség is megismerhette a magyar irodalom remekműveit (Zmaj elsőként fordította Jókai Mór műveit szerb nyelvre, aki, mint tudjuk, a legtöbbet fordított magyar íróvá vált a szerbhorvát nyelvterületen), de a kevésbé jelentős műveket is, ami a két nép közötti közeledésben sokat jelentett, sőt szinte döntő volt.

Zmaj közvetítő munkája által a magyar irodalom közvetlenebb és tartósabb utat talált a szerb és a horvát olvasóközönség felé.

R E Z I M E

Magdalena Veselinović Šulc

ODJEK ZMAJEVIH PREVODA SA MAĐARSKOG U SRPSKOJ PERIODICI XIX VEKA

Autor smatra da je o Zmaju kao posredniku kultura već dosta pisano, ali da stope-desetgodišnjica njegovog rođenja donosi mnogo još do sada nedovoljno ispitanih i proučenih aspekata.

Zmajevi prevodi, najviše remek-dela mađarske književnosti (Arany, Petefi, Madač, Jokai i drugi) delimično objavljeni i u srpskim periodičnim publikacijama, naišli su na veliki odjek kod čitalačke publike. Njegovi prevodi su bili unapred oglašavani u časopisima, što je još više doprinelo njihovom popularisanju. Oglase na Zmajeve prevode, a delimično i same prevode, donosili su *favor*, *Letopis*, *Sedmica*, *Starmali*, *Branik*, *Brankovo kolo*, *Bosanska vila*, *Zora* i druge srpskohrvatske periodične publikacije, te je Zmajevim posredstvom i na taj način mađarska književnost našla neposredniji i trajniji put ka srpskom, ali i hrvatskom čitaocu i doprinela boljem međusobnom upoznavanju i približavanju.

R E S U M É

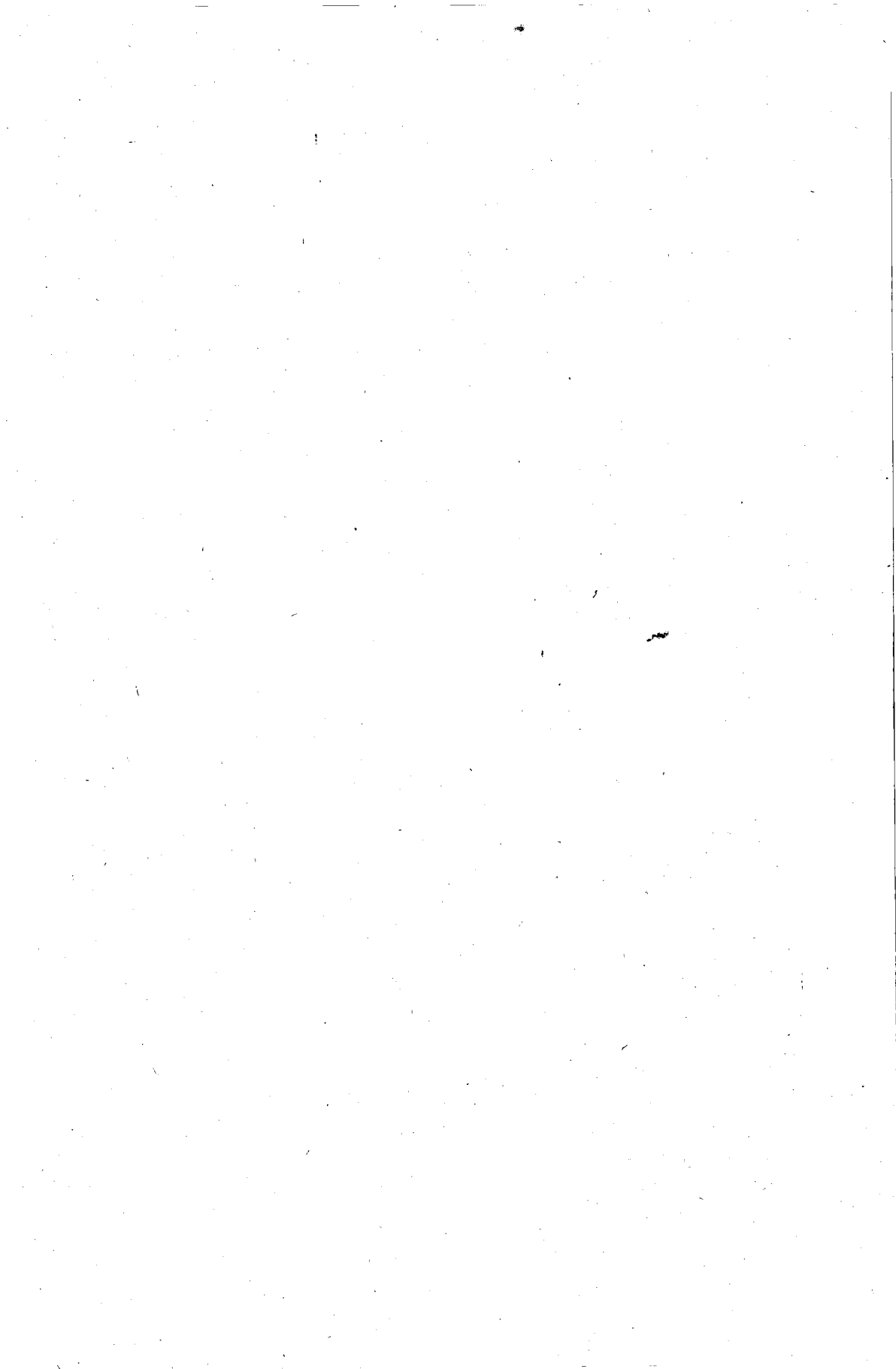
Madeleine Veselinović Šulc

L'ECHO DES OUVRAGES HONGROIS TRADUITS PAR JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ DANS LES REVUES SERBES DU XIX-ÈME SIÈCLE

L'auteur constate que jusqu'à nos jours on a publié sur Jovan Jovanović Zmaj — médiateur des cultures — un grand nombre des articles et des traités, mais le 150-ème anniversaire apporte des maints aspects nouveaux.

Les traductions de Zmaj Jovan Jovanović, la plupart des chef-d'oeuvres de la littérature hongroise (Arany, Petőfi, Madách, Jókai etc.) partiellement publiés dans les publications périodiques serbes, avaient un grand écho chez les lecteurs. Les révéues ont même annoncé ces traductions et de cette façon ils les ont popularisé. Les annonces et quelques traductions ont paru dans les revues *favor*, *Letopis*, *Sedmica*, *Starmali*, *Branik*, *Brankovo kolo*, *Bosanska vila*, *Zora* et les autres, par conséquent à la faveur de Zmaj la littérature hongroise a trouvé une voie plus immédiat et plus solide vers le lecteur serbe, mais aussi croate, et a contribué à une compréhension et approche mutuelle.

TANULMÁNYOK

ETO: 800.732:159.9.072

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

EGY ÚJ KÉTNYELVŰSÉGI TIPOLÓGIA FELÁLLÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE¹

GÖNCZ LAJOS

Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Tanszék,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 29.

1. A kutatások sajátosságairól

Hasonlóan más kétnyelvűségi kutatásokhoz, a vajdasági magyar—szerbhorvát kétnyelvűség vizsgálataiban is az egyik kulcsprobléma a kétnyelvű egyének nyelvrendszerei közötti kapcsolat megvilágítása. Ezek a kutatások a kétnyelvűséget a kísérleti pszicholingvisztika szemszögéből közelítik meg. Olyan alapkutatásokról van szó, amelyekre az esetleges későbbi alkalmazott kutatások épülhetnek, és amelyekben majd a jelenség kapcsolatba hozható más jelenségekkel, és hatásai is megfigyelhetők. Ezek szigorúan ellenőrzött feltételek között lefolytatott, aprólékos eljárást és nagy kísérő apparátust igénylő vizsgálatok, amelyeknél gyakran úgy tűnik, nem is annyira a jelenségen, mint inkább a módszeren, az eljáráson van a hangsúly. Az ilyen hozzáállás kapcsán felmerülő kérdéseket Maslow ismert pszichológus a „problémára vagy a technikára való orientáció“ dilemmájaként fogalmazta meg. Az első orientáció összetett, életközeli kérdéseket tesz fel, de kevésbé megbízható válaszokkal szolgál, a másik hozzáállás képviselői a vizsgált jelenségre ható releváns tényezők szigorú ellenőrzésének fontosságát tartva szem előtt, kevésbé látványos, egyszerűbb jelenségekre összpontosítanak, de a tudományos kutatások követelményeivel összhangban megbízhatóbb eredményekkel szolgálnak. Az utóbbi jellemző a bemutatásra kerülő vizsgálatokra is.

Egy másik ismervük még az ilyen jellegű kutatásoknak, hogy a jelenséget természetes környezetéből kiragadva vizsgálják. Ugyanakkor az elméleti alapot egy kisebb terület jelenségeinek magyarázására irányuló elméletek képezik, amelyekből aránylag könnyű szűkebb, az empiriához közel álló hipotézisek dedukálása. Ezeknek helytállósága a kísérleti eljárás folyamán nyert empirikus adatokkal ellenőrizhető.

2. A kutatás elméleti alapjai

A visszaható gátlás kísérleti vizsgálataiban a kísérleti személy feladata, hogy két alternatív választ kapcsoljon egyazon ingerhez. A feladat leggyakoribb következménye az interferencia jelentkezése. Az interferencia csökkenni

¹ Részletek a szerzőnek a Forum Könyvkiadónál megjelenő *A kétnyelvűség pszichológiája* című könyvéből.

fog, amennyiben a feladatok különbözőségét növeljük. Ezt a feladatok nagyobb rögzítésével vagy a feleletek asszociatív hasonlóságának csökkenésével érherjük el.

Ezeket az ismereteket Ervin és Osgood (1954) sikerrel alkalmazta a kétnyelvűségi helyzetre. Amikor ugyanis a kétnyelvű egyén ugyanazt a helyzetet két különböző nyelvi jellel jelöli, hasonló helyzetben van, mint a retroaktív gátlás kísérleteinek alanya. Nála is jelentkezik az interferencia, amely csökkenthető, ha a nyelveket egymástól elkülönített forrásokból tanuljuk.

Weinreich (1953) tipológiájából kiindulva Ervin és Osgood azt vallják, hogy elméletileg a kétnyelvű egyén két, lényegükben különböző kétnyelvűségi típust fejleszthet ki: az ún. koordinált (coordinate) és összetett vagy kombinált (compound) kétnyelvűséget. Ha az egyik nyelv mindig ugyanazokhoz az egyénekhez és helyzetekhez kötődik, a másik pedig másokhoz, koordinált kétnyelvűség alakul ki, a nyelvrendszerek nem keverednek, és a nyelvek között fellépő interferencia is kiscokú lesz. Ezzel ellentétben, ha a nyelvtanulási források nincsenek szeparálva, jelentkezik a nyelvrendszerek keveredése, és kombinált kétnyelvűség fejlődik ki. Ilyen helyzet akkor áll elő, ha pl. ugyanaz a személy ugyanazokról a dolgokról felváltva beszél a gyerekekkel egyszer az egyik, máskor a másik nyelven, vagy ha egyik nyelv szavainak jelentését a másik nyelvvvel magyarázzuk. Természetesen a kétnyelvűség e két típusa csak egy egyenes végső pontjaiként képzelhető el, és a koordináltság különböző fokban fejlődik ki a nyelv különböző területein.

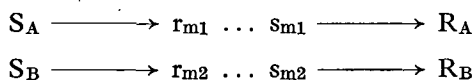
Ez az „elmélet“ a legnagyobb figyelmet a szemantikus problémáknak szenteli, és jól kapcsolódik a pszicholingvisztika jelentéseméleteihez. Ezek az elméletek a szavak jelentését operacionálisan az ingerszavakra jelentkező reakciókkal definiálják. A reakciók jellegét illetően nincsen egyetértés. Ezek egyesek szerint lehetnek asszociált szavak (pl. Bousfield—Fulgosi, Bačun és Žaja, 1971. nyomán) mások szerint érzelmi és viszceralis reakciók (Osgood, 1962 — Fulgosi, Bačun és Žaja, 1971. nyomán). Abban mégis mindannyian egyetértenek, hogy a reprezentációs mediációs folyamatok, amelyek a jelentés fogalmának megfelelői, kondicionálással alakulnak ki. A kondicionálás folyamán ezek a reakciók „rákondicionálódnak“ a szóra.

A reprezentációs, mediációs folyamatok, mint a jelentés hordozói, különböznek a koordinált és az összetett kétnyelvűségnél. A koordinált kétnyelvűségnél a nyelvi jelek és feleletek az egyik nyelvben egy meghatározott reprezentációs mediációs folyamathoz kötődnek ($r_{m1} \dots S_{m1}$), a másik nyelv jelei és válaszai pedig részben különböző reprezentációs mediációs folyamathoz kapcsolódnak ($r_{m2} \dots S_{m2}$), ami a két nyelv ekvivalens szavai jelentésének részbeni különbségéhez vezet. Ezzel ellentétben, az összetett kétnyelvűségnél a két nyelv azonos szavainak jelentését ugyanazok a folyamatok határozzák meg, és jelentésük így megegyezik.

Sematikusan ez a következőképpen ábrázolható:

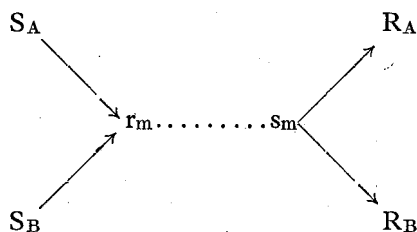
1. ábra

Koordinált kétnyelvűség

2. ábra

Összetett kétnyelvűség

Mint minden neobehaviorista elméletnek, ennek is megvan az a jó oldala, hogy aránylag könnyen ellenőrizhető. Így Lambert, Havelka és Crosby (1958) bebizonyították, hogy a koordinált kétnyelvű egyének nyelvrendszerei funkcionálisan függetlenebbek, mint az összetett kétnyelvűek nyelvrendszerei, és ez a két nyelv ekvivalens szavainak nagyobb asszociatív függetlenségében is megnyilvánulhat. Elvetették azt a hipotézist, hogy a fordítás folyamata gyorsabb az összetett kétnyelvűeknél. Francia—angol kétnyelvű kanadaiakat vizsgálva, ugyanebben a munkában, bizonyították azt a feltevést is, hogy a két nyelv ugyanazon szavainak konnotatív jelentése a koordináltan kétnyelvű személyeknél különbözőbb, mint az összetett kétnyelvűeknél.

Bár sokan hangsúlyozták, hogy a kétnyelvűség e két fajtáját egy egyenes két szélső pólusaként kell elképzelni, egyik oldalon a koordinált, a másikon az összetett kétnyelvűekkel, és így enyhítették a túl egyszerű dichotómián, és, bár a kísérleti pszicholingvisztika több bizonyítékot is nyújt a disztinkció helytállóságáról (Jakobovits és Lambert, 1961; Göncz, 1976), úgy tűnik mégis, hogy több problémát vet fel, mint amennyit megold. Ezért a nyelvészek élesen bírálják. Külön hangsúlyozzák, hogy valakit nem lehet egész életére koordinált vagy összetett kétnyelvűvé nyilvánítani csak annak alapján, milyen forrásokból sajátította el a nyelveket. Azonban az is bizonyos, hogy ez a felosztás megmagyarázza a környezet hatását a nyelv szemantikai aspektusaira, részben arra is magyarázatot ad, hogyan sikerül a koordináltan kétnyelvűeknek elkülönítve tartani nyelveiket, de egyben megnehezíti annak megértését, miként sikerül ez az összetett kétnyelvűeknek.

Amint már említettük, az interferencia jelenségét tanulmányozva a pszichológia feltárta az interferenciát csökkentő tényezőket. Az interferencia csökkenésének fő tényezője a feladatok egymástól való elkülönítése. Ez kétféle módon valósítható meg: 1. Különböző környezetben való tanulással, ami lehetővé teszi, hogy a feladatokhoz különböző külső és belső (emocionális) helyzetek asszociálódjanak; 2. A feladatok rögzítésével, mert a jól elsajátított feladat kevésbé zavarja az utána következő tanulást, illetve a későbbi, jól megtanult feladat kevésbé hat vissza az előzőre. A feladatok közötti keveredés akkor lesz a legkisebb, ha mindkettőt jól rögzítettük.

Ezek az ismeretek a nyelvi interferencia csökkenésében is jól használhatók. A nyelvek közötti interferencia kisebb lesz, ha a nyelveket különböző helyeken, különböző időben és más emberektől tanultuk. Ez a tapasztalatból

már régen ismert tényeket bizonyítja: a második nyelvet legjobb idegenben (külföldön) tanulni, ugyanannak a személynek a tanulóval mindig csak az egyik nyelven kell beszélni (Grammont francia nyelvész ezt az elvet egy személy — egy nyelv formájában fogalmazta meg). Az interferencia-csökkenésnek ezt az első feltételét vették figyelembe Ervin és Osgood kétnyelvűségi típusaik meghatározásában. A másik elvet, a feladatok rögzítettségét, figyelmen kívül hagyták. Feltételezhető azonban, hogy a nyelvi interferencia a nyelvek jobb ismeretével is csökken. Ezzel a másik feltétellel bővítve Ervin és Osgood „elméletét“, megkíséreltük egy olyan kétnyelvűségi tipológia felállítását, amely a kétnyelvűségi típusok árnyaltabb meghatározását is lehetővé tenné.

Ezt a másik feltételt vizsgálatunkban a kétnyelvűség fokának nevezzük, és a nyelvek ismeretére vonatkozik. Olyan dimenzióként határoztuk meg, melyet a nyelvi domináció és a nyelvi egyensúly vagy nyelvi balansz határolnak be. Nyelvi domináción az egyik nyelv jelentősen jobb ismeretét értjük, a nyelvi egyensúly vagy nyelvi balansz pedig a nyelvek egyszintű ismeretét jelenti.

Figyelembe véve ezt a változót is, Ervin és Osgood disztinkciója mellett, tulajdonképpen meghatároztuk kutatásunk független változóit. Az első a kétnyelvűség fajtája, amelynek végpontjai a koordináltság és az összetettség, a másik pedig a kétnyelvűség foka, amely ugyanúgy két szinten — a nyelvi balansz illetve a nyelvi dominancia szintjén variál.

A két dimenzió szélső értékeinek kombinációi négy kétnyelvűségi típust adnak. A típus kifejezést szindróma-típus értelmében használjuk; ugyanaz a feltétel egy típuson belül (vagyis a nyelvrendszerek közötti kisebb vagy nagyobb interferencia) a beszédtevékenység egyes fajtáinak együttes jelentkezését eredményezi. Grafikusan ez a következőképpen ábrázolható:

3. ábra

A kétnyelvűség típusai

A kétnyelvűség fajtája:

		koordinált	összetett
A kétnyelvűség foka:	balansz	A típus	C típus
	domináns	B típus	D típus

Az interferencia-elmélet ismereteit alkalmazva erre a tipológiára, várható, hogy az A típusnál a legkisebb az interferencia a nyelvrendszerek között (vagyis legnagyobb a nyelvek függetlensége), mert a nyelvi interferencia csökkenése mindkét feltételének eleget tesz. A B típusnál a fontosabb feltétel van kielégítve (a koordináltság, a nyelvtanulás külön forrásai miatt), de a másik nem, így az interferencia lehetősége nagyobb. A C típusnál még nagyobb a lehetőség a nyelvek keveredésére, mivel nem tesz eleget a szeparáció

fontosabb követelményének, a D típusnál pedig a legnagyobb mértékben keveredhetnek a nyelvek, mivel a szeparáció egyik feltétele sem teljesült — a nyelveket „kevert” nyelvi környezetben sajátították el, és az egyik ismerete gyengébb.

3. A vizsgálat céljai és tárgya

„A kétnyelvűség nem egységes jelenség... A tudományos kutatás céljaira a ‚bilingvizmus’ kifejezést definiálni kell, körülhatárolni, és ha lehetséges, mérni” (Arsenienné, 1937, 70. old.). Arsenienné ebből a mindmáig helytálló megállapításából kiindulva, vizsgálatunk célja a kétnyelvűség jelenségének jobb megismerése a körvonalazott tipológiából dedukálható hipotézisek verifikációján keresztül. A kapott eredmények ezenkívül rámutathatnak azokra a tényezőkre is, amelyek a kívánatosabb kétnyelvűségi típusok kialakítását lehetővé teszik. A vizsgálat folyamán alkalmazott és ellenőrzött mérőeszközök a későbbi kutatásokban alkalmazhatók a kétnyelvűség különböző aspektusainak mérésére is.

Vizsgálatunk tárgyát a kétnyelvű egyének beszédtevékenységének következő aspektusai képezték:

- a) a beszédtevékenység szemantikai vonatkozásai,
- b) asszociatív viselkedés.

A szemantikai vonatkozásokat illetően a két nyelv ekvivalens szavai között fennálló konnotatív és asszociatív jelentéskülönbségeket vizsgáltuk a 4 csoport között, az asszociatív viselkedés kapcsán pedig a vizsgálati alanyok folyamatos asszociációit elemeztük, amelyeket a két nyelv ekvivalens szavaira adtak, valamint a szabad asszociációkat egy 70 szavas listára mindkét nyelven.

4. Problémák és hipotézisek

A körvonalazott tipológiából kiindulva vizsgálatunkban öt olyan problémára kerestük a magyarázatot, amelyek alapján a kétnyelvűségi típusok között feltárhatók a beszédtevékenység vizsgált aspektusaiban a kisebb vagy nagyobb nyelvi interferencia által kiváltott különbségek. Az első két problémára adott válaszoknak az lenne a szerepük, hogy általuk ellenőrizzük tipológiánk elméleti alapjainak helytállóságát, és egyben rámutassanak azokra a különbségekre, amelyek kétnyelvű csoportjaink között szemantikai szinten esetleg fennállnak. A másik három problémára adott válaszokkal megkíséreltük meghatározni, hogy az asszociatív viselkedés mely aspektusaiban különbözik a négy kétnyelvűségi típus.

A problémák megfogalmazása után ismertetjük a lélektanban a problémára utaló eddig lefolytatott vizsgálatokat, megadva ezáltal az elméleti hátteret, utána pedig feltüntetjük a hipotéziseket, amelyeket a probléma kapcsán ellenőriztünk.

1. *Probléma*: Meghatározni a folyamatos asszociációkban mutatkozó különbségeket a két nyelv azonos szavaira a 4 kétnyelvű csoport között. Ha ilyen különbségek léteznek, minek tulajdoníthatók: a kétnyelvűség fajtájának vagy fokának.

A két nyelv azonos szavaira adott folyamatos asszociációk elemzésével azt akartuk ellenőrizni, milyen az egyezés az ilyen asszociációkban a 4 kétnyelvű csoport között. Valójában az érdekelt bennünket, mennyire fedik egymást a két nyelv azonos szavaira adott folyamatos asszociációk. Ha elfogadjuk Noble (1952) magyarázatát, hogy az egy hívószóra adott asszociációk értelmességét (vagy asszociatív jelentését) határozzák meg, akkor arra kerestük a választ, hogy mennyire egyezik a két nyelv azonos szavainak jelentése a 4 csoportban. A második nyelv elsajátításával az egyén új információkat is nyer a világról, amelyeket sűrítve e nyelv fogalmaiban találhatunk meg, és a szavakban jutnak kifejezésre. Ez elsősorban akkor érvényes, ha az új nyelvet direkt módszerrel sajátítjuk el, nem használva közvetítőként az anyanyelvet, vagyis ha koordinált kétnyelvűség fejlődik ki. Ha az új szóban (fogalomban) sok az új információ, a kétnyelvű egyén „látóköre“ bővül. Feltételelesen azt is mondhatnánk, hogy az ilyen új szavak szemantikai redundanciája² minimális, és ez a két nyelv azonos szavaira adott különböző folyamatos asszociációkban mutatkozik meg. Feltételezzük, hogy a két nyelv ekvivalens szavaira a koordinált kétnyelvűeknél várható eltérő asszociációk (mert a nyelvsziszterek elsajátítása különböző nyelvi kontextusokban történt), míg az összetett kétnyelvűeknél várható az azonos szavakra adott folyamatos asszociációk nagyobb hasonlósága. Az eredményre a kétnyelvűség foka is hathat: a második nyelv jobb elsajátításával növekszik a lehetséges asszociáció száma, ami az asszociációk különbözőségét növelheti. Mindezeket figyelembe véve, feltételezzük, hogy a 4 kétnyelvű csoport között az asszociációk hasonlósága a legnagyobb lesz a D csoportban, és a hasonlóság a C, B és A csoportok irányában csökken.

Több eljárást is kidolgoztak két szóra adott asszociációk egyezésének megállapítására (Jenkins és Cofer, 1957); Bousfield, Whitmarsch és Berkowitz, 1960; Deese, 1962). Mi az egyezés indexét használjuk, amit úgy számítunk ki, hogy a közös asszociációk számát az összes adott asszociációk számához viszonyítjuk.

2. *Probléma*: Meghatározni a két nyelv azonos szavai közötti különbségeket a konnotatív jelentésben a 4 csoport között. Ha ilyen különbségek léteznek, minek tulajdoníthatók: a kétnyelvűség fajtájának vagy fokának?

Már előzőleg megemlítettük, hogy a reprezentatív mediációs folyamatok mint a jelentés hordozói az összetett és koordinált kétnyelvűségnél a nyelvek elsajátításának módja miatt különböznek. Az összetett kétnyelvűségnél a nyelvi kontextusok nincsenek szeparálva, ami a nyelvek keveredését idézi elő szemantikai szinten is. Az „elmélet“ kísérleti ellenőrzéseit már említettük.

Ebben a kutatásban figyelembe vettük nemcsak a kétnyelvűség fajtáját, hanem a fokát is. Véleményünk szerint a nyelvek azonos szavainak konnotatív jelentése közötti különbségeket a nyelvek jobb ismerete növeli.

² A redundancia fogalma a pszichológiában azokra a nyelvi elemekre vonatkozik, amelyek kevés új információval szolgálnak.

Az anya, iskola, tánc és tenger magyar szavak és a megfelelő szerbhorvát szavak (majka, skola, ples i more) konnotatív jelentését az Osgood-féle szemantikus differenciál segítségével állapítottuk meg. A szemantikus (jelentéstani) differenciált Osgood, Suci és Tanneunbam (1957) dolgozták ki a szavak ún. konnotatív vagy intenzionális jelentésének mérésére. Az ún. extenzionális vagy dennotatív jelentéssel ellentétben, amely a szó által jelölt fogalom tartalmának objektív, általánosan elfogadott aspektusaira utal, a konnotatív jelentés „felöleli az egyén személyes, affektív tapasztalatát azzal az objektummal, amelyre a szó vonatkozik, vagy magával a szóval mint a tapasztalat objektumával kapcsolatban“ (Lugomer, 1976). A mérőeszköz a skálázás és a folyamatos asszociációk módszerének kombinációjára épül. Egy fogalom affektív jelentését a fogalom pozíciójának meghatározásával adjuk meg független asszociatív becslésekkel egy olyan egyenesen, amelyet ellentétes jelentésű melléknevek határolnak. Egy ilyen egyenes, amelyet grafikus skála formájában prezentálunk, leginkább hét lépcsőfokból áll, és a szemantikus differenciál skálájának nevezik. A skálák száma vizsgálatonként változó, együttesen adják a szemantikus differenciált. Az a pont, amelyben ezek az egyenesek metszik egymást, a szemantikai tér hipotetikus középpontja, azaz a jelentés nullpontja. Nagyszámú fogalom jelentésének meghatározásával megállapítást nyert, hogy az egyes kontinuumok között korreláció van a fogalmak rajtuk elfoglalt pozícióit figyelembe véve. E korrelációk alapján a skálákat kisebb számú csoportba vagy faktorokba lehet besorolni. Több mint 10 ilyen faktort különítettek el, ezek közül három dominál: az evaluációs vagy értékelési faktor, az erősség vagy intenzitás és a tevékenység vagy aktivitás faktora.

A vizsgálati alanyok a fogalmak lokalizációjával a szemantikus differenciál skáláin meghatározzák a jelentés intenzitását és minőségét. A lokalizációnak a skála közepétől való távolsága a jelentés intenzitására utal, a becslés iránya pedig a fogalom jelentőségének a minőségét mutatja. Vizsgálatunkban 9 skálát alkalmaztunk: ezek közül 3 a tevékenységet (gyors — lassú, aktív — passzív, hideg — meleg), 3 az erősséget (erős — gyenge, kicsi — nagy, nehéz — könnyű), 3 az értékelést (szép — csúnya, kellemes — kellemetlen, tiszta — piszkos) méri. Ugyanezeket a skálákat alkalmaztuk mindkét nyelven, csak más elosztásban. Figyelembe vettük a becslés polarizációját, ami a jelentés intenzitását jelzi, valamint a becslés irányát, ami a fogalom jelentése minőségének mutatóját, illetve a fogalommal előhívott reprezentatív mediációs folyamatnak az indexe.

3. *Probléma:* Meghatározni a különbségeket a két nyelv azonos szavaira adott folyamatos asszociációk számában a 4 kétnyelvű csoport között. Amennyiben léteznek ilyen különbségek, minek tulajdoníthatók: a kétnyelvűség fajtájának vagy a kétnyelvűség fokának?

A folyamatos asszociációkkal végzett vizsgálatok nem újkeletűek a pszichológiában. A technikát Cattel és Bryant 1889-ben vezették be (Vudvort, 1964, nyomán), de többek között alkalmazták Bousfield és Sedgevick (1944) Cofer és Shewitz (1952), Noble (1952), Deese (1962), Szalay és Bryson (1972). Alkalmazása sokféle, elsősorban a kognitív organizáció feltárására szolgál. Újabb leginkább a pszichoszemantikai kutatásokban alkalmazzák

a szavak értelmének meghatározására. Ezekben a kutatásokban ugyanis egy szó jelentése megegyezik az általa kiváltott reakciókkal.

A folyamatos asszociációkkal végzett vizsgálatoknál a szokásos eljárás, hogy a vizsgálati alany szóbeli vizsgálatnál 45 másodpercig, írásbeli vizsgálatnál pedig 1 percig közli mindazon asszociációit, amelyek a hívószóval kapcsolatban eszébe jutnak. Alkalmazása könnyű és időgazdaságos, mert írásban csoportvizsgálatokat is lehet végezni.

A kétnyelvűség fokának megállapítása céljából ezt az eljárást többek között Lambert (1953, 1955) és Göncz (1977) is alkalmazta. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a kétnyelvű egyénnél több asszociáció várható a domináns nyelvén. Lambert (1955) alkalmazva a „beszédesség különbségének indexét“ (index of verbosity difference), amely a két nyelv azonos szavaira adott folyamatos asszociációk számában mutatkozó különbségekből vezethető le, megállapította azt is, hogy az pozitívan korrelál a nyelvi egyensúly mérésére alkalmazott másik mutatóval, a reakcióidő gyorsaságával. A reagálási idő ugyanis jelentősen csökken a jobban ismert nyelv verbális ingereire. A folyamatos asszociációs eljárást alkalmaztuk mi is a nyelvi domináció illetve a nyelvi egyensúly meghatározására magyar—szerbhorvát kétnyelvű egyéneknél. Alapvető célunk az volt, hogy rámutassunk az eljárásra amelyet egy ilyen elemzésnél alkalmazhatunk.

Ebben a kutatásban feltételezzük, hogy a folyamatos asszociációk bőségét elsősorban a kétnyelvűség foka határozza meg: a nyelvi dominációhoz több folyamatos asszociáció kapcsolódik.

4. *Probléma:* Meghatározni a különbségeket a két nyelv azonos szavaira adott szabad asszociációk struktúrájában a 4 kétnyelvű csoport között. Ha léteznek különbségek, melyik nyelvben jelentkeznek és minek tulajdoníthatók: a kétnyelvűség fajtájának vagy fokának?

A szabad asszociációs próbák a legrégebbek közé tartoznak a lélektanban, és a görög filozófiából erednek. A folyamatos asszociációkkal ellentétben, ahol egy időintervallumon belül meg kell adni egy ingerszóra az összes jelentkező asszociációt, itt a vizsgálati személy feladata, hogy a hívószóra jelentkező első szót közölje. Kísérletileg először Galton (1880) tanulmányozta őket, az alaputatást pedig Thumb és Marbe (1901) publikálta. A két indikátor, amelyek alapján a szabad asszociációk elemzése történik, a válaszok minősége és a reagálási idő. E két mutató kapcsolatát a Marbe-féle törvény tartalmazza: a gyakoribb asszociációk átlagban rövidebb reakcióidővel jelentkeznek, mint a ritkábban előfordulók.

A további kutatásokban az alapvető cél az egyes szavakra adott asszociációk katalógusának kidolgozása volt, azaz az empirikus normák meghatározása. A legismertebb normákat Kent és Rosanoff adták 1910-ben, 1000 vizsgálati személy 100 standard szóra adott primáris feleletei alapján. A primáris felelet a legtöbb vizsgálati személynél leggyakrabban jelentkező asszociáció egy meghatározott hívószóra. Az ilyen normák meghatározásával alkalmazásuk kérdése is felmerült. Vajon a franciák a Kent-Rosanoff listára ugyanazokkal a szavakkal asszociálnak-e mint az amerikaiak? (kultúrközi

vizsgálatok). Vannak-e az asszociálásban különbségek a különböző képzettségű emberek vagy a gyerekek és a felnőttek között? Az ilyen csoportanalízisek mellett érdekesnek bizonyult a normáktól való egyéni eltérések elemzése is. Jung századeleji vizsgálatai bizonyultak e téren a legsikeresebbeknek.

A kapott szabad asszociációk elemzésekor a feleleteket kategóriákba soroltuk. Számos klasszifikáció van különböző kategóriák figyelembevételével³, mert a klasszikus séma: a hasonlóság, ellentétesség és érintkezés sémája általában nem bizonyul kielégítőnek.

A pszichológiában e területen végzett korábbi kutatások (elsősorban a klinikai pszichológiában és a fejlődéslelektanban) vezéreltek bennünket is egy ilyen elemzés elvégzésére. Még Jung (1918) bizonyította, hogy a szabad asszociációk jól megkülönböztetik a magasan képzett egyéneket a kevésbé képzettektől, illetve az értelmileg fogyatékosokat a normális intelligenciával rendelkezőktől. Woodworth (Vudvort, 1964) szintén érdeklődött az ilyen analízisek iránt; különböző nyelvi tapasztalattal rendelkező egyéneket vizsgált. 1000 gyerek, 1000 ipari munkás és a Kent-Rossanoff vizsgálat 1000 alanyának (felnőttek) feleleteit hasonlította össze. Jelentős különbségeket talált. A gyerekek kevés mellérendelt (koordinált) asszociációt adnak, inkább a „hívószónál“ maradnak, azt bővítik, egészítik ki. Ezzel ellentétben a felnőtteknél a felelet ugyanabba a nyelvtani osztályba esik, több koordinált és ellentétes válasszal. Pl. a felnőttek az asztal szóra leggyakrabban székkal válaszolnak, a gyerekek pedig gyakrabban az ülni, enni, dolgozni szavakkal, vagy: a felnőttek a menni igére gyakrabban válaszolnak a szaladni vagy ülni asszociációval, a gyerekek pedig a haza vagy messze szavakkal. Krizmanić (1971) szerint az idősebb emberek asszociációi hasonlítanak a gyerekek asszociációihoz: válaszaik gyakran szorosan kapcsolódnak a hívószóhoz, értékelik vagy kiegészítik. Murphy (1917) szerint a tudósok több ellentétes és mellérendelt asszociációt adnak, az írók pedig az ingerszónál maradnak. Lambert (1953) eredményei arra utalnak, hogy egy nyelvvel való kisebb vagy nagyobb tapasztalat befolyásolja az asszociációk struktúráját, de a kulturális különbségek szerinte fontosabbak.

A 4 kétnyelvű csoport asszociációi közötti különbségeket mi a Woodworth (Vudvort, 1964) osztályozási sémája alapján elemeztük. Ez a séma a következő:

1. definíciók, szinonimák és fölrendelt feleletek (pl. madár — repül, fűge — gyors, sas — madár);
2. kiegészítés vagy predikció, szélesen értelmezve (pl. asztal — enni, ház — szoba);
3. mellérendelt (koordinált) és ellentétes válaszok (pl. férfi — nő, fehér — fekete);
4. értékelés és egyéni asszociációk (pl. tenger — szeretem).

5. *Probléma*: Meghatározni a szabad asszociációk konformitását a két nyelv egyazon szavaira a 4 kétnyelvű csoport között. Ha léteznek különbsé-

³ Pl. Cattell (1887), Wundt (1893), Vudvort (1964), Krizmanić (1971) klasszifikációi ismertek.

gek, melyik nyelvben jelentkeznek és minek tulajdoníthatók: a kétnyelvűség fajtájának vagy fokának?

A szabad asszociációk további analizisét a 4 csoportban adott szabad asszociációk konformitásán át végeztük. (Sokan a kommunalitás kifejezést is használják, amin egy bizonyos csoportban adott asszociációk közötti egyezés értendő).

A szabad asszociációk konformitásának elemzése szintén a csoportok összehasonlítására és az egyéni eltérések feltárására alkalmas. Számos ilyen jellegű vizsgálat van a lélektanban. Wreschner (1907) megállapította, hogy az egyetemi hallgatók és a tanárok asszociációinak 60%-a a hívószóval azonos nyelvtani kategóriába tartozik, míg a munkásoknál csak 48%-ban van így. Rosenzweig (1964) francia és angol egyetemi hallgatókat és munkásokat hasonlított össze. A francia csoportok között sokkal nagyobb különbségeket talált a primáris feleletek egyezésében, mint az amerikai csoportoknál. Különben is megállapítást nyert, hogy az USA-ban erős a tendencia, hogy egy hívószóra ugyanazokat az asszociációkat adják, azaz nagy az uniformitás, valószínűleg a tömegkommunikációs eszközök erős hatása miatt.

Russel és Meseck (1959) német, francia és amerikai vizsgálati személyeknél ugyanazokra a hívószavakra nagy egyezést találtak a primáris feleletekben (pl. a sas ingerőszóra mindenhol a leggyakoribb válasz a madár szó), de amíg a franciák 16%-a, a németek 21%-a adja ugyanazt a választ, az amerikaiaknál ez az egyezés sokkal nagyobb (55%). Hörmann (1971) említi, hogy a szintagmatikus asszociációk sajátossága, hogy az inger és a felelet ritkán tartozik ugyanabba a grammatikai kategóriába, és ez a gyerekekre jellemző, míg a felnőttek ún. paradigmikus asszociációkat adnak, amelyeknél az inger és a felelet ugyanabba a grammatikai osztályba tartozik (az ige, a főnévre főnév az asszociáció). A szintagmatikus asszociációkat a paradigmikus asszociációk egyesek szerint 7 és 9 év, más eredmények szerint 9 és 12 év között váltják fel. Riegel és Riegel (1964), valamint Tresselt és Meazner (1964) az idősebb vizsgálati alanyoknál a konformitás csökkenését találták, hasonlóan mint Krizmanic (1974). A vizsgálatokban megállapítást nyert, hogy a konformitás foka az életkor, képzettség, stressz, fáradtság, farmakológiai ágensek hatására változik. A szervezetre negatívan ható tényezők (fáradtság, stressz, öregedés) csökkentik a szabad asszociációk konformitásának fokát. Bizonyos értelemben ezekhez a tényezőkhöz sorolható a nyelvsziszterek közötti interferencia is, amely az összetett kétnyelvűekre jobban jellemző. Ezért, véleményünk szerint, a kétnyelvűség fajtája hatással lehet a konformitás fokára. Lambert (1953) bebizonyította, hogy a második nyelvben szerzett tapasztalat is szerepet játszik: ugyanis a második nyelv jobb ismeretével és a szókincs bővülésével a lehetséges asszociációk rezervoárja nagyobb, ami a sztereotip feleletek számát csökkenti.⁴

⁴ Lambert ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a sztereotip válaszok számának csökkenését lehet, hogy nem a nyelv idézi elő, hanem a kulturális különbségek. Ugyanis azok között az angolok között, akik különböző mértékben beszélnek a francia nyelvet, nem talált különbségeket a konformitásban, míg a francia csoportok különböztek az angoloktól. Így ezt a különbséget nemcsak a francia nyelv jobb ismerete, hanem a kulturális különbségek is előidézhették.

A feleletek konformitása különböző módon határozható meg. Egyesek külön e célra, az életkor és a képzettségi szint figyelembevételével kidolgozott gyakorisági táblázatokat használnak. Ilyen esetekben minden olyan válasz, amely nincs a gyakorisági táblázatokban, függetlenül attól, hogy mi a jelentése vagy hogyan viszonyul a hívószóhoz, eredeti reakciónak tekinthető. Rosenzweig (1964) ilyen használatra a kommunalitás indexét dolgozza ki, amely azt mutatja, hogy az összes feleletek közül hány százalékot tesznek ki a primáris, szekundáris és terciáris feleletek (azaz az első, második és harmadik leggyakoribb feleletek). Elemzésünkben mi, éppúgy mint Wreschner (1907) a hívószó és a válasz közötti egyezés mutatóját használjuk, azaz azt vesszük figyelembe, hogy az igére ige, a főnévre főnév-e az asszociáció. 70 szóból álló listát használtunk, amelyeket elsősorban a Kent—Rosenoff listából vettük át.

5. Metodika

Vizsgálati személyek

A vizsgálatban 93 újvidéki magyar—szerbhorvát kétnyelvű középiskolás vett részt. Először egy kérdőív adatai alapján, amelyekből megtudtuk, hogy mikor, hol és hogyan sajátították el a nyelveket, kísérleti személyeinket összetett és koordinált csoportba osztottuk. A csoportosítási kritériumokat Ervin és Osgood „elméletének“ alapján fogalmaztuk meg. Az így kapott két csoportot tovább osztottuk, szintén a kérdőív adatai alapján, még két csoportra, figyelembe véve a kétnyelvűség fokát, azaz a nyelvi egyensúllyal vagy nyelvi dominanciával rendelkező csoportra. A nyelvi dominancián a magyar nyelv jobb ismeretét kell érteni, mert csak egy vizsgálati alanynál találtuk a szerbhorvát nyelv jobb ismeretét.

Ilyen eljárással a kétnyelvűek 4 csoportját, az A, B, C és D csoportot kaptuk. Ezek megfelelnek a tipológiánk alapján felállított csoportoknak. Minden csoportban 10 vizsgálati alany volt.

A csoportokat néhány olyan releváns tényezőben, amelyek szintén hatással lehetnek a függő változóra, kiegyenlítettük. Ilyenek pl. a szociális státus, életkor, nem, iskolai előmenetel.

Mérőeszközök

A már említett kérdőíven kívül a vizsgálati alanyok az anya, iskola, tánc és tenger szavakra és ezeknek szerbhorvát megfelelőire folyamatos asszociációkat adtak. Ezenkívül Kent—Rosanoff lista 70 szavára, mindkét nyelven, szabadon asszociáltak, és az Osgood-féle szemantikus differenciál 9 skáláján az említett 4 magyar és szerbhorvát szót értékelték konnotatív jelentésük szerint. 3 skála az értékelési tényezőt, három az erősségi és három a tevékenység tényezőjét mérte.

Eljárás

A csoportvizsgálatot a pszichológia órákon vezettük le a rendes tanítási időben. A feladatok megoldásának sorrendjét és a válaszadás nyelvét az egyes osztályokban rotáltuk, a sorrendhatás kiiktatása végett.

6. Az eredmények és azok megbeszélése

Az első két problémával kapcsolatos eredményeinket, amelyek a két nyelv azonos szavainak konnotatív és asszociatív jelentésében mutatkozó különbségekre vonatkoznak, és céljuk a két nyelvűek nyelvrendszerei között fennálló kisebb vagy nagyobb függőség megállapítása, az 1. táblázatban tüntettük fel.

1. táblázat

A két nyelv azonos szavainak konnotatív és asszociatív jelentésében feltárt különbségek

		„+“				„-“		
		I.						
P	Stat. próba	0.01	0.05	0.10	0.10	0.05	0.01	
0.05	F	0.70				0.39		konnotatív jelentés
		A		B	C	D		
		$\bar{X}=0.53$						
0.05	H	31,00		36,06		44,69		asszociatív jelentés
		A		B	C	D		
		$\bar{X}=34,01$						
		II.						
		<i>Koordinált-összetett kétnyelvűek</i>						
P	Stat. próba	0.005	0.025	0.05	0.05	0.025	0.005	
0.01	t	0.63				0.42		konnotatív jelentés
		Ko(A+B)		Ö(C+D)				
0.01	t	29,45				40,37		asszociatív jelentés
		Ko(A+B)		Ö(C+D)				
		III.						
		<i>Balansz-domináns kétnyelvűek</i>						
0.01	t	0.58				0.48		konnotatív jelentés
		Ba(A+C)		Do(B+D)				
0.10	t	31,97			37,85			asszociatív jelentés
		Ba(A+C)			Do(B+D)			

Jelmagyarázat:

A, B, C, D = kétnyelvűségi típusok;

Ko = Koordinált;

Ö = Összetett;

Ba = Balansz;

Do = Domináns;

F = F-próba (a csoportátlagok különbségének meghatározására)

H = H-próba (Kruskal—Wallis eljárása a csoportátlagok különbségének meghatározására);

t = t-próba (két csoport átlaga közötti különbség meghatározása);

P = szignifikanciaszint;

X = aritmetikai közép

A jobb áttekinthetőség végett a beszédtevékenység elemzett fajtáit egy egyenesen mutattuk be, amelyen a kétnyelvűség egyes típusai, illetve kutatásunk két független változója [(koordináltság — A+B — összetettség — C+D — (Ko—Ö) és a kétnyelvűség foka (balansz — B (A+C) és domináció — D (D+B)] helyezkednek el. Az első két dimenzió (I.) a típusok, a 3. és 4. dimenzió a koordináltak és összetettek (II.), az 5. és 6. dimenzió pedig a domináns és balansz kétnyelvűek helyét láthatjuk (III.). A balról feltüntetett statisztikai próbákból leolvashatjuk, hogyan határoztuk meg a típusok illetve csoportok közötti különbségeket. A szignifikanciaszint a skálák felett az első két dimenzióánál arra vonatkozik, hogy az egyes kétnyelvűségi típusok eltérnek-e jelentősen az átlagtól a beszédtevékenység tanulmányozott aspektusában, a többinél pedig azt jelzi, hogy milyen szignifikanciaszinten különbözik a két csoport. A dimenzió bal oldalán helyezkednek el azok a csoportok, amelyeknél a két nyelv szavai közötti asszociatív és konnotatív jelentésben nagyobb különbségek vannak, és ezt az oldalt „+“ jellel jelöltük, mert a szóban forgó beszédtevékenységi forma „kívánatosabb“ aspektusát jelzi (a nyelvsziszterek nagyobb függetlenségét, kisebb interferenciát, kisebb szemantikus redundanciát). A jobb oldali „—“ jel a két nyelv azonos szavai közötti különbségeket jelzi a konnotatív és asszociatív jelentésben, azaz a beszédtevékenység e formájának „kevésbé kívánatos“ fajtájára utal. A betűk feletti számok a csoportátlag eredményét mutatják.

Az 1. táblázatból láthatjuk, hogy feltételezésünk a nyelvsziszterek közötti függetlenség csökkenésének irányáról bizonyítást nyert. A nyelvsziszterek közötti szemantikai függetlenség a legnagyobb az A típusnál, azután a B, majd a C és végül a D típusnál, mind a konnotatív mind az asszociatív jelentésben.

Jelentősek a különbségek az összetett és koordinált, illetve a balansz és a domináns csoportok között is. Sokkal függetlenebb nyelvsziszterekkel bírnak szemantikai szinten a koordinált és balansz csoportok, ha az összetett és domináns csoportokhoz viszonyítjuk őket. Így azok az elméleti feltevések, amelyek tipológiánk alapját képezik, kutatásunkban meghatározott empirikus bizonyítást is nyertek.

A fent ismertetett eredmények már rámutatnak az egyes kétnyelvűségi típusok közötti különbségekre, illetve a nyelvek kisebb vagy nagyobb függetlenségére. Mivel a függetlenség közvetlenül kapcsolódik az interferencia fokához, ebből a szempontból nézve a legkívánatosabb az A típus, majd a B, a C és végül a D típus.

A kétnyelvűségi típusok közötti különbségekre még több fényt vetnek az asszociatív viselkedésre utaló eredmények. Mivel a kisebb vagy nagyobb interferencia különböző módon tükröződhet az egyes csoportokban az első és a második nyelvben, külön tárgyaljuk az első és külön a második nyelvre vonatkozó eredményeket.

Az asszociatív viselkedésre utaló eredmények az első nyelvben

Az első nyelv asszociatív viselkedésére vonatkozó eredményeket a 2. táblázatban összegeztük. Az ábrázolás módja és az eredmények tolmácsolása megegyezik az 1. táblázatnál leírt eljárással. A táblázat első része arra vonatkozik, hogy az egyes típusok különböznek-e a beszédtevékenység említett mutatóiban (azt, hogy milyen statisztikai technikával állapítottuk meg a különbségeket, és szignifikánsak-e, a dimenziók bal oldalán jelzett statisztikai próbából és a P-vel jelzett oszlopokból láthatjuk), valamint arra is, milyen típusok között jelentkeznek szignifikáns eltérések az átlagtól a vizsgálati alanyoknál a beszédtevékenység említett mutatóiban.

A szabad asszociációknál a grammatikai kategória szerinti konformitást illetően csak az egyes típusoknál mutatkozó eltéréseket tüntettük fel a csoportátlagtól.

A táblázat eredményei a folyamatos asszociációk számára, a szabad asszociációk kiegészítés vagy predikció, illetve mellérendeltség és ellentét szerinti gyakoriságára, grammatikai osztály szerinti konformitásukra és melléknévvel, valamint igével történő asszociációkra vonatkoznak.

Mint ahogy a problémák feltüntetésekor már említettük:

1) A folyamatos asszociációk száma a nyelv ismeretére, a szókincs bővítésére, illetve a szavak nagyobb értelmességére utal.

2) Az asszociációk kiegészítés és predikció alapján adott nagy száma elsősorban a gyermekkor jellemzi (egyések szerint a korosabb embereket és az írókat is, ellentétben a tudósokkal).

3) A mellérendeltség (koordináltság), illetve ellentét szerinti asszociációk nagy száma a felnőttkorra jellemző (egyések szerint a tudósokra is, az írókhoz viszonyítva).

4) A szintagmatikus asszociációk (az inger és a felelet alacsonyfokú egyezése grammatikai osztály szerint) nagy száma a gyermekkorra jellemző, a paradigmaticusak (az inger és a feleletet magasfokú egyezése a grammatikai osztályt illetően) a felnőttkorban gyakoribbak. (Az idősebb vizsgálati alanyok is gyakran adnak szintagmatikus asszociációkat.)

2. táblázat

Asszociatív viselkedés az első nyelvben

P ↓ 0.05	Stat. próba	" + "				" - "				A folyamatos asszociációk száma
		0.01	0.05	0.10	n.sz.	0.10	0.05	0.01		
0.01	χ^2	($\frac{3}{1}, \frac{4}{1}$) 349 A	51.7 B	44.50 D	38.40 A	37.30 C	0.10	0.05	0.01	
				$\bar{X} = 42,975$						
0.01	χ^2	203 A	165 B	404 B	448 C	489 D				($\frac{3}{1}, \frac{4}{1}$)
				$\bar{X} = 422,5$						
0.01	t_s az átlaghoz viszonyítva	61.34 A	50.25 C	55.61 B	50.25 C	41.12 D				
				$\bar{X} = 52,1475$						
0.01	χ^2	173 B	143 A	143 A	142 C	108 C				
				$\bar{X} = 141,5$						
0.01	χ^2	83 A	64 B	64 B	61 C	43 D				
				$\bar{X} = 62,5$						

III.

Balanss—domináns kétnyelvűiek

P ↓ 0.01	P Stat. próba t	→	0.005	0.025	0.05	n.sz.	0.05	0.025	0.005
	t	48,1 Do(B+D)	„+“						„-“
0.05	χ^2	349+448 Ba(A+C)	(„-“)					404+489 Do(B+D)	(„+“)
0.01	χ^2	203+115 Ba(A+C)							165+70 Do(B+D)
0.01	t	61.34+50.25 Ba(A+C)							55.61+41.12 Do(B+D)
0.01	χ^2	173+142 Do(B+D)							143+108 Ba(A+C)
0.05	χ^2	83+60 Ba(A+C)							64+43 Do(B+D)

Jelmagyarázat:

A, B, C, D = kétnyelvűségi típusok;

Ko = Koordinált;

Ö = Összetett;

Ba = Balansz;

Do = Domináns;

n.sz. = nem szignifikáns

F = F-próba (a csoportátlagok különbségének meghatározása);

χ^2 = khinégzet (a csoportátlagok közötti különbség meghatározására);

H = H-próba (Kruskal-Wallis eljárása a csoportátlagok különbségének meghatározására);

t = t-próba (két csoport átlaga közötti különbség meghatározására);

P = szignifikanciaszint;

X = aritmetikai közép.

5. A melléknévvél és igével, továbbá a nem főnévvel történő asszociációk nagyobb gyakorisága a nyelv „árnyaltabb“ ismereteire utalhat.

Ha szem előtt tartjuk ezeket a megjegyzéseket, látható, hogy „kívánatosabb“ nagyobb számú folyamatos asszociációt adni, úgyszintén „kívánatosabb“ kiegészítés és predikció alapján ritkábban asszociálni. A mellérendeltség és ellentét szerinti nagyobb számú asszociáció, valamint a grammatikai osztály szerinti gyakoribb egyezés az inger és a válasz között a „felnőttebb“, „érettebb“ asszociálás mutatói. A főnév helyett melléknévvél és igével történő asszociálás nagyobb gyakorisága is ilyen irányban mutat. A 2. táblázatban is a kívánatosabb eredményeket mindig balról tüntettük fel.

A folyamatos asszociációk számát illetően a legkívánatosabb a B típus és a legkevésbé pozitív a C típus. A „legérettebb“ asszociációkat elsősorban az A típusban és részben a B típusban kaptuk, a „leggyerekesebbek“ az asszociációk a D és részben a C típusban. A B és az A típusban „árnyaltabb“ a nyelvismeret, mint a B és C típusban. Megfigyelhetjük, hogy ott, ahol legkívánatosabb típusként a B típus jelentkezik, a legkevésbé pozitív a C típus, ahol pedig az A a legpozitívabb, a legkevésbé kívánatos a D típus.

Ha az anyanyelv távlatából ajánlanánk a kívánatos kétnyelvűségi típust, akkor ez a szókincs szempontjából és a nyelv „árnyaltabb“ ismeretének aspektusából a *B típus* lenne (e szempontokból valamivel kevésbé pozitív az A típus), míg az „érettebb“ asszociáció aspektusából az *A* állna az első helyen, majd a B típus. A *C típusnál* (és részben a D típusnál) a szókincs nagyságát, illetve a nyelvek ismeretét véve alapul, a *D típusnál* (és részben a C típusnál) pedig az asszociáció módjára vonatkozóan vannak a kétnyelvűségnek nemkívánatos aspektusai.

A koordinált kétnyelvűség minden tekintetben kívánatosabb az anyanyelv szempontjából, mint az összetett típus. A szókincs nagyságát tartva szem előtt jobb megtartani az anyanyelv dominációját a másik nyelv felett, de a balansz kétnyelvűek „érettebben“ asszociálnak, mint a domináns kétnyelvűek.

Végül fontosnak tartjuk hangsúlyozni: a feltárt összefüggések nem utalnak okvetlenül okozati kapcsolatra. Más szóval, mi nem állítjuk, hogy a kétnyelvűség, illetve a második nyelv retroaktív hatása az elsőre idézte elő ezeket a különbségeket az anyanyelv beszédtevékenységében. Lehetséges az is, hogy az anyanyelv „kívánatosabb“ nyelvi szokásai, amelyek már a második nyelv elsajátítása előtt is léteztek, vezettek a „kívánatosabb“ kétnyelvűségi típusok kialakulásához, de mindenképpen tény, hogy ilyen kapcsolatok fennállnak.

Az asszociatív viselkedésre utaló eredmények a második nyelvben

A 3. táblázat összegezi a második nyelv asszociatív viselkedésében mutatkozó sajátosságokat. Az eredmények bemutatása ugyanolyan módon történt, mint az első nyelvnél, így az 1. és a 2. táblázathoz fűzött magyarázatok itt is érvényesek.

3. táblázat

Asszociatív viselkedés a második nyelvben

P ↓ n.sz.	P Stat. próba	→ "++"	0.01	0.05	0.10	35.0	n.sz.	34,7	0.10	0.05	"--"	
	F		36.7			AB	CD	33.7				
			$\bar{X} = 35.025$									A folyamatos asszociációk száma
0.01	χ^2	(,,"--")	322 B	327 A	391 C	398 D					(,,"+")	
			$\bar{X} = 359,5$									Kiegészítés és predikció alapján adott szabad asszociációk
0.01	χ^2		A 165 B 165									
			$\bar{X} = 128$									Mellérendelt és ellentétes szabad asszociációk
0.01	t, az átlaghoz viszonyítva		60.35 A	52.73 CB	51.79							
			$\bar{X} = 51.48$									Az asszociációk konformitása grammatikai osztály szerint
0.01	χ^2		144 B		113	112		103				
			$\bar{X} = 118$									Szabad asszociációk melléknévvél
0.01	χ^2		72 B					48 46 C A		39		
			$\bar{X} = 51.52$									Szabad asszociációk igével

III.

Balansz—domináns kétnyelvűtékek

P ↓ n.sz.	Stat.próba	P →	0.005	0.025	0.05	n.sz.	0.025	0.05	0.005
	t		36.7+34.7 Ba(A+C)	35.0+33.7 Do(B+D)					"—" 0.005
	χ^2		327+391 Ba(A+C)	322+298 Do(B+D)					(χ^2) (χ^2)
	χ^2		165+108 Ba(A+C)	165+74 Do(B+D)					
0.01	t		60.35+52.73 Ba(A+C)	51.79+41.04 Do(B+D)					
0.10	χ^2		144+112 Do(B+D)	103+113 Ba(A+C)					
n.sz.	χ^2		72+39 Do(B+D)	46+48 Ba(A+C)					

Jelmagyarázat:

A, B, C, D = kétnyelvűségi típusok;

Ko = Koordinált;

Ö = Összetett

Ba = Balansz;

Do = Domináns;

n.sz. = nem szignifikáns

χ^2 = khinégyzet (a csoportátlagok közötti különbség meghatározására);

Folyamatos asszociációk száma

Kiegészítés és predikció alapján adott szabad asszociációk

Mellérendelt és elmentéses szabad asszociációk

Az asszociációk konformitása grammatikai osztály szerint

Szabad asszociációk melléknévvél

Szabad asszociációk igével

F = F-próba (a csoportátlagok különbségének meghatározása);

H = H-próba (Kruskal-Wallis eljárása a csoportátlagok különbségének meghatározására);

t = t-próba (két csoport átlaga közötti különbség meghatározása);

p = szignifikanciaszint;

X = aritmetikai közép

Mint az első nyelvben, itt is összehasonlítottuk a kétnyelvűségi típusokat azokban a mutatókban, amelyek a szókincs nagyságára és a nyelvek „árnyultabb” ismeretére utalnak, illetve az asszociálás kisebb vagy nagyobb „érett-ségére”. A „kívánatosabb” tulajdonságok a dimenzió jobb oldalán helyezkednek el. A szókincs nagyságát illetően (a folyamatos asszociációk száma) a csoportok között nem mutatkozott jelentős különbség.

A B típusnál „árnyaltabb” az asszociálás a II. nyelvben, míg ebből a szempontból a D típus nemkívánatos. Az asszociálás módját véve alapul az A típus a kívánatos (és részben a B típus), míg nemkívánatos a D és részben a C típus.

Ha, ezek szerint, a második nyelv aspektusából ajánlanánk a kívánatos kétnyelvűségi típust, akkor ez elsősorban az *A típus* lenne, azután a B, míg nemkívánatos a D és a C típus.

Itt is pozitívabb a koordinált, mint a domináns kétnyelvűség. Egyes mutatók arra utalnak, hogy a balansz kétnyelvűek érettebben asszociálnak, mint a dominánsak, a dominánsak pedig azt a tendenciát mutatják, hogy inkább melléknévvel asszociáljanak, mint a balansz kétnyelvűek.

Ahogy az elmondottakból is kitűnik, nincs egyértelmű válasz arra a kérdésre, hogy a kétnyelvűség melyik típusát kell fejleszteni. A válasz attól függ, hogy a beszédtevékenység mely aspektusát tartjuk fontosabbnak, illetve, hogy melyik nyelvet részesítjük előnyben.

Ha a nyelvek anyanyelv-környezetnyelv kapcsolatban állnak (mint esetünkben), és ha az anyanyelvet részesítjük előnyben, akkor e nyelv jobb ismeretének szempontjából a B típus a legkívánatosabb, de ennél a második nyelv ismerete szegényesebb. Az „érettebb” asszociálás szempontjából jobban megfelel az A típus, amelynél mindkét nyelv ismerete egyforma, de egyformán magas, vagy egyformán alacsony. Mindkét típus a koordinált kétnyelvűséghez tartozik, azaz a nyelvek elsajátítása az ún. direkt nyelvtanulási módszer elvei szerint történt: a második nyelvet az első közreműködése nélkül kell tanulni (a fordítást ki kell zárni, vagy a minimálisra csökkenteni), más emberektől és más helyen kell lehetőleg tanulni, mint ahol az anyanyelvet tanultuk. Ha az ilyen tanulási módszerhez tartjuk magunkat, először a B típus fejlődik ki, amely további gyakorlással A típusá alakul. Ez a két típus a II. nyelv aspektusából is kívánatos kétnyelvűségi típus.

Az egyes kétnyelvűségi típusok sajátosságairól röviden a következőket mondhatjuk:

A típus

A nyelvrendszerek maximálisan különválva maradtak, mert a nyelvek tanulása különböző környezetben történt, és jól is vannak rögzítve, így a nyelvrendszerek közötti interferencia a legkisebb. Ennél a típusnál van a két nyelv ekvivalens szavai közötti jelentésben a legnagyobb eltérés (ez a konnotatív és az asszociatív jelentésben is megnyilvánul). Magyarázatunk szerint, ha ilyen módon sajátít el a kétnyelvű egyén új szavakat a második nyelvben,

„bővül a látóköre“, mert számos új információt kap a fogalomról, amelyre a szó vonatkozik, azaz az így szerzett szavaknál a szemantikus redundancia minimális.

Az ebbe a típusba tartozó kétnyelvű egyén mindkét nyelvében átlagos számú folyamatos asszociációt ad, az olyan egyénekhez viszonyítva, akik ezeket a nyelveket ismerik (ez a szókincs bőségére, ill. a szavak értelmességére utalhat), sokkal gyakrabban asszociál igével az első nyelvben, és asszociációi mindkét nyelvben „érettebbek“, mint az ugyanezeket a nyelveket beszélő, de más kétnyelvűségi típushoz tartozó egyéneknek. A vizsgált szempontok többségében ez a legkívánatosabb kétnyelvűségi típus (kivételt csak a folyamatos asszociációk száma képez).

B típus

A nyelvrendszerek itt kevésbé szeparáltak, mint az A típusnál, így az interferencia is valamivel nagyobb, mert az egyik nyelv ismerete gyengébb. Az ekvivalens szavak szemantikai függetlensége valamivel kisebb mint az A típusnál, de nagyobb mint a C és D típusnál. A folyamatos asszociációk számát illetően az első nyelvben ez lenne a legkívánatosabb kétnyelvűségi típus. Itt is „érett“ az asszociálás módja, és a második nyelv szegényesebb szókincsétől függetlenül gyakori a jelzővel és igével való asszociálás.

C típus

A nyelvrendszerek kevésbé szeparáltak mint az előző csoportoknál, így a köztük levő interferencia nagyobb. A szemantikai függetlenség valamivel kisebb, mint a B típusnál. A folyamatos asszociációk száma az első nyelvben itt a legkisebb, és mindkét nyelvben az asszociációk kevésbé „érettek“, „gyerekesebbek“. Kevésbé kívánatos az előző két típusnál.

D típus

A nyelvrendszerek ennél a típusnál a legkevésbé szeparáltak, és az interferencia jelentkezésére a legnagyobb a lehetőség. A beszédtevékenység minden vizsgált aspektusát illetően ez a kétnyelvűségi típus a legkevésbé kívánatos.

IRODALOM

- Arsenian, S. (1937): *Bilingualism and mental development*, New York, Teachers College Contribution to Education, No. 712.
- Bousfield, W. A., Sedgevick, C. H. W. (1944): An analysis of sequences of restricted associative responses, *Journal of General Psychology*, 30: 146—165.
- Bousfield, W. A., Whitmarsch, G. A. and Berkowitz, H. (1960): Partial response identities in associative clustering, *Journal of General Psychology*, 63: 233—238.

- Cattell, J. McK. (1887): Experiments on the association of ideas, *Psychological Review*, 69: 169—176.
- Cofer, C. N. and Shewitz, R. (1952): Word association as a function of word frequency, *American Journal of Psychology*, 65: 75—80.
- Deese, J. (1962): On the structure of associative meaning, *Psychological Review*, 69: 169—175.
- Ervin, S. M. and Osgood, C. E. (1954): Second language learning and bilingualism, In: Osgood, C. E. and Sebeok, E. (red.): *Psycholinguistic: a survey of theory and research problems*, Baltimore, Waverly Press.
- Fulgosi, A., Bacun, Đ., Zaja, B. (1971): Promjene u auditivnoj percepciji riječi i semantička sacijacija — Jedan eksperiment sa područja psiholingvistike, *Revija za psihologiju*, 1—2: 10—16.
- Galton, F. (1980): Psychometric experiments, *Brain*, 2: 149—169.
- Genc, L. (Göncz L.) (1976): Jedna provera teorije dvojezičnosti o koordiniranim i složenim jezičkim sistemima, *Materijali sa V Kongresa psihologa Jugoslavije*, Skopje, 192—197.
- Genc, L. (Göncz L.) (1977): Kontinuirane asocijacije kao tehnika za merenje jezičke ravnoteže i jezičke dominacije kod dvojezičnih osoba, *Psihologija*, 3—4: 107—115.
- Hörmann, H. (1970): *Psychologie der Sprache*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Jakobovits, L. A. and Lambert, W. E. (1961): Semantic satiation among bilinguals, *Journal of Experimental Psychology*, 62: 576—582.
- Jenkins, P. M. and Cofer, Ch. N. (1957): An explanatory study of discrete free association to compound verbal stimuli, *Psychol. Rep.*, 3: 599—602.
- Jung, C. G. (1918): *Studies in word association*. London.
- Krizmanić, M. (1971): Ispitivanje konformnosti slobodnih asocijacija kod mladih i starih osoba, *Revija za psihologiju*, 1—2: 17—21.
- Lambert, W. E. (1953): *An explanatory study of the developmental aspects of second language acquisition*, Unpublished doctoral dissertation, University of North Carolina, Chapel Hill.
- Lambert, W. E. (1955): Measurement of the linguistic dominance of bilinguals, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 50: 197—200.
- Lambert, W. E., Havelka, J. and Crosby, C. (1958): The influence of language acquisition contexts on bilinealism, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56: 239—244.
- Lugomer, G. (1976): Stupanj apstraktnosti i visina asocijativnog gradijenta riječi i procjene na semantičkom diferencijalu, *Revija za psihologiju*, 1—2: 79—91.
- Murphy, G. (1917): An experimental study of literary versus scientific types, *American Journal of Psychology*, 28: 238—262.
- Noble, C. N. (1952): An analysis of meaning, *Psychological Review*, 49: 421—431.
- Osgood, Ch. E., Suci, G. J. and Tannenbaum, P. H. (1957): *The measurement of meaning*, Urbana.
- Riegel, K. and Riegel, M. (1964): Changes in associative behavior during later years of life, *Vita Humana*, 7: 1—32.
- Russell, W. A. und Messeck, O. R. (1959): Der Einfluss der Assoziation auf das Erinnern von Worten in der deutschen, französischen und englischen Sprache, *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*, 6: 191—211.
- Rosenzweig, M. R. (1964): Word association of french workmen: comparisons with associations of french students and american workmen and students, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 3: 57—69.
- Szalay, L. and Bryson, J. L. (1972): *Measurement of meaning through verbal associations and other empirical methods*. American Institute for Research.
- Thumb, A. und Marbe, K. (1901): *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*, Leipzig.

- Tresselt, E. E. and Mayzner, M. S. (1964): The Kent — Rosanoff word association norms as a function of age, *Psychology*, 1: 65—66.
- Vudvort, R. S. (1964): *Eksperimentalna psihologija*, Naučna knjiga, Beograd.
- Weinreich, U. (1953): *Languages in contact*, Den Haag, Mouton, Linguistic Circle of New York.
- Wreschner, A. (1907): Die Reproduktion und Assotiation von Vorstellungen, *Zeitschrift für Psychologie Psysiol. Sinnesorg.*, Erg. Bd. 3.
- Wundt, W. (1893): *Grundzügen der psysiologischen Psychologie*, 4. Auflage, Bd. I und II, Leipzig.

R E Z I M E

POKUŠAJ POSTAVLJANJA JEDNE NOVE TIPOLOGIJE DVOJEZIČNOSTI

U psihološkim istraživanjima dvojezičnosti posebna pažnja poklonjena je izučavanju interakcije među jezičkim sistemima dvojezičnih osoba. Semantički aspekti interakcije objašnjeni su „teorijom“ o koordiniranoj i složenoj dvojezičnosti. Ona pretpostavlja da su jezički sistemi koordinirano dvojezičnih osoba na semantičkom planu nezavisniji, jer su jezici učeni iz separatih izvora. Jezici složeno dvojezičnih osoba su na semantičkom planu manje razlučeni, jer su sticani iz istih izvora.

U ovoj „teoriji“ u stvari su aplikovana psihološka saznanja o interferenciji na situaciju dvojezičnosti. Naime, dvojezična osoba je naučila da za isti objekat ili situaciju vezuje verbalne oznake iz dva jezika, te na istu draž može da reaguje sa dve različite reakcije. To ima za posledicu interferenciju, koja se može očitovati u produženju vremena reakcije, izostanku reakcije ili u jezičkim greškama. Da bi se smanjila interferencija, jezike treba učiti iz separatih izvora i dobro ih utvrditi. U shvatanjima o koordiniranoj i složenoj dvojezičnosti uzet je u obzir prvi uslov smanjenja interferencije. Uvođenjem i drugog uslova preko varijable koju smo nazvali stepen dvojezičnosti moguće je učiniti finije razlike unutar ove dihotomije. Stepem dvojezičnosti može ukazivati na balansirano dvojezičnost (podjednako poznavanje jezika) ili na dominantnu dvojezičnost (značajno bolje poznavanje jednog jezika). Ukrštanjem dimenzija koordiniranost — složenost i balansirano — dominantnost dobijamo četiri tipa dvojezičnosti. Kod tipa A jezici su u koordiniranom odnosu i podjednako se poznaju, tip B nastaje ukrštanjem koordiniranosti i dominantnosti, tip C uzima u obzir složenost i balansirano, a kod tipa D imamo odnos složenosti među jezičkim sistemima koji se nejednako poznaju.

U skladu sa saznanjima o interferenciji moguće je očekivati da nezavisnost među jezičkim sistemima na semantičkom nivou opada smerom A B C D. Ova pretpostavka proverena je na srednjoškolicima mađarskog maternjeg jezika koji znaju i srpskohrvatski. Oni su prethodno na osnovu informacija da li su stekli jezike u separiranim ili mešanim jezičkim kontekstima i na osnovu razlika u poznavanju jezika razvrstani u pomenute tipove. Sličnost u konotativnom i asocijativnom značenju između ekvivalentnih reči dva jezika smanjivala se predviđenim redom, što znači da je veličina interferencije među jezičkim sistemima na semantičkom nivou najmanja kod tipa A, a najveća kod tipa D.

Među predstavnicima pomenutih dvojezičnih grupa ukazale su se neke razlike i u asocijativnom ponašanju. Ono je proučavano preko broja kontinuiranih asocijacija na iste reči dva jezika i preko nekih karakteristika u davanju slobodnih asocijacija. Uzet je u obzir broj asocijacija po dopuni i predikaciji (poznato je da se u većem broju javljaju na dečjem uzrastu) i po priredenosti i suprotnosti (karakteristične su za način asociranja odraslih), broj sintagmatskih i paradigmatičkih asocijacija (sintagmatske asocijacije su češće na ranijem uzrastu) i čestina asociranja pridevom i glagolom umesto imenicom (može ukazivati na „nijansiranje“ poznavanje jezika, isto kao i broj kontinuiranih asocijacija).

Na osnovu ovih analiza mogu se rezimirati i neke karakteristike pojedinih tipova dvojezičnosti. Kod tipa A jezički sistemi su na semantičkom planu maksimalno separirani

Osobe sa ovim tipom dvojezičnosti daju prosečan broj kontinuiranih asocijacija u odnosu na druge osobe koje znaju ta dva jezika, što može ukazivati na veličinu vokabulara. U prvom jeziku asocijacije su „zrelije“ nego kod ostalih tipova dvojezičnosti.

Kod *tipa B* je semantička nezavisnost među jezicima nešto manja nego kod *tipa A*. U prvom jeziku se tu daje najveći broj asocijacija, rečnik u drugom jeziku je skromniji. Način asociiranja je „zreo“.

Kod *tipa C* je manja semantička nezavisnost među jezičkim sistemima. Broj kontinuiranih asocijacija u prvom jeziku je mali, u oba jezika način asociiranja je manje „zreo“.

Najmanje su separirani jezički sistemi kod *tipa D*. Osim u obilju kontinuiranih asocijacija u prvom jeziku u svim drugim izučavanim aspektima ovaj tip dvojezičnosti je najmanje poželjan.

Jednoznačan odgovor na pitanje koji tip dvojezičnosti treba razvijati, uzimajući kao pokazatelje izučavane aspekte, ne postoji. Odgovor zavisi od toga koji aspekt govornog ponašanja smatramo bitnijim odnosno kojem jeziku dajemo prednost.

Z U S A M M E N F A S S U N G

VERSUCH EINER ANFERTIGUNG EINER NEUEN TYPOLOGIE DER ZWEISPRACHIGKEIT

In psychologischen Forschungen der Zweisprachigkeit wird besonders das Erforschen der Interaktion zwischen den Sprachensystemen der Zweisprachigen beachtet. Die semantischen Aspekte der Interaktion sind durch die „Theorie“ dre koordinierten und kombinierten Zweisprachigkeit erklärt. Diese „Theorie“ nimmt an, daß die Sprachensysteme der koordiniert Zweisprachigen im semantischen Bereich unabhängiger sind, weil die Sprachen aus getrennten Quellen erlernt wurden. Die Sprachen der kombiniert zweisprachigen Personen sind im semantischen Bereich weniger getrennt, weil sie aus denselben Quellen erlernt wurden.

In dieser „Theorie“ sind eigentlich die psychologischen Erkenntnisse über die Interferenz auf die Situation der Zweisprachigkeit angewendet. Eine zweisprachige Person hat gelernt, für dasselbe Objekt oder dieselbe Situation verbale Bezeichnungen aus zwei Sprachen zu verwenden, so daß sie auf denselben Stimulus mit zwei verschiedenen Reaktionen antworten kann. Infolgedessen entsteht die Interferenz, die sich in der Verlängerung der Reaktionszeit, im Ausbleiben der Reaktion oder in Sprachfehlern zeigen kann. Um die Interferenz zu verringern, muß man sich die Sprache aus den separaten und gut erlernten Quellen aneignen. In den Erklärungen der koordinierten und kombinierten Zweisprachigkeit ist die erste Bedingung der Interferenzreduktion in Betracht genommen. Durch die Einführung der zweiten Bedingung, die wir den Grad der Zweisprachigkeit nennen, kann man auch präzisere Unterschiede in dieser Dichotomie herausarbeiten. Der Grad der Zweisprachigkeit kann auf eine balancierte Zweisprachigkeit (das Beherrschen der Sprachen im gleichen Maße) oder auf eine dominante Zweisprachigkeit (das bedeutend bessere Beherrschen einer Sprache) deuten. Mit dem Kombinieren der Dimensionen Koordiniertheit — Kombiniertheit und Balanciertheit — Domination bekommen wir vier Typen der Zweisprachigkeit. Beim Typ A sind die Sprachen in koordinierten Beziehungen und werden im gleichen Maße beherrscht, der Typ B entsteht durch die Kombination der Koordiniertheit und Domination, der Typ C beruht auf der Kombiniertheit und Balanciertheit und der Typ D beruht auf einer Beziehung der Kombination zwischen den Sprachensystemen, die man nicht im gleichen Maße beherrscht.

Gemäß der Erkenntnisse über die Interferenz kann man nun erwarten, daß die Unabhängigkeit zwischen den Sprachensystemen im semantischen Bereich in Richtung ABCD sinken wird. Diese Hypothese wurde bei den Mittelschülern mit der ungarischen Muttersprache, die auch serbokroatisch können, nachgeprüft. Sie sind zuerst der Informationen nach, ob sie die Sprachen in separaten oder gemischten Sprachkontexten erlernt hatten, in die genannten Typen eingeteilt worden. Die Ähnlichkeit in der konotativen und

assoziativen Bedeutung zwischen den äquivalenten Wörtern der zwei Sprachen verringerte sich wie vorgesehen, d.h. die Interferenz zwischen den Sprachensystemen ist im semantischen Bereich am kleinsten beim Typ A und am größten beim Typ D.

Zwischen den Vertretern der schon erwähnten zweisprachigen Gruppen wurden gewisse Unterschiede auch im assoziativen Benehmen sichtbar. Das assoziative Benehmen wurde mittels der Zahl der kontinuierten Assoziationen auf dieselben Wörtern in den beiden Sprachen und mittels einiger Charakteristiken in freien Assoziationen untersucht. In Betracht genommen wurden: die Assoziationszahl der Ergänzung und Prädikation nach (es ist bekannt, daß diese im Kindesalter zahlreicher sind), der Koordination und dem Kontrast nach (sie sind für die Assoziationsweise der Erwachsenen charakteristisch), die Zahl der syntagmatischen und paradigmatischen Assoziationen (die syntagmatischen Assoziationen sind häufiger im frühen Alter) und die Häufigkeit des Assoziierens mit dem Adjektiv und Verb statt des Substantivs (das kann auf die nuancierteren Sprachkenntnisse hinweisen, ebense wie die Zahl der kontinuierten Assoziationen).

Aufgrund dieser Analysen kann man auch manche Charakteristiken der einzelnen Zweisprachigkeitstypen zusammenfassen. Beim Typ A sind die Sprachensysteme im semantischen Bereich maximal getrennt. Die Personen mit diesem Zweisprachigkeitstyp geben die durchschnittliche Zahl der kontinuierten Assoziationen in bezug auf andere Personen, die diese zwei Sprachen beherrschen, und das kann auf die Größe des Wortschatzes hinweisen. In der ersten Sprache sind die Assoziationen „reifer“ als bei anderen Zweisprachigkeitstypen.

Beim Typ B ist die semantische Unabhängigkeit zwischen den Sprachen etwas kleiner als beim Typ A. Hier ist in der ersten Sprache die größte Assoziationszahl; der Wortschatz der zweiten Sprache ist viel bescheidener. Die Assoziationszahl ist „reif“.

Beim Typ C ist die semantische Unabhängigkeit zwischen den Sprachensystemen noch kleiner. Die Zahl der kontinuierten Assoziationen ist in der ersten Sprache gering; die Assoziationsweise ist in beiden Sprachen weniger „reif“.

Die Sprachensysteme sind beim Typ D am wenigsten getrennt. Abgesehen von der Zahl der kontinuierten Assoziationen in der ersten Sprache ist dieser Typ der Zweisprachigkeit in allen anderen erforschten Aspekten am wenigsten erwünscht.

Es besteht keine eindeutige Antwort auf die Frage, welchen Zweisprachigkeitstyp man entwickeln sollte. Die Antwort hängt davon ab, welchen Aspekt des Sprachbenehmens man bevorzugt, bzw. welcher Sprache man den Vorrang gibt.

ETO: 159.923 (=1—86)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

**SZEMÉLYISÉGTÍPUSOK — NEMZETI
SAJÁTOSÁGOK**

HÓDI SÁNDOR

Egészház, Ada

Közlésre elfogadva: 1984. febr. 29.

A „nemzeti jellem” problémája

Ahhoz, hogy mindenkor tisztán láthassuk a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság megvalósulásának gyakorlati akadályait, amelyek szükségképpen együttjárnak a többnemzetiségű társadalmak fejlődésével, feltétlenül fontos a gyakorlati élet szüntelen marxista kritikai elemzése. Ez az elemzés nehezen képzelhető el a társadalomtudományok — köztük a pszichológia — szerepvállalása nélkül, hiszen különböző népek együttélése számos olyan kérdést is felvet, amelyek szélesebb és általánosabb jelentőségűek közvetlen gyakorlati-politikai vetületüknél.

A nemzetek és nemzetiségek együttélésével kapcsolatban a pszichológia szempontjából a legfontosabb kérdés így merül fel: van-e a különböző nemzetekhez és nemzetiségekhez tartozó egyének között olyan meghatározott, empirikusan igazolható eltérés, amit az alkotmányos elvek és a nemzetiségi jogok gyakorlati érvényszerzésében figyelembe lehetne, vagy figyelembe kellene venni? Más megfogalmazásban; a nemzet általános meghatározásának és kritériumainak vonatkozásában kimutatható-e a pszichológia révén olyan sajátosság, az egyik nemzet tagjait a másik nemzet tagjaitól megkülönböztető karaktervonás, cselekvésben vagy viselkedésben megnyilvánuló tartós beállítódás, amely alapján egy-egy nemzet „jelleméről”, pszichés „alkatának” közös jellegéről lehetne beszélnünk?

Ismeretes, hogy a mindennapi észjárás szerint, vagyis a nem tudományos gondolkodás síkján, a nemzeti jellemvonások léte evidens. Kérdésünkre barking, minden különösebb nehézség nélkül, fel tud sorolni olyan tulajdonságokat, amelyek véleménye szerint saját népére, vagy más népekre jellemzőek. Kori a népi tapasztalat sajátos tőkéjének nevezi ezeket az általános elképzelésekre vagy előítéletekre alapozó ismereteket, amelyek — mint mondja — bár a tudományos szigorúság követelményeinek távoról sem tesznek eleget, elvileg mégis fontos felismeréseket rögzíthetnek¹. Mellesleg, akár fontos felismerések ezek, akár nem, mivel az emberek egymáshoz való viszonyaik alakításában abból indulnak ki, amit gondolnak és hisznek, a társadalomt-

¹ Igor Sz. Kon: *A nemzeti jellem problémája*. In: *A csoportjelenségek pszichológiája*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Budapest 1976.

dományoknak mindenképpen reflektálniuk kell ezekre a mindennapi tudatban szereplő valóságismeretekre.

A népi tapasztalat sajátos tőkéjével szemben a társadalomlélektan a nemzet „pszichikus alkatára“ vonatkozó tényanyaggal nem rendelkezik. Pontosabban, a szigorúan megállapított tények hiánya vagy elégtelensége ellenére, az, amit a pszichológia az ember karaktervonásaival, attitűdjeivel, hajlamaival, önvédelmi mechanizmusaiával, viselkedési jegyeivel stb. kapcsolatban eddig felmért, tisztázott, mennyiségileg kifejezett, vagyis mérhetővé, ellenőrizhetővé tett, az inkább ellene szól a „nemzeti jellem“ feltételezésének, semmint mellette.

A valóság ennyire eltérő értékelése miatt legcélszerűbb, ha egyelőre mindkét állítást fenntartásokkal fogadjuk. A nemzeti jellemvonások kérdésében nem adunk hitelt a mindennapi tudatnak, de azok pusztá tagadását sem tekintjük tudományos szempontból releváns válasznak. Nemcsak a szigorúan verifikált tények nyilvánvaló hiánya indokolja a kétkezdést a tudomány irányában, hanem az is, hogy az olyan komplex jelenségekgyűttesek, mint amilyen a „nemzeti jellem“ kérdésköre is, a társadalomtudományos megismerés lehetőségeinek bizonyos mértékig mindig határt szabnak. Bármilyen nagy legyen is a tudomány szerepe az emberi megismerésben, az általa szerzett és verifikált ismeretek távolról sem fedik a társadalmi tapasztalat egész gazdagságát és sokrétűségét.

Ne vitassuk hát el mindjárt a mindennapi észjárás kínálta felismerés tudományos kamatoztathatóságának lehetőségét. Fogadjuk el kiindulópontként azt a tapasztalati tényt, hogy különböző népek viselkedésükben, szokásaikban, érzelmi megnyilatkozásaikban stb. egymástól különböznek. Ennyit nyugodt lélekkel megtehetünk, hiszen tudományos szempontból sem maga ez a különbözőség kérdéses, hanem annak köznapis és individuálpszichológiai értelmezése. A kérdéses az, hogy lehet-e egy népcsoportra jellemző szokásokból, szimbólumokból, szemléletmódból, viselkedési jegyekből, egyszóval a kultúra közös jellegéből a nemzeti vagy etnikai csoportot alkotó egyének hasonló vagy közel azonos pszichés habitusára következtetni? Beszélhetünk-e bármely nemzet tagjairól úgy, hogy rájuk a nemzeti karakterjegyek egyaránt jellemzőek, például valamennyien „bátrak“, „nyílt szívűek“, „közvetlenek“, „segítőkészek“, vagy ellenkezőleg, „gyávák“, „zárkózottak“, „elutasítóak“, „rosszindulatúak“, „kicsinyesek“ stb.? A mindennapi észjárás ugyanis hasonló jellemzéssel él: az etnikai közösség tulajdonságait a közösséget konstituáló egyének pszichikus sajátosságaként tételezi. A „nemzeti jellem“ fogalma éppen e miatt a megengedhetetlen gondolatcsúsztatás miatt vált ki heves ellenérzéseket az elmélyültebben gondolkodók részéről. És, sajnos, nemcsak ellenérzést vált ki, hanem a tudósokban gyakran elhatárolódást is a kérdéskör egészétől. Mások kompromisszumra hajlanak. Elfogadják ugyan a „nemzeti jellem“ létezését, de úgy vélik, hogy ezt egyáltalán nem lehet, nem szabad a nemzeti közösség tagjainak pszichés habitusával kapcsolatba hozni. Ha meg akarjuk ismerni valamely nemzet sajátosságait, akkor az egyének pszichológiai vizsgálata és összehasonlítása helyett az adott nép történelmét, társadalmi rendjét, gazdasági viszonyait, kulturális örökségét kell górcső alá vennünk. Bár kétségkívül jogos igényeket vet fel ez az ellenvetés,

a pszichológia kompetenciájának teljes elvitatása csak újabb dilemmákat vet fel. Meghatározott kultúráról — szokásokról, erkölcsi szemléletről, viselkedési jegyekről — ugyanis csak abban az esetben beszélhetünk, ha ezek a jellegzetességek a népesség jelentős rétegeinél csakugyan megfigyelhetők. Más szóval, amit más társadalomtudományi ágak vizsgálat tárgyává tehetnek a „nemzeti jellem“ valamilyen vetületeként, annak feltétlenül integrálódva kell lennie az adott kultúrát fenntartó, átörökítő emberek személyiségjegyeiben is. Ily módon viszont, lám, megint az egyének pszichikus sajátosságainál kötünk ki.

Ezek után feltehető a kérdés: vajon miből is áll a „nemzeti jellem“ „szövege“, illetve mi is az, aminek feltárására, tisztázására az etnopszichológiának vállalkoznia kellene?

Ha a tipológus alapállásából közelítünk e kérdéshez, a nemzeti sajátosságok kutatásában kiemelkedő fontosságot fogunk tulajdonítani az emberek magatartásában, cselekvéseiben, érzelmi megnyilatkozásaiban stb. mutatózó különbségeknek. A tipológus szemében ugyanis a nemzetek közti különbségek, akárcsak a laikus emberek szemében, a nemzetet alkotó egyének magatartásában, cselekvésében, jellemében öltenek testet. De a tipológus, a laikusok véleményével ellentétben, nem feltételezi szükségképpen, hogy az egyének viselkedésében testet öltő nemzeti jellemvonások az adott nemzet minden egyes tagjára jellemzőek. Más szóval, a tipológus nem az egyéni jellemvonásokra vezeti vissza a nemzeti jellegzetességeket. Tulajdonképpen nem is maguk a jellemvonások érdeklik elsődlegesen, hanem azok a szabályszerűségek, amelyek az egyéni életeken túlmutatóan egy adott nép történelmi távlataiban és a népesség többségére vonatkozóan a nemzetnek vagy etnikai közösségnek sajátos arculatot kölcsönöznek. A tipológus számára egy nemzet attól nemzet, hogy az adott közösséget konstituáló egyének egymáshoz való viszonyában meghatározott szabályszerűségek figyelhetők meg. Minél jellegzetesebbek, szembetűnőbbek, hatékonyabbak ezek a szabályszerűségek, annál jelentősebb, szembetűnőbb a nemzetek közötti eltérés. Persze pusztán azzal, hogy kimutatunk bizonyos szabályszerűségeket, még nem adunk magyarázatot a különbségek eredetére, semmit sem mondunk arról, hogy mit takarnak ezek a szabályszerűségek, mi váltja ki, s mi tartja fenn őket. Márpedig az egyes tipológiák megítélése szempontjából éppen ez a perdöntő. S mivel az e kérdésekre vonatkozó válaszok korántsem egyöntetűek, sokféle tipológia jött — és jön — létre, amelyek ideológiai töltetük-nél fogva szaktudományos szempontból is ingoványos területté teszik a „nemzeti jellem“ kérdéskörét.

Igaz, a sokféle tipológia közül egyesek rég hitelüket veszítették. Elsősorban azok, amelyek a viselkedési szabályszerűségeket valamiféle faji sajátosságokra vezetik vissza. Semmiféle tudományos adat vagy megfigyelés sem szól amellett, hogy a különböző nemzetekhez tartozó emberek pszichés habitusukat megszabó eltérő genetikai örökséggel rendelkeznek. Ellenkezőleg, bizonyítottan tekinthető, hogy az egyén neveltetése során, másokhoz fűződő viszonyaitól függően tesz szert ilyen vagy olyan személyiségjegyekre, miközben elsajátítja egyúttal azokat a viselkedésformákat, cselekvésmákat is, amelyek nemzeti közösségére jellemzőek. A korszerű szemléletet valló

nemzetkarakterológiai vizsgálatok általában megegyeznek abban, hogy a nemzeti sajátosságok a szocializációs rendszerek eltéréseiből fakadnak, s szorosan összefüggenek a népek eltérő társadalmi-fejlettségi színvonalával, történelmi örökségével, gazdasági-politikai viszonyaival, anyagi és szellemi kultúrájával stb. A „nemzeti jellemet“ valamennyi esetben az etnikai közösségen belül túlsúlyban levő személyek „alapstruktúrája“ fejezi ki. Vagyis a „nemzeti jellem“ a korszerű tipológiákban a szocio-kulturális hatások által formált „alapszemélyiségre“ jellemző vonásokat rögzíti.

A népjellemzés vagy nemzeti karakterológia egy-egy ilyen „alapszemélyiség“ feltárására, körülírására vállalkozik. Szükségképpen csak hiányos, leegyszerűsített körülírására, hiszen egy közösség egészét létezésében és történelmi fejlődésében lehetetlen egyszerre megragadni. Nemcsak azért lehetetlen, mert az egyes emberek az általánostól mindig eltérnek, s mert egymástól magatartásukban, cselekvési sémáikban, életmegnyilvánulásaikban stb. jelentős mértékben különböznek, hanem az is bonyolítja a helyzetet, hogy osztályonként, társadalmi rétegenként rendszerint más és más általános jellemvonások kerülnek előtérbe. S végül a nemzetkarakterológusok dolgát jelentős mértékben megnehezíti az is, hogy az individuális variációk gazdag sokfélesége, illetve az egyes társadalmi csoportok specifikus vonásai közül mindig az aktuális társadalmi, gazdasági, politikai állapotoknak megfelelő magatartási jegyek nyerhetnek eszmei-ideológiai megerősítést. Ebből kifolyólag a nemzetkarakterológia által konstruált „alapszemélyiség“ olykor inkább csak a kívánatos, mint a tényleges „nemzeti jellemvonásoknak“ a kifejezője.

Tagozódott társadalmakban a „nemzeti jellemvonásokat“ így csaknem lehetetlen egyetlen általános formulába, egyetlen „alapszemélyiségbe“ zsúfolni. A nemzet jellemzőnek vélt vonásait felrajzolva óhatatlanul saját osztályhelyzetünkkel, nemzettudatunkkal kapcsolatos politikai, ideológiai értékorientációnknak adunk hangot. A népjellemzés kiküszöbölhetetlennek látszó gyengéje ez, hogy ti. azoknak az érzelmi, tudati sajátosságoknak tulajdonítunk mindig meghatározó fontosságot, amiket saját helyzetünkben kifolyólag adekvátnak tartunk.

A másik, ehhez gyakorta társuló hiba a nemzethez tartozó egyének hasonlóságának abszolutizálása. A nemzetkarakterológusok gyakran hajlanak arra, hogy túlbecsüljék nemzeti közösségük homogenitását az individuális különbségek, valamint más nemzeti közösségekkel való hasonlóság rovására.

A mondottakból korántsem következik az, hogy legjobb a nemzeti különbségek vizsgálatáról lemondani. Hiszen, amint Kon írja, „eltérő természeti, társadalmi és kulturális feltételek között fejlődve a különböző népek a jellemek, gondolkodástípusok, viselkedésformák sokféleségét halmozzák fel“². És ezekre a különbségekre végül is rá lehet és rá kell mutatni. De nem úgy, hogy eközben ne tulajdonítanánk a tapasztalt hasonlóságoknak ugyanolyan, vagy még nagyobb fontosságot. Elvégre a hasonlóság felismerése, lévén, hogy fejlettebb általánosító és összpontosító képességet követel (Vigotszkij), sokkal lényegesebb és meghatározóbb ismerveket emel ki, mint az

² I. m.

önmagunkhoz mért különbségek érzékelése. Ez a nemzetkarakterológia egyik legfontosabb követelménye (kellene, hogy legyen).

A „nemzeti jellemvonásokról“ még így is csak viszonylagos érvénnyel mondhatunk valamit. Ugyanis legkevesebb két nép tulajdonságait kell összevetnünk ahhoz, hogy egyikre, vagy másokra vonatkozóan valamilyen „sajátosságot“ megállapíthassunk. Minél több népet vonnunk be összehasonlító vizsgálatunkba, a megfigyelt „sajátságokról“ is mind nagyobb bizonyossággal szólhatunk. Mivel azonban igen sokféle nép él ezen a világon, a vizsgálatba bevonható népek korlátozott száma miatt mindig viszonylagos marad állításunk. Összehasonlítási alap híján pedig, csak úgy, valamiféle „önvizsgálatra“ támaszkodva, a nemzeti specifikumokról hitelt érdemlően semmit sem mondhatunk.

Önmagában véve minden nép történelme eléggé bonyolult és ellentmondásos folyamat ahhoz, hogy az éppen megfigyelhető tulajdonságokról és jellemvonásokról csak óvatosan nyilatkozzunk mint „nemzeti jellemvonásokról“. Mert amit aktuálisan megfigyelünk, az a történelmi feltételek, a társadalmi átstrukturálódás, a gazdasági körülmények, a politikai helyzet stb. miatt csak átmeneti érvényű, s így csak ideiglenes jelleggel fogható fel a „nemzeti jellem“ valamiféle megfelelőjének. A történelmi fejlődés újabb szakaszaiban, a társadalom átrétegződésével, a gazdasági és politikai élet megváltozásával új személyiségvonások jelennek meg, míg a korábbi tulajdonságok háttérbe szorulnak, megszűnnek. A népek közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálatában ezért a tipikusnak vélt személyiségvonások összevetésénél, mintegy a nemzetkarakterológiai vizsgálatok újabb megszorításaként, a történelmi fáziseltolódások lehetőségét is figyelembe kell mindig venni.

A nemzetiségi lét, a kisebbségi helyzet még bonyolultabb problémákat vet fel. Az új életfeltételek, kulturális hatások, érvényesülési lehetőségek s nem utolsósorban a társadalmi átrétegződés hatására a nemzetiségi közösség arculata az anyanemzethez viszonyítva fokozatosan megváltozik. A más népekkel való együttélés, az intenzív kapcsolatok, mindennapi érintkezések következtében a korábbi specifikus vonások, magatartásmód, szokások stb. átalakulnak, és helyükben új, az adott társadalmi feltételekhez igazodó, az együttélő népekkel közös vonások alakulnak ki. Olyan vonások, amelyek megerősödésével nemcsak a nemzetiségi közösségek változnak meg az anyanemzethez képest, hanem megváltoznak azoknak a nemzeteknek a tagjai is, akik homogén nemzeti közegük helyett a nemzetiségekkel élnek együtt. Az etnopszichológiára várna annak feltárása, tisztázása, hogy ez a folyamat például nálunk, Vajdaságban napjainkban hol tart, hogy az itt élő nemzetek és nemzetiségek kulturális kölcsönhatásának eredményeként a hasonlóságok és különbségek terén milyen változások következtek be a korábbi állapotokhoz képest. Nemcsak tudományos szempontból volna ennek nagy jelentősége, hanem gyakorlati vonatkozásban is, amennyiben az etnopszichológiai vizsgálatok a főbb személyiségdimenziók mentén, azok életviteli vetületeként, segítenek eloszlatni azokat a magukat makacsul tartó előítéleteket, hiedelmeket, amelyek a mindennapi tudatban olykor túldimenzióonálják a nemzeti hovatartozás fontosságát, illetve hamis politikai-ideológiai tartalommal telítik a nemzettudat vállalását.

Vizsgálati szempontok

A személyiség a maga teljességében túlságosan sokrétű ahhoz, semhogy empirikus úton közvetlenül vizsgálhatnánk. Ennek a körülménynek az ésszerű belátása régóta arra kényszeríti a kutatókat, hogy a személyiség egésze helyett csak egyes fontosnak vélt dimenzióival foglalkozzanak. Természetesen arra vonatkozóan, hogy mi a fontos és meghatározó, nincs s nem is lehet teljes nézetazonosság. Az eltérő hozzáállások abból fakadnak, hogy vizsgálódásaik során más célokat tűznek ki maguk elé a kutatók, más az érdeklődési körük, más elméleti és ideológiai előfeltevéseken nyugszik személyiségelméletük. Az egyetértés hiánya, valamint a tárgy természete miatt a pszichológiának a személyiségre vonatkozóan máig sincs olyan egzakt leírási módszere, amely pontos mérések alapján lehetővé tenné számunkra két ember minden vonatkozásban való összehasonlítását. Egyéni ízlésünk, pszichológiai alaptudásunk, eszmei-gondolati előfeltevéseink alapján kiemelhetünk természetesen néhány tulajdonságot vagy személyiségvonást, ami összehasonlításunk alapjául szolgál, a kiemeléssel együtt azonban, épp bizonyos tulajdonságok kiemelése révén, jogtalanul hanyagolunk el tucatnyi más tulajdonságot és személyiségvonást. Márpedig könnyen lehetséges, hogy a képességekben, érzelmekben, képzetekben, szokásokban, attitűdökben, indítékokban és más személyiségfaktorokban megnyilvánuló, számunkra rejtve maradó különbségek sokkal fontosabbak és meghatározóbbak az egyének és népek élete szempontjából, mint az összehasonlításunk alapjául használt, általunk kiemelt fontosságúnak tartott személyiségvonások.

Az etnopszichológiai vizsgálatok szempontjából nem kis gondot jelent az a körülmény, hogy a személyiségnek nincs olyan komponense, dimenziója, tulajdonsága stb., amely körül ne volnának értelmezési problémák, terminológiai viták. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy a módszertani kérdések sem tisztázottak kellőképpen, sokféle mérési technika van érvényben. Mindegy nehézségek és hiányosságok alapján, úgy tűnhet, joggal ironizál Cattel a pszichológusokon, mondván, hogy a személyiség leírásával, valamint a különböző jellemek összehasonlításával való bajlódásunk olyan, mintha minden kémikus más-más módszert próbálna használni, mondjuk, a klór kimutatására, anélkül, hogy közös felfogásuk volna arra vonatkozóan, hogy mi is a klór tulajdonképpen.³

Nem túl szerencsés dolog mellesleg a klór és a személyiség párhuzamba állítása Cattel példájában. Mint ahogy jogtalan a pszichológia elmarasztalása Allport részéről is, amidőn azt állítja, hogy a pszichológia „messze elmaradt” a többi tudománytól abban, hogy képtelen volt feltárni alapegységeit, meggyezni azok számában és természetében⁴. Mert ebben a megfogalmazásban Allport a pozitivista tudományfelfogás ismérveit kéri számon a pszichológiától, holott tárgyköre sokkal sajátosabb annál, semhogy minden további nélkül beilleszthető volna a pozitivista tudományfelfogásba. Anélkül, hogy

³ Vö. Raymond B. Cattel: *Személyiségszerkezet: tágabb dimenziók*. In: *Típusok és személyiségvonások*. Gondolat, Budapest, 1978. 243. o.

⁴ Gordon W. Allport: *A személyiség alakulása*. Gondolat, Budapest 1980. 333. o.

részletesebben foglalkoznánk az ezzel öszszefüggő elméleti problémákkal, itt csak egy-két gondolatra utalnánk.

Még ha hipotetikusan, praktikus szempontok végett elfogadjuk is azt a tételt, hogy a személyiség viszonylag zárt és állandó struktúrákból tevődik össze, e struktúrákról és a struktúrákban testet öltő jellemvonásokról, tulajdonságokról csak úgy állíthatunk bármit, ha eközben a struktúrát szervező, illetve az adott személyiségjellemzőket rögzítő élethelyzetekre, társadalmi körülményekre is kitérünk. Társadalmi háttér, a megélt és érzelmi vagy kognitív szinten reprezentált viszonyok nélkül a személyiségstruktúrák és személyiségvonások fikcióvá válnak. Valós tartalmuk helyett irracionális tartalommal telítődnek, ezek az irracionális tartalmú fogalmak pedig elméletileg tarthatatlan konstrukciókba épülnek be. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy nem ismerjük eléggé a személyiség fejlődésének pszichológiai törvényszerűségeit, vagy hogy a pszichés funkciókkal, személyiségvonásokkal stb. nem tudunk mit kezdeni, hanem az jelent problémát, hogy ezeknek a törvényszerűségeknek a magyarázata, a pszichés funkcióknak, személyiségvonásoknak az értelmezése társadalom- és emberfelfogásunknak van alárendelve. Így valójában ideológiai okok miatt nincs lehetőség a személyiségre vonatkozó „közös felfogások“ számonkérésére, s naivitás a klór és a vegyészek példaként való felemlgetése.

A személyiség ideológiai értelmezéséből fakadó nehézségek mellett az ember és a klór analógiáját kizárja az is, hogy a klórral szemben a pszichológia tárgya, az emberi személyiség, létezésének minden egyes pillanatában más és más, s épp időbelisége, élettörténete adja meg igazi arculatát.

Az etnopszichológiai vizsgálatok megszervezésekor mindeme körülmény fokozott figyelmet kíván tőlünk. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a „nemzeti jellem“ kutatásának számtalan buktatója mellett maga a pszichológia is újabb nehézségeket rejteget.

Mivel a személyiséget, mint mondottuk, nem lehet a maga komplexitásában vizsgálni, bizonyos önkényességre egyszerűen rákényszerülünk. Választani kell, hogy a kínálkozó sokféle vonás közül melyeket részesítsünk kitüntetett figyelemben, azaz milyen személyiségdimenziók mentén végezzük összevetésünket. A választásunkban rejlő önkényességet, szubjektív értékeltevéseket némiképpen mérsékelni tudjuk, ha a vizsgálódás alapjául szolgáló tulajdonságok, személyiségvonások kiválasztása elsődlegesen nem is a nemzeti sajátosságok kimunkálásához kíván igazodni, hanem más gyakorlati megfontolásokon nyugszik. A mindennapi élet számos olyan kérdést vet fel, amelyek önmagukban véve is indokolttá tesznek bizonyos szociálpszichológiai jellegű vizsgálódásokat és felméréseket, ezek a vizsgálatok és felmérések, egyebek mellett, lehetőséget nyújtanak nemzeti szempontok szerinti összevetésre, kimutatásra is. Mindannyian tapasztaljuk például, hogy milyen sok az önbecslését, biztonságérzetét, pszichés egyensúlyát veszített ember. Hogy milyen sokan nem boldogulnak a mindennapi stresszhelyzetekkel, s milyen különbözőképpen reagálják le az ebből származó szorongást, feszültséget. E megfigyeléssel kapcsolatban feltehetjük magunknak a kérdést: vajon mi a magyarázata annak, hogy míg egyes személyek hatékony cselekvési stratégiával rendelkeznek, mások ugyanolyan természetű konfliktusaitak

képtelenek feldolgozni? Milyen szerepe van a sikeres alkalmazkodás, önérvényesítés; helytállás stb. elsajátításában a nevelési szokásoknak, szocializációs sémáknak, emberi kapcsolatoknak, végső soron a kultúrának? Másrészt szocializálnak-e ebből a szempontból a különböző nemzeti és nemzeti-ségi kultúrák? De felfigyelhetünk a magatartásokra, személyiségvonásokra — pontosabban ezek problematikusságára — más vonatkozásban is. Például az érdektelen magatartás, az önkezdemenyezés és cselekvéshiány, a közügyektől való elfordulás kapcsán. És még ezer más tapasztalati megfigyelés adhat indítást az okok és összefüggések feltárását célzó kutatásra. Akármilyen szolgálatoson azonban okot, az első kérdés rendszerint a tipológusnak szól, s valahogy így hangzik: vajon a kérdéses magatartásbeli, lelkiegészségügyi, társadalmi-közéleti jellegű jelenségek együtt járnak-e valamilyen sajátos személyiségalkattal, embertípussal? Ezt követően merülnek fel a szociálpszichológiai szempontú kérdések: mivel magyarázható ennek vagy annak a személyiségvonásnak, magatartásformának a kialakulása és térhódítása? Hogyan befolyásolja egyik vagy másik magatartásforma, az ilyen vagy olyan személyiségvonás az életszervezés esélyeit nemek, iskolai végzettség, nemzetiség, életkor stb. szerinti tagozódásban?

Alábbi vizsgálatunk is egy ilyen, a gyakorlati élet által sürgetett kutatási program keretében ágyazódik. Nem a nemzeti érzés és nemzeti tudat elvont tényezőinek feltárására irányuló szándék formálta tehát a fogalmi és elméleti váz kialakítását, hanem a társadalmi gyakorlat, vagy ha úgy tetszik, a mindennapi élet pszichológiai, társadalomlélektani jellegű problémái. Fontos ezt tisztán látnunk, mert így természetesen e vizsgálatoknak nem lehetett céljuk a „nemzeti jellem“ tisztázása, vagy a nemzeti sajátosságok feltárása. Figyelmünk másra, ennél kevésbé elvont, szűkebb hatósugarú, de nem kevésbé fontos kérdésre irányult. Arra kerestünk választ, hogy a nemzeti hovatartozás, mint az emberek szokásait, magatartásformáit, pszichés habitusát meghatározó kulturális előfeltevések rendszere, milyen különbségeket, illetve hasonlóságokat mutat a különböző etnikumokhoz tartozó személyek életvitelében. Nem általában, az emberi megnyilatkozások végtelen sokaságában, nem a mindennapi élet valamennyi vonatkozásában, hanem meghatározott, problematikusnak vélt jelenségek kapcsán. Az érdekelt bennünket, hogy vajon a nemzeti hovatartozás az alkalmazkodással, önbecsléssel, önérvényesítéssel stb. kapcsolatban eltérő esélyeket kínál-e, vagy pedig ezek olyan jellemzői a személyiségnek, amelyek a nemzeti hovatartozástól teljes mértékben függetlenek.

Vizsgálatainkban a változók vagy faktorok négy típusát vettük figyelembe. Az alapjellemezők első csoportjában az egészségi állapottal, lelkiegészségügyi problémákkal (alkoholizmus, neurózis) kapcsolatos adatokat dolgoztuk fel. Ezt követően, második lépésként, különböző személyiségdimenziók összevetésére került sor. A változók harmadik típusa a frusztrációs helyzetben tanúsított viselkedésre, a konfliktusok megoldásának különböző módzataira vonatkozik. S végül, negyedik lépésként, a társadalmi-közéleti aktivitásra vonatkozóan kerestük a nemzetek és nemzetiségek közti különbségeket és hasonlóságokat. Az alábbiakban ezúttal csak a személyiségvizsgálatok eredményeiről fogunk számot adni.

Mielőtt azonban még a felmérés eredményeinek bemutatására rátérnénk, szólnunk kell egy-két szót a „mintáról“, illetve a vizsgált populációról. A felmérésre egy olyan munkaszervezetben került sor, amelyben a dolgozók 80%-a magyar, 19%-a pedig szerb ajkú. A maradék 1% a nemzeti és nemzetiségi hovatartozás szempontjából 16-féle kategóriából tevődik össze. Mintánk alig tér el ezektől az arányoktól. A csekély — 1,96%-os eltérés abból fakad, hogy a felmérés során — a személyzeti adatlapokon szereplő bejegyzéssel ellentétben — az egyes nemzetek és nemzetiségek tagjai közül többen vallották magukat jugoszlávoknak. A munkaszervezet szintjéhez viszonyítva így valamelyest csökkent a szerbek és az „egyéb“ nemzetiségűek aránya, míg a magukat jugoszlávoknak vallók száma növekedett.

Mintánk egyéb vonatkozásban is reprezentatív, amennyiben az adott munkaszervezet dolgozóinak 75%-át öleli fel, szám szerint ez 1150 főt jelent. A kimutatások megbízhatóságát illetően főként a magyarok és a szerbek vonatkozásában beszélhetünk pontos arányokról, míg az „egyéb“ nemzetiségűek és a „jugoszlávok“ esetében, e csoportok csekély létszáma miatt, a százalékok enyhe pontatlanságaival, torzításaival lehet számolni.

Kétségtől imponálabb lenne felmérésünk, ha mintánkban egyenlő arányban több nemzet és nemzetiség szerepelne. A vonzó elvi lehetőségek helyett azonban célszerűbbnek látszott a valóság feltételeihez igazodni, s elfogadni azt az eloszlást, ami adva volt számunkra. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a valóságbeli viszonyokat nem szerencsés mindenáron belekényszeríteni a metodológiai elvek Prokrusztesz-ágyába. Különösen akkor nem, ha ezzel csak növelnénk a hibalehetőségek forrását.

Csábítónak ígérkezett volna például egy több községre, vagy Vajdaság egészére kiterjedő reprezentatív minta összeállítása. Az objektív korlátozó körülmények mellett azonban — egy ilyen átfogó vizsgálat kivitelezése már okvetlenül kutatóintézeti hártérrel feltételez — bizonyos elvi megfontolások is ellene szóltak az efféle ambiciózus terveknek. Ha a nemzeti összehasonlító vizsgálatok alapjául szolgáló minta kiterjedne több községre, mi több, Vajdaság egészére, bármennyire ügyelnénk is arra, hogy az egyes nemzetek és nemzetiségek képviselői a különböző községeken, helyi közösségeken, munkaszervezeteken stb. belüli arányokat híven tükrözzék, s bármilyen nagy gondot fordítanánk is emellett arra, hogy mintánk életkori, iskolai végzettségi, családi állapot szerinti stb. megoszlása a valóságbeli viszonyoknak megfelelően, mindeme gondos körültekintés ellenére számos olyan tényező maradna rejtve előttünk, amely kérdésessé tenné a nemzeti hasonlóságokra és eltérésekre vonatkozó eredményeink hitelét. Megtörténhetne ugyanis, hogy nemzeti sajátosságnak értelmeznénk azt, ami valójában az egyes községek gazdasági fejlettségi szintkülönbségének, az eltérő kulturális örökségnek vagy az egyes munkaszervezeteken belüli öngazgatási viszonyok fejlettségének a következménye. De hasonlóképpen befolyásolhatná eredményeinket a mintában szereplő egyének kellőképpen nem tisztázott származása, a környezetnyelv ismeretére vonatkozó információk hiánya, az endogám és vegyesházasságok általunk nem tudott aránya és a vegyeslakosságú környezet ezernyi más figyelmen kívül hagyott vonatkozása. A szokásos paraméterek figyelembevételével hiába állítunk mi reprezentatív

mintát össze, ha kiragadva éltető környezetükből az embereket, éppen a jellemüket, magatartásukat meghatározó viszonylatoktól vonatkoztatunk el. Ahhoz, hogy mintánkból maximálisan kiszűrhezzünk minden szennyeződést, s az éltető viszonylatoktól se vonatkoztathassunk el, legcélszerűbb, ha régóta együttélő emberek közösségeit vesszük górcső alá. Ez esetben is rejtve maradhatnak előttünk a viselkedés szempontjából releváns paraméterek, amelyeket tévedésből a „nemzeti jellem“ valamiféle megnyilvánulásának tekintünk, de százszor nagyobb ennek a veszélye a nagy migrációs körzetekben, az ország legkülönbözőbb vidékeiről összesereglett embereknek otthont adó városokban, a létszámukban gyorsan változó, felduzzasztott üzemekben stb.

A nemzeti és nemzetiségi megoszlás viszonylagos állandósága mellett maga az arány sem lényegtelen a nemzeti kultúrák kölcsönhatása szempontjából. Ha ránézünk Vajdaság etnikai térképére, azt látjuk, hogy a nemzetek és a nemzetiségek eloszlását illetően szinte áttekinthetetlenül szövevényes a helyzet. Már községi szinten is, de még inkább az lebontva helyi közösségekre, munkaszervezetekre, érdekközösségekre stb. Ez a bonyolult valóság a társadalomlélektan szempontjából azt jelenti, hogy ennyiféle a nemzeti és nemzetiségi kultúrák kölcsönhatásának feltételrendszere; ennyiféle „helyi sajátosságot“ figyelhetünk tehát meg az együttélő nemzetek és nemzetiségek lelkületében. Lehet, hogy túlságosan halvány vonások ezek, ám mégsem volna szerencsés figyelmen kívül hagynunk őket egy több községet vagy Vajdaság egészét reprezentálni kívánó mintában.

A tarka etnikai térképet a továbbiakban még ki kellene egészítenünk az itt élő népek strukturális rétegződöttségének, foglalkoztatottsági szintjének, gazdasági helyzetének, iskoláztatási lehetőségeinek mátrixával is. A társadalmi-strukturális helyzet aránytalanságai ugyanis az eltérő nemzetiségi aránynál is meghatározóbb szerepet játszanak a kultúrák kölcsönhatásának folyamatában és a nemzeti sajátosságok változásában. Nehezen teljesíthető kívánalmak a hibálcetőségek újabb forrásaival.

De felesleges is talán az ambiciózusabb tervek buktatóit tovább sorolnunk. A fentebb mondottak alapján is belátható, miért nyújthat a „kevesebb“ — például egyetlen kollektíva — „többet“ a nagy, átfogó területeket reprezentáló mintánál. Igaz ugyan, hogy ha etnopszichológiai vizsgálódásunk alapjául egyetlen munkaszervezet szolgál, eredményeink nem jogosítanak fel a tartományunkban élő szerbek, magyarok s más nemzetiségű lakosok egészét érintő általánosításokra. Ez a vitathatatlan hátrány — az általánosítás lehetőségének hiánya — azonban vitathatatlan előnnyel jár: a nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos kimutatásunk közelebb marad a realitáshoz. Kevesebb emberre vonatkozóan bár, de megbízhatóbb információkkal szolgálhatunk.

Lássuk ezek után, hogy a nemzeti hovatartozás mint az embereknek általunk kiemelt megkülönböztető vonása milyen mértékben jelent személyiségtypusban, magatartásformában kifejeződésre jutó csoport sajátosságot, közösséghez való tartozást.

A pszichológiai típuskutatásról

Annak ellenére, hogy elméletileg a pszichológiai típuskutatás problematikus volta régóta nyilvánvaló, bizonyos esetekben mégsem zárkozhatunk el egyik vagy másik típusban gyakorlati alkalmazásától. Általában azért folyamodunk hozzájuk, mert a mindennapi emberismeretnél mégiscsak megbízhatóbb fogalmi keretet nyújtanak az emberek jellemének meghatározásához, diagnosztizálásához. Ezzel magyarázható az a paradox helyzet, hogy bár a típusok létének feltételezése ellentmond légiőbb ismereteinknek, és semmiféle ésszerű érv sem szól a személyiség állandó és lényegi meghatározóiként értelmezett struktúrák keresése mellett, mégis, az ember jellemzésének, szakszerű és gyors megítélésének igénye miatt Galenus, azaz mintegy 2000 év óta nem tudjuk nélkülözni a típusfogalmakat, az emberi megnyilvánulások, tulajdonságok sokféleségét néhány lényeges vonásra, alaptényezőre redukáló tesztek és karakterológiákat.

Mint hogy más helyütt már részletesen foglalkoztunk a típusok és személyiségvonások problematikájával⁵, ezúttal ne mélyedjünk el ismételtelen abban, hogy tulajdonképpen mik a típusok, ha létüket egyszersmind kétségbe vonjuk, hogy az egyes tulajdonságok mögött személyiségstruktúrák vagy személyi függőségi viszonyok állnak. Az egyszerűség kedvéért fogadjuk itt el feltételesen, munkahipotézisként, hogy a különböző típusok többé-kevésbé jól körvonalazott feltevéseket fogalmaznak meg az emberi különbségek okaira vonatkozóan, s hogy ezeket a feltevéseket kísérletekkel megfélelőképp ellenőrizték és igazolták.

Ilyenformán legfeljebb arra vonatkozóan tartozunk magyarázattal, hogy miért esett választásunk éppen Eysenck személyiségtipológiájára, amikor Kretschmerétől Jungéig, Sheldonétól Pavlovéig tucatnyi más típuson is kínálta magát. Nos, Eysenckre elsősorban gyakorlati megfontolásokból esett választásunk. Szükségünk volt ugyanis egy megbízhatónak látszó, a pszichológiai gyakorlatban széleskörűen alkalmazott, bevált, etnikai összehasonlító vizsgálatok végzésére is alkalmas, a hazai populációra standardizált személyiségdiagnosztikai módszerre, amelynek felvétele egyszerű, gyors, csoportos vizsgálatok is végezhetőek vele, és végül, amelynél a kapott eredmények számszerűek, lehetővé téve így számunkra a számítógépes adatfeldolgozást. És Eysenck személyiségdiagnosztikai módszere maradéktalanul elegendő tesz a fenti követelményeknek. Egy további megszorítást is beleértve, ami nem kevésbé fontos szempont volt számunkra.

A típusokkal szemben tanúsított minden nagyvonalúságunk ellenére az alkalmazásra kerülő teszt kritériumának tartottuk, hogy az általa szerzett információk felhasználhatóak legyenek anélkül is, hogy a teszt alapjául szolgáló koncepciót maradéktalanul el kellene fogadnunk. A pszichológiai gyakorlatban jól ismert jelenségről van egyébként itt szó. Különös módon ugyanis a személyiségdiagnosztikai tesztek gazdag arzenáljából főként azok terjedtek el és váltak népszerűvé a mindennapi gyakorlatban, amelyeknél az eredmények

⁵ Vö. Hódi Sándor: *Magatartásformák és társadalmi viszonyok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983

interpretálása függetleníthető a teszt összeállítójának személyiségfelfogásától, illetve eszmei alapállásától.

De lássuk, melyek a személyiség fő dimenziói Eysenck tipológiájában, és hogyan történik meghatározásuk.

Eysenck az emberi viselkedés és magatartás leírásában kezdetben két személyiségvonás fontosságát emeli ki: a neuroticizmus vagy emocionális bizonytalanság (N) és az extravertió-introvertió (E) dimenziót. Megítélése szerint meglepő egyezést találunk e két személyiségvonás kombinációiként leírható tulajdonságok és a temperamentumok régi tanai között. Mindenesetre — mint mondja —, ha e két dimenzió nem tekinthető is a személyiség egyedüli helyes és lehetséges meghatározási módjának, csak ezekről a személyiségvonásokról mondható el, hogy létezésüket számos szerző különböző módszerekkel újra és újra kimutatta⁶. Ezeknek a meghatározó jelentőségűnek vélt személyiségvonásoknak a kialakulását Eysenck az idegrendszeri folyamatok eltérő működési arányával, a gátlási és izgalmi folyamatok genetikusan determinált túlsúlyával magyarázza. Elgondolása szerint azok a személyek, akikben az izgalmi folyamatok vannak túlsúlyban: „akikben az izgalmi potenciál gyorsan fejlődik ki és erős“, introvertáltakká válnak, és neurózis esetén disztimiás tüneteket produkálnak, míg velük ellentétben azok a személyek, akikben a gátlási folyamatok dominálnak: „akikben a gátlás gyorsan fejlődik ki, erős és lassan oszlik el“, extravertáltakká válnak, neurózis esetén pedig hisztériás, pszichopátiás viselkedési zavarokat figyelhetünk meg náluk⁷.

A későbbiek során Eysenck, miután nagyszámú viselkedési tendenciát, magatartásmódot és személyiségvonást bonyolult statisztikai számításoknak, korrelációs elemzésnek és faktoranalízisnek vet alá kérdőívén, újabb személyiségdimenziókkal egészíti ki a meglevőket, a „pszichotikusagot“ mérő (P) és a „szociabilitást-disszimulációt“ ellenőrző (L) skálával.

Eysenck személyiségdiagnosztikai tesztje formáját tekintve kérdőív, kitöltésének módja a kérdésekre adott „igen“ vagy „nem“ válaszok bekarikázása. A laikusok, de gyakran maguk között a pszichológusok között is sokan aggályossá válnak, ha tudomásukra jut, hogy valamilyen felmérés kérdőíves formában történt. Ez az aggályoskodás abból fakad, hogy tévesen úgy vélik, a válaszok értékelésénél minden esetben azok objektív igazságtartalma kerül feldolgozásra, márpedig ha így van, gondolják, akkor mi garantálja a felmérést végző számára, hogy a kérdőíveket kitöltő személyek őszintén válaszoltak.

A személyiségdiagnosztikai célokat szolgáló kérdőíveket azonban nem célszerű összetévesztenünk az egyszerű anket-lappal. Ez utóbbinál csakugyan a válaszok közvetlen információs tartalmán van a hangsúly, amit a válaszadó őszintesége nagymértékben befolyásol. A korszerű pszichológiai teszteknel azonban, még ha formájukat tekintve kérdőívek is, a helyzet némiképpen más. Hadd világítsuk ezt meg közelebbről mindjárt Eysenck példájával.

⁶ Hans J. Eysenck: *A személyiség és az Eysenck-démon*. In: *Típusok és személyiségvonások*. Gondolat, Budapest, 1978. 191. o.

⁷ I. m.

Arra a kérdésre például, hogy „Gyakran fáj-e a feje?“, milyen választ lehet adni? *Mennyire* kell az ember fejének fájni ahhoz, hogy azt már fejfájásnak lehesen mondani, és *hányszor*, milyen intenzitással kell fájni ahhoz (naponta? hetente? havonta?), hogy „gyakorinak“ lehesen mondani? Egy érzékenyebb, feszültebb, nyugtalanabb ember, aki állandóan önmagát figyeli, sokkal hamarabb, kisebb ingerküszöbnél észlelhet magán fájdalmat, s hajlamos gyakoriságát is túlhangsúlyozni. Amit egy ilyen személy csaknem „szüntelen“ fejfájásnak tart, azt egy nála érzelmileg kiegyensúlyozottabb, egészségével kevésbé elfoglalt ember talán „fel sem vesz“, vagy múltával hamarabb megfelelkezik róla, mindenképpen „ritkább“ jelenségnek tart. Az „igazságot“ tehát a kérdésre adott válaszból, akár igenlő a válasz, akár tagadó valójában nehéz, talán nem is lehet pontosan megtudni. De különösebben nincs is rá szükség. Sokkal fontosabb az, hogy a megkérdezett személy *hogyan vélekedik*, s *hogyan nyilatkozik* magáról.

Eysenck számára a kérdőív összeállításakor az a korábbi vizsgálatai során nyert felismerése volt a vezérlő szempont, hogy erre a kérdésre a diagnosztizált neurotikusok sokkal gyakrabban válaszolnak igennel, mint az egészséges kontrollcsoporthoz tartozó személyek. Ebből kifolyólag feltételezte hogy az érzelmileg labilis személyek általában *hajlamosabbak* e kérdésre „igen“-nel válaszolni, mint az érzelmileg kiegyensúlyozottabbak. Feltételezését matematikai statisztikai módszerekkel igazolta, amit később mások is ellenőriztek és igazoltak.

A kérdőívben számos olyan kérdés van, amelyekről Eysenck korábban ugyanígy megállapította, hogy a válaszadástól függően milyen összefüggésben állnak meghatározott személyiségvonásainkkal⁸. A kérdésekre adott válaszok elvont vagy objektív igazságtartalma ennek a várt összefüggésnek a valószínűségi szintjét érdemben nem befolyásolja. Más szóval, a szubjektív önjellemzés egyáltalán nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy a kapott individuális értékeket összevethessük az előzetesen összeállított reprezentatív mintákkal, és hogy a megfelelés vagy eltérés arányában következtethessünk bizonyos személyiségvonások meglétére, erősségére vagy hiányára.

Extraverzió-introverzió

A személyiség fő dimenziójaként értelmezett extraverzió-introverzió fogalompár kétségkívül olyan személyiségvonásokat határol körül, amelyek döntő szerepet játszanak az ember társadalmi magatartásában és az egyéni életszervezés sajátosságaiban. Joggal érdekelhet tehát bennünket, hogy e fontos alapvonások tekintetében mutatkozik-e eltérés a különböző nemzetiségű személyek között, s ha igen, vajon ennek alapján beszélhetünk-e valamiféle sajátos „nemzeti karakterjegyekről“?

De mielőtt még az összehasonlításokba kezdenénk, hadd szögezzük le: a valóságban az emberek sohasem olyan végletesen extravertáltak vagy introvertáltak, mint maguk a pszichológiai típusok. Az extraverzió-introverzió,

⁸ Hans J. Eysenck: *Crime and Personality*, Routledge — Kegan Paul, 1964

mint Eysenck mondja, „dimenzióként értelmezhető, mely az egyik végtől a másikig terjed, s áthalad a középső területen, ahol az emberek sem nem ilyenek, sem nem olyanok. Az empirikus adatok szerint a legtöbb ember a középső sávba sorolható”⁹.

Ennek szellemében célszerűnek látszott mindjárt három „sávra” osztanunk az extravertió-introvertió dimenziót, és a kapott E-értékek nagyságától függően minden személyt e három sáv valamelyikébe sorolnunk. Nemzetiségi megoszlásban az alábbi eredményt kaptuk.

AZ EXTRAVERZIÓ-INTROVERZIÓ NEMZETISÉGEK SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	introvertált	semleges	extravertált
magyar	31%	38%	31%
szerb	28%	36%	36%
jugoszláv	—	50%	50%
egyéb	30%	35%	35%

n = 1148

Amint a táblázatból látjuk, az egyes sávok között nagyjából arányos az eloszlás: hozzávetőleg ugyanannyi extravertált személy van, mint introvertált, és náluk valamelyest magasabb a semleges sávba tartozó személyek aránya. Szigorúbban szemügyre véve az adatokat, mégis megállapíthatjuk, hogy a magyarok között valamivel több az introvertált személy, mint a szerbek, jugoszlávok és egyéb nemzetiségű személyek között, illetve hogy a szerbek, jugoszlávok és egyéb nemzetiségűek között több az extravertált, mint a magyarok között. Noha az eltérés nem túl jelentős, alig néhány százalék, az extravertió-introvertió tengelyen valamiféle enyhe polarizáció mégis megfigyelhető. A kérdés csupán az, hogy milyen jelentőséget tulajdoníthatunk ennek, hogy a fenti megállapításon túl feljogosít-e bennünket más következtetésekre?

E kérdés eldöntésében a már ismert matematikai statisztikai eljárások segítenek bennünket. Ha a kapott χ^2 -értéket a χ -eloszlás táblázatból leolvassuk, azt kapjuk, hogy $p < 0,30$ -nál. Más szóval ez azt jelenti, hogy a két változó, a nemzeti hovatartozás és az extravertió-introvertió dimenzió meglehetősen gyenge korrelációban van egymással. Azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy a két változó független egymástól, egyelőre azonban ez még megalá-

⁹ Hans J. Eysenck: *A személyiség és az Eysenck-démon*. I. m. 190. o.

poztalan és elhamarkodott lépés volna. A matematikailag bizonyított vagy éppen kizárt összefüggések ugyanis csodálatos metamorfózison tudnak átmenni annak megfelelően, ahogyan az adatokat rendezzük, csoportosítjuk. Elég, ha az extravertzió-introvertzió dimenzió a középső sáv szélességét megváltoztatjuk, a számítások eredményei máris mást mutathatnak. Márpedig e sáv szélességének meghatározása kizárólag rajtunk múlik, nekünk kell eldöntenünk, hogy a kapott E-értékeket mettől meddig soroljuk ide. Szűkítve ezt a sávot csökkenthetjük, szélesítve meg növelhetjük a semleges típusú személyek számát, ami természetesen jelentősen módosítja az extravertáltak és introvertáltak arányát.

Hogy a középső sáv önkényes meghatározásából származó „hibák” lehetőségét minimálisra csökkentjük, legcélszerűbb, ha ezt az osztályt egyszerűen megszüntetjük. Megtehetjük, hiszen elvileg semmi akadálya ennek. Igaz, hogy ezáltal minden személy vagy introvertálttá, vagy extravertálttá válik, ám e nem túl jelentős hiányosság ellenében adataink a nemzeti összehasonlító vizsgálata szempontjából pontosabbá és megbízhatóbbá válnak. Egyébként is, felfoghatjuk a dolgot úgy is, hogy az extravertált és introvertált személyiségvonások eszményi keveredési arányánál, az abszolút atípusos magatartásnál a valóságban egy kicsit vagy introvertáltabb, vagy extravertáltabb minden ember. Mivel az E-értéket minden egyes személynél számszerűen kapjuk meg, ezeknek az értékeknek az alapján az egyes etnikai populációkra vonatkozóan könnyűszerrel kiszámíthatjuk az extravertzió-introvertzió dimenzió számtani középértékét. Ily módon végre olyan mutató birtokába jutunk, amely nemcsak hogy lehetővé tesz számunkra bizonyos ellenőrző számításokat, hanem *közvetlenül* is felhasználható különböző nemzetek összehasonlítására.

De bevonhatunk vizsgálatainkba más, új szempontokat is, amelyek eredményeinket tovább pontosíthatják. A mindennapi tapasztalat is könnyen meggyőzhet bennünket arról, hogy magatartásukat, személyiségvonalasaikat tekintve a férfiak és a nők jelentős mértékben különböznek egymástól. Ez a különbség nyilván az etnikai összehasonlító vizsgálatok során sem lehet elhanyagolható szempont, hiszen nem tudhatjuk, hogy ez az eltérés különböző nemzeteknél milyen arányú. Nem biztos, hogy különböző nemzetiségű férfiak és nők egyforma mértékben térnek el egymástól. S különben is, mivel nemtelen emberek nincsenek, aligha célszerű a férfiak és a nők eredményeit összemosnunk, személyiségvonalasaikat együtt tárgyalnunk, ha a nemek közötti eltérés már a mindennapi tapasztalat számára is nyilvánvaló. E megfontolásokból vontuk be vizsgálatainkba a nemi hovatartozást is mint újabb változót.

A számtani középértékre vonatkozóan, nemek szerinti bontásban, rendelkezésünkre állnak egyébként szlovén és angol populáción végzett felmérések eredményei¹⁰. Ezekkel kiegészítve és összevetve saját felmérésünk eredményeit, átfogóbb betekintést nyerhetünk az extravertzió-introvertzió „nemzeti vonatkozásaiba”.

¹⁰ Leon Lojk: E. P. Q. (*Eysenckov upitnik ličnosti*) Ljubljana, 1979

AZ E-ÉRTÉK KÜLÖNBÖZŐ NEMZETEKNEÉL

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	számtani közép	átl. eltérés		számtani közép	átl. eltérés	
angol	12,60	+0,17	3262	13,19	+0,43	2312
magyar	10,48	-1,95	154	11,86	-0,90	766
szerb	12,22	-0,21	48	12,05	-0,71	146
szlovén	11,90	-0,53	480	12,35	-0,41	491
jugoszláv	15,00	+2,57	1	15,00	+2,24	6
egyéb	10,50	+1,93	5	12,18	-0,58	22

n=7693

Mi az, ami az E-dimenzió középértékét feltüntető táblázatból megállapítható?

Férfiaknál és nőknél egyaránt az angolok bizonyulnak a legextravertáltabbnak, a magyarok viszont a legintrovertáltabbnak. Közöttük helyezkednek el a szlovének, szerbek és a zömükben szintén valamilyen szláv nemzethez tartozó „egyéb“ nemzetiségűek, jelentéktelen eltéréssel egymástól.

Az a sajátos körülmény, hogy a szláv nemzeteknél csaknem azonos középértéket kapunk — a férfiaknál például alig 0,30 a két szélső érték közötti eltérés —, míg az angolok és a magyarok ennél az „etnikai tömbnél“ jelentős mértékben extravertáltabbak, illetve introvertáltabbak, mintha a nemzeti karaktervonások halvány megjelenésére utalna. Olyasféle következtetéseket sugallva, hogy e különbségek mögött nyilván az eltérő kultúrák éreztetik valamiként hatásukat. Bár ennek a gondolatfűzésnek is volna némi jogalapja, mégis inkább képzeletünk szárnyalásáról vallana, mintsem a valóság lényeges vonatkozásairól. Körültekintőbb mérlegelés után ugyanis inkább azon kell csodálkoznunk, hogyan lehetséges, hogy az extroverzió-introverzió eloszlása a legkülönbözőbb nemzeti csoportokban ennyire egyforma, hiszen az E-közép-értékekben mutatkozó különbségek csaknem elhanyagolhatóak. Az egy vagy másfél pontértéknyi különbségnek már csak azért sem lehet különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, mert a nemek között, azonos nemzeten belül, legalább ekkora eltérés tapasztalható. Kivételt a szerb nők jelentenek ez alól, akik a szerb férfiaknál egy árnyalattal extravertáltabbak. Nem kisebb

talány ennél, hogy a magyar férfiaknál, a magyar nőkön kívül más nemzeti-ségű nők is egyaránt extravertáltak. Tűnődhetünk ezeken a furcsaságokon vagy az adatokból kihámozható más sajátosságokon, végső összefoglalásként mégsem mondhatunk mást, mint azt, hogy az extravertió-introvertió tekintében sem a nemi, sem a nemzeti hovatartozás nem meghatározó fontosságú.

Természetesen tudományos szempontból ez a konklúzió még bizonyításra szorul. Ennek érdekében a nőket és férfiakat különválasztva és az E-értékek alapján az adatokat csak két osztályba sorolva, elvégeztük a szükséges számításokat. A χ^2 próbák eredményei szerint a nemzeti hovatartozás és az extravertió-introvertió dimenzió között érzékelhető ugyan némi összefüggés, amennyiben a nők esetében a $p < 0,20$ -nál, a férfiaknál pedig $< 0,50$ -nél, de a kapott szignifikanciaszintek a két változó kapcsolatára alapozó hipotézisek igazolására korántsem elégségesek. Más szóval ennek alapján sem az extravertió, sem az introvertió nem tekinthető valamely nemzet sajátosságának.

Affektivitás

Az affektivitás az emberi magatartás egyik legfontosabb meghatározója. Eysenck joggal tekinti az N-faktort, vagyis a „neuroticizmus“ mutatóját az extravertió-introvertió tényezővel azonos fontosságú személyiségdimenzió-nak. És igazat kell adnunk neki abban is, hogy az ember természetének — viselkedésének és magatartásának — leírásában ez a két dimenzió hasznosítható a legjobban. Legfeljebb az ember természetének eysencki értelmezésétől kell ismételtelen elhatárolni magunkat. Attól a felfogástól, mely szerint az ember eleve a rá jellemző természettel jön a világra, amit a társadalom legfeljebb serkenthet vagy gátolhat „kibontakozásában“.

Az N-dimenziót úgy kell valahogy elképzelnünk, hogy merőleges az extravertió-introvertió tengelyre, ami által négy „mező“ jön létre, a négy klasszikus temperamentum — kolerikus, szangvinikus, melankolikus, flegmatikus — által jelölhetően. Ezek a Galenus-féle klasszikus temperamentumok a két tengely metszéspontjához „közel“ helyezkednek el, míg tőlük valamelyest „távolabb“, Eysenck modellje szerint a „külső körön“, más személyiség-típusok foglalnak helyet. Ezek az újabb keletű típusok a korszerű személyiség-vizsgálatok eredményeit összegzik, s ugyanakkor jelentős megegyezést mutatnak a négy klasszikus temperamentum tulajdonságegyütteseivel.

Eysenck elképzelése szerint minden személy elhelyezhető ebben a sajátos koordináta-rendszerben, és igazán csak e kétdimenziós keretben elfoglalt helye alapján jellemezhető¹¹. Ahogyan azt már az extravertió-introvertió dimenzió esetében is említettük, a legtöbb ember az N-skálán — „neuroticizmus vagy emocionális bizonytalanság — normalitás, szilárdság dimenzió“ — is valahol a középső sávba, vagyis e koordináta-rendszer origó tájára kerül. A két tengely metszéspontjában elhelyezkedő személyeket tulajdonképpen nehéz volna jellemeznünk, mivel ezek se nem extravertáltak,

¹¹ Hans J. Eysenck: *A személyiség és az Eysenck-démon*. I. m. 186. o.

se nem introvertáltak, de nem is szilárdak, s nem is bizonytalanok magukban. De kolerikusnak, flegmatikusnak, melankolikusnak és szangvinikusnak sem mondhatjuk őket, mert egyik típushoz sem tartoznak egy árnyalattal sem jobban, mint a másikhoz. Az origótól távolodva egyre könnyebbé válik a dolgunk, a vizsgált személyre vonatkoztatható személyiségvonások mind karakterisztikusabbá válnak.

A magas N-értékkel rendelkező személyek Eysenck leírásában általában aggályoskodóak, rosszkedvűek, valamire mindig panaszkodnak. Gyakran szenvednek álmatlanságban, sebezhetőek, érzékenyek, könnyen felfollobbanak, az elszervezett sérelem sokáig megüli tudatukat. Ha a magas N extravertióval társul, az ilyen személyek türelmetlensége, érzékenysége még fokozottabb; indulatosak, agresszívok. Ha introvertáltak, akkor inkább magukbazarálóak, öngyötrőek, depressziósak.

A magas N-értékkel rendelkező személyek legfőbb jellemvonása, hogy állandóan aggódnak valami miatt, mindig foglalkoztatja őket valami, valami, ami érzésük szerint rosszul végződhet számukra, s e balsejtelmük miatt szüntelenül szoronganak.

Velük ellentétben az alacsony N-értékkel rendelkező személyek nehezen hozhatók ki sodrúkból, s ha ez elő is fordul, hamar visszanyerik nyugalmukat. Érzelmi életük visszafogottabb, ennek ellenére, ha extravertáltak, elevenek és fogékonyak, ha introvertáltak, gondosak, pedánsak, komolyak. Általában csendes, kiegyensúlyozott emberek, „kis dolgokra nem adnak“, hangulatuk szinte változatlan.

A típusok leírása után lássuk, hogy nemzetiségi hovatartozás szerint az N-faktort illetően milyen különbségek vagy hasonlóságok tapasztalhatók.

AZ N-ÉRTÉKEK NEMZETISÉGEK SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	alacsony N-érték	átlagos N-érték	magas N-érték
magyar	48%	27%	25%
szerb	43%	32%	25%
jugoszláv	67%	—	33%
egyéb	46%	42%	12%

n=1148

A kiegyensúlyozott, egészséges életvitel veszélyeztetése szempontjából különösebb jelentőséggel rendelkező mutató tekintetében, a magas N-értékek arányát illetően a szerbek és a magyarok között nincs különbség, ez mindkét

populációnál 25%. Az egyéb nemzetiségűek körében az affektivitásuk által „veszélyeztetettek” aránya még kisebb, mindössze 12%. A jugoszlávok lelkiállása a legkevésbé „harmonikus” e téren, nemcsak azért, mert a magas N-érték aránya itt 33%, hanem mert átlagos N-értékű személy köztük nincs el.

Az alacsony N-érték vagy az érzelmi szilárdság tekintetében viszont szintén ők vezetnek. A szerbek és a magyarok között e téren 5 százalékos az eltérés, az egyéb nemzetiségűek e két etnikai csoport között helyezkednek el.

Elvégezve a χ^2 -számításokat az N-értékekben tapasztalható különbségek alacsony szignifikanciaszintet eredményeznek — $p < 0,50$ -nél —, vagyis a neuroticizmus és a nemzeti hovatartozás között nem mutatható ki szoros összefüggés.

Célszerűnek látszott az N-faktorra vonatkozóan is középértéket számolni, egyrészt hogy ezúttal is összevethessük eredményeinket a rendelkezésünkre álló szlovén és angol mintavétel eredményeivel, másrészt hogy a középérték alapján végzett újabb számítások meggyőzzenek bennünket iménti következtetésünk helyességéről.

AZ N-FAKTOR KÖZÉPÉRTÉKE KÜLÖNBÖZŐ NEMZETEKNEL

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	számtani közép	átl. eltérés		számtani közép	átl. eltérés	
angol	12,74	+0,17	3262	9,83	-0,14	2312
magyar	11,68	-0,89	154	9,06	-0,63	766
szerb	11,79	-0,78	48	9,41	-0,28	146
szlovén	11,78	-0,79	480	10,24	+0,55	491
jugoszláv	14,00	+1,43	1	7,83	-1,86	6
egyéb	13,08	+0,51	5	7,86	-1,83	22

n=7693

Mit mondhatunk el az N-faktor középértékeit feltüntető táblázatról?

Mindenekelőtt a nemek közötti eltérés a szembetűnő, mintha adataink igazolnák azt az általánosan elterjedt vélekedést, mely szerint a nők érzelmileg kiegyensúlyozatlanabbak a férfiaknál. Tény, hogy a nők, nemzeti hovatartozásuktól függetlenül, magasabb N-értékűek, mint a férfiak.

zásra való tekintet nélkül, minden etnikai csoportban magasabb N-értékkel szerepelnek a férfiaknál. A nemek közötti különbség azonos nemzetiségűeknél a jugoszlávok és az egyéb nemzetiségűek csoportjában a legnagyobb, az alacsony létszámból fakadó torzulások miatt azonban ezt az arányt lehet a legkevésbé megbízhatónak elfogadni. A tényleges helyzetet inkább az angolokra, magyarokra, szerbekre és szlovénekre vonatkozó adatok érzékel-
tetik: a különbség a nemek között minden nemzetnél csaknem azonos pont-
értékű.

Különböző nemzetiségű, de azonos nemű személyek között (a jugoszlávokat és az egyéb nemzetiségűeket kivéve) különbségről jószerével nem is beszélhetünk. A magyar, szerb és szlovén nőknél, illetve az angol, magyar és szerb férfiaknál jószerével szonos középértékeket kapunk. Az angol nőknél és a szlovén férfiaknál tapasztalhatunk valamelyest magasabb pontértéket, de ez az eltérés sem számottevő, nem tesz ki egy egész pontértéket sem.

Az N-középértékre vonatkozóan elvégzett statisztikai számítások eredményei szerint az emocionalitás és a nemzeti hovatartozás kapcsolatára vonatkozó szignifikanciaszint elhanyagolható: a férfiaknál a $p < 0,50$ -nél, a nőknél a $p < 0,90$ -nél. Más szóval felmérésünk tükrében személyiségjegyeink egyik legfontosabb meghatározója, az emocionális stabilitást, illetve emocionális bizonytalanságot jelölő N-faktor függetlennek bizonyult a nemzeti hovatartozástól.

Rugalmasság — rigiditás

Eysenck a személyiségvonások mérésére alkalmazott kérdőívét használata során bővíti, újabb kérdésekkel egészíti ki. Ilyen további kiegészítésként vezeti be az ún. pszichotikus-skálát is. A pszichotikus-skála újabb, fontos személyiségvonások feltérképezését teszi számunkra lehetővé, feltéve, ha tisztában vagyunk vele, hogy mit is mér. Ez a személyiségdimenzió ugyanis az extra-introverzióhoz és a neuroticizmushoz viszonyítva kevésbé ismeretes és több félreértésre nyújt lehetőséget.

A magas P-értéket adó személyek körülírása, sajátos jellemvonásaik felrajzolása a szakmai és a köznyelv eltérő fogalomhasználata miatt kissé körülményes. Az első félreértésre mindjárt a skála elnevezése szolgáltathat okot. A pszichotikus-skála ugyanis, elnevezése ellenére, nem a pszichotikus vonások erősségét méri egy-egy személyiségben. Eysenck és munkatársai a normális viselkedés jegyeit kívánták meghatározni, abnormális szimptomákkal, pszichopatológiai esetek kiszűrésével nem foglalkoztak. Pszichotikus vonások jelenlétére vagy meglétére legfeljebb a skála extrém értékeket nyújtó eseteiben gondolhatunk, ám — hangsúlyozzuk — Eysencknek és munkatársainak nem állt szándékukba ezek kiszűrése sem. Ők a normalitás viselkedés-jegyein belül maradvá kíséreltek meg meghatározott vonásokat, viselkedési tendenciákat elkülöníteni.

A pszichotikus-skálával kapcsolatos másik nehézség az, hogy a kapott értékekből nem következtethetünk egyenes arányban a P-skálával mért magatartási jegyeknek és viselkedési tendenciáknak a feltétlen jelenlétére.

Pontosabban: a skála által kapott értékekből nem következtethetünk e magatartási jegyek és viselkedési tendenciák személyiségen belüli jelentőségére. Tucatnyi más, előttünk rejtve maradó jellemvonások tompíthatják vagy felerősíthetik a kapott P-érték magatartásformáló szerepét.

Ez az individuális esetekre vonatkozó bizonytalanság azonban, a szerzői elgondolások szerint, a csoportos vizsgálatoknál elveszti jelentőségét. Hogy a P-érték ténylegesen jelez valamit, azt a diagnosztizált pszichotikusokkal és kriminális cselekményeket elkövető személyekkel végzett vizsgálatokkal hitelesítették. Ezeknél a csoportoknál a P-skálán kapott értékek szignifikánsan nagyobbak, magasabbak a normál populáció átlagértékeinél.

A P-skála alkalmazása azon a hipotézisen nyugszik, hogy ami a szélsőséges szociális viselkedést tanúsító csoportok összevetésénél nyilvánvaló, magas szignifikanciaszinttel igazolható, az *tendenciaként* az egyedi eseteknél is jelen van. Mivel számunkra a P-skála értékeinek individuális értelmezése amúgy sem fontos, a korábbi személyiségdimenziókhöz hasonlóan ezt a mutatót is felhasználhatjuk etnopszichológiai vizsgálatainkban.

Eysenck a laikusok számára, a félreértések elkerülése végett, a pszichotikus-skálával mért két szélső értéket megjelenítő viselkedési típus elnevezésére vonatkozóan a „rugalmas — rigid“, illetve az „engedékeny — engedetlen“ kifejezéseket javasolja. A teszt alapján tulajdonképpen csak a rigiditás vagy engedetlenség mértékére vonatkozóan kapunk adatokat: az engedékenységre a kis fokú engedetlenség, a rugalmasságra a rugalmatlanság hiánya utal.

A rigiditással vagy engedetlenséggel jelölt viselkedés mögött persze sok minden megrér: eltérő tulajdonságokból, attitűdökből, szokásokból stb. tevődhet össze. A körülményekhez és más személyekhez nehezen alkalmazkodó, az egyéni érdekekért és a vélt igazságért egyedül harcoló, „rettenhetetlen és tántoríthatatlan“, főként az amerikai filmekből ismeretes „hős“ éppen annyira rigid, keményfejű, engedetlen és rugalmatlan, mint az érzelmei hiányát durvasággal és gorombasággal kompenzáló, hozzátartozóit és beosztottjait kíméletlenül gyötrő, állandóan rendreutasító vagy bántalmazó szadista. És persze rigid, engedetlen a maga módján a másokból gúnyt űző, folyton áskálódó, maga körül konfliktusokat szító pszichopata. A magas P-értékkel rendelkező személyek egyaránt lehetnek hűvösek, érzelmtelenek, tartózkodóak és heves affektivitásúak, féltelenek, összeférhetetlenek, indulatosak, agresszívok.

A rigid vagy engedetlen személyek úgy viselkednek, mint akiknél a szocializáció bizonyos fokú hiányt szenvedett. Mégsem szerencsés velük kapcsolatban a szocializáció zavarára hivatkozni, mert noha a rájuk jellemző magatartási jegyek nyilvánvalóan az elszenvedett kisebb-nagyobb szérelmek kompenzálásaként alakulnak ki, a túlzottan engedékeny, rugalmas magatartásból sem következtethetünk egyértelműen a szocializáció „teljes sikerére“. Szocializációs hibákat sejtethet a nagyfokú puhaság és engedékenység is, főként ha ez a tulajdonság önértékelési bizonytalansággal, cselekvési bátortalansággal, akarategyengeséggel és tartásnélküliséggel párosul. Felvethetnénk azt a gondolatot is, hogy a puhaság — keménység, vagy engedékenység — engedetlenség személyiségdimenzió pólusain elhelyezkedő, tehát szélsőséges értékeket mutató személyek helyett a középső sávba sorolható egyének visel-

kedésjegyeit tekintjük „normának“: sikeresnek, szerencsésnek. A szocializáció sikerességére vagy sikertelenségére való utalás azonban ebben az esetben is bonyolult kérdéseket vet fel¹². A szocializáció sikeres vagy sikertelen voltát ugyanis csak a társadalmilag kívánatos magatartásformákon tudjuk lemérni. A kívánatos és elvárt magatartásformák viszont mindig valamilyen osztály, réteg érdekeltségéhez kötődnek, a társadalmi-gazdasági viszonyok sajátosságait, az adott kultúra éppen uralkodó értékjegyeit fejezik ki. Nyilvánvaló, hogy az eltérő társadalmi fejlődés; gazdasági-politikai helyzet és kulturális örökség következményeként különböző népeknél más-más lehet ugyanazoknak a magatartási jegyeknek a szerepe és társadalmi megítélése. A P-értékekben rejlő különbségekből így, amennyiben különböző nemzetek összevetéséről van szó, nem a szocializáció sikeres és selejttermékeinek arányára következtethetünk, hanem az eltérő nemzetiségű személyek viselkedését meghatározó szocializációs rendszerek jellegzetességeire.

A puhaság — keménység (rugalmasság-merevség, engedékenység-engedetlenség) dimenzió értelmezési nehézségeitől függetlenül tekintsük most meg, hogy a kapott értékek alapján milyen hasonlóságok és eltérések figyelhetők meg különböző etnikai csoportok között.

A P-ÉRTÉKEK NEMZETISÉGEK SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	alacsony P-érték	átlagos P-érték	magas P-érték
magyar	61%	20%	19%
szerb	43%	30%	27%
jugoszláv	50%	17%	33%
egyéb	42%	21%	37%

n=1148

A fenti adatok tükrében a nemzetek közötti különbségek nyilvánvalóak. A magyarok között 18 százalékkal több az engedékeny, mint a szerbek, vagy az egyéb nemzetiségűek körében. Ez az eltérés mindenképpen számottevő, de nemcsak önmagában véve a különbség érdemel figyelmet, hanem az a sajátos körülmény is, hogy a puha, engedékeny személyek aránytalanul magas százalékban szerepelnek a magyar populáción belül is, amíg ez a szerbektől és egyéb nemzetiségűektől nem mondható el. A P-eloszlás tüzetesebb szemügyre vételénél kitérünk számunkra az is, hogy a magyarok 3 száza-

¹² Lásd Hódi Sándor: *Devians-normális*. Híd, 1982. 10. szám

lékánál a P-érték nullával egyenlő, azaz ennyien „abszolút” mértékben engedékenyek. A szerbek és egyéb nemzetiségűek körében 0 P-érték nem fordult elő. A magyarok további 9 százalékánál a P-érték mindössze (egy)1. A szerbek 4 százaléka, az egyéb nemzetiségűek 3 százaléka adott ilyen alacsony értéket.

Jelentős eltérés tapasztalható a magas P-értékek tekintetében is. A magyarok között fele annyi a rigid, engedetlen személy, mint az egyéb nemzetiségűek csoportjában. A szerbek a 27%-os értékkel e két etnikai csoport között helyezkednek el, a jugoszlávok a 33%-os aránnyal inkább az egyéb nemzetiségűekhez állnak közelebb.

Ezeknek az arányeltolódásoknak a következtében természetes, hogy különbségek tapasztalhatók az átlagos P-értékek eloszlása terén is. Amíg a jugoszlávok, magyarok és egyéb nemzetiségűek körében átlagos P-értékkel viszonylag kevesen rendelkeznek, a szerb nemzetiségűek többsége, 30 százalék, éppen ebbe a sávba kerül.

Ezeket a különbségeket érzékeltetik, csak más formában, a várt és a kapott gyakoriságok közti eltérések is. Evégből célszerűnek látszik a χ^2 -próba alapjául szolgáló kontingenciátáblázat mellékelése, ami egyúttal arra vonatkozóan is felvilágosítással szolgálhat számunkra, hogy melyik cella milyen mértékben járul hozzá a nullhipotézis elvetéséhez. A nullhipotézis ez esetben az, hogy a nemzeti hovatartozás és az engedékenysé—engedetlenség személyiségdimenzió függetlenek egymástól.

Minthogy a χ^2 -próba összértékét a cellák közepén álló számok szolgáltatják, a kontingenciátáblázatból közvetlenül leolvashatjuk, hogy melyik cella milyen mértékben járul ehhez hozzá. De mivel általában véve mindegyik cellában magas értéket kapunk, összehasonlításukkal nem érdemes különösbbe fáradoznunk.

A P-ÉRTÉKEK NEMZETISÉGEK SZERINTI MEGOSZLÁSA (kontingenciátáblázat)

nemzetiség	alacsony P-érték	átlagos P-érték	magas P-érték	össz.
magyar	563 608120 2,2118 528,8 1169,64	184 230000 1,2800 200 256	173 219880 1,7324 191,2 331,2	920
szerb	84 129556 7,2864 112,65 820,82	58 49000 5,5671 42,60 237,2	54 46844 4,3234 40,73 176,1	196
egyéb	14 22474 1,5707 19,54 30,69	8 8500 0,0503 7,39 0,37	12 8126 3,4566 7,06 24,4	34
együtt	661	250	239	1150

A kontingenciátáblázatban a jugoszláv és az egyéb nemzetiségűeket együtt szerepeltetjük, s mivel ide csatoltuk annak a 2 személynek az eredményét is, akik nem határozták meg nemzetiségüket, ezúttal mintánk teljes, mind

az 1150 fő szerepel benne. A kapott értéket, ha a χ^2 -eloszlást ábrázoló táblázatból leolvassuk, azt kapjuk, hogy $p < 0,001$ -nél, ami egyértelműen azt jelenti, hogy nullhipotézisünket el kell vetni, mert a két vizsgált változó, a nemzeti hovatartozás és rugalmasság-rigiditás dimenzió *nem független* egymástól. Ezt az eredményt azonban, a magas szignifikanciaszint ellenére, egyelőre még fenntartással kell fogadnunk. Mielőtt még a nemzeti hovatartozás és a vizsgált személyiségvonás összefüggésére vonatkozóan a fenti következtést teljes értékűnek nyilvánítanánk, az adatok szokásos átrendezésével ellenőrző próbának kell alávetnünk.

Lássuk azonban előbb a P-faktorra vonatkozó középértékeket, nemek szerinti bontásban különböző nemzeteknél.

A P-FAKTOR KÖZÉPÉRTÉKE KÜLÖNBÖZŐ NEMZETEKNEL

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	számtani közép	átl. eltérés		számtani közép	átl. eltérés	
angol	2,63	-0,42	3262	3,78	-0,50	2312
magyar	2,93	-0,12	154	4,05	-0,23	765
szerb	4,77	+1,72	48	5,48	+1,20	146
szlovén	5,76	+2,71	480	6,67	+2,39	491
jugoszláv	7,00	+3,95	1	5,33	+1,05	6
egyéb	4,60	+1,55	5	6,54	+2,26	22

n=7693

A táblázatban szereplő adatok szerint az angol nők a „legpuhábbak“, legengedékenyebbek, míg a szlovén férfiak a „legkeményebbek“, legengedetlenebbek. A szlovén férfiak és a szlovén nők között egyébként nem sok különbség van. Az angol és a szlovén nők közötti eltérés valamivel több mint 3 pontérték. Nemcsak ez a nagy eltérés szembetűnő, hanem az a „csoportosulás“ amely egyfelől az angol és a magyar, másfelől a szláv nők között megfigyelhető.

A férfiakkal ugyanez a tendencia érvényesül, csak kisebb eltérésekkel. Az angol és a szlovén férfiak szolgáztatják itt is a két szélső értéket, nem egészen 3 pontérték különbséggel. A nemek közötti eltérés ezúttal érdekes módon nem túl jelentős, de a nők, az egy jugoszláv nőt kivéve, az azonos nemzetiségű férfiakkal „engedékenyebbek“.

Az egyes nemzetek közti különbségek akkor sem tűnnek el, ha az átlagos P-értékek sávját megszüntetve a számtani középérték alapján minden személyt vagy az engedékenyek vagy az engedetlenek közé sorolunk be.

A RUGALMAS ÉS A MEREV SZEMÉLYEK NEMZETISÉG SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	rugalmas	merev		rugalmas	merev	
magyar	56%	44%	154	58%	42%	765
szerb	37%	63%	48	38%	62%	146
egyéb	17%	83%	6	46%	54%	28

n=1147

Elvégezve a χ^2 -próbákat azt kapjuk, hogy a nők esetében a $p < 0,05$ -nél, a férfiaknál a $p < 0,001$ -nél, vagyis az eredmény a nőknél és a férfiaknál egyaránt szignifikáns. Mivel az adatok nagymértékű átrendezése ellenére a két változó közötti korreláció megmarad, a nemzeti hovatartozás és a vizsgált személyiségdimenzió összefüggésében nincs okunk továbbra is kételkedni. Más kérdés, hogy ezt az összefüggést miként lehet értelmezni.

A P-faktor eredményei valamelyest az extravertió-introvertió dimenzióan kapott eredményekre emlékeztetnek bennünket, azzal, hogy ezúttal a különbségek jelentősebbek, az összefüggések egyértelműbbek. Nincs kizárva, hogy a két skála egymással szoros korrelációban levő személyiségvonásokat mér, más szóval, hogy az extravertió és a merev, kemény, engedetlen magatartás, illetve az introvertió és a hajlékonyság, engedelmesség, rugalmasság ugyanazokat a szocializációs hatásmechanizmusokat tükrözik más-más formában.

Az eredmények alapján arra lehetne következtetni, hogy a magyaroknál a nevelési elvek, szocializációs sémák szigorúbbak, merevebbek, amelyek nemcsak az ellenkezést és a szembeszegülést nem tűrik, hanem sok esetben az egyéni akaratmegnyilvánulás és önkezdeményezés csíráit is letörlik. Ennek a rigorózus, autoritatív nevelési elvnek a következményeként zömében befeléforduló, fegyelmezett, engedékeny magatartású személyek jönnek létre, nem ritkán az önkezdeményezés és önállóság hiányával, a cselekvésvállalási készség minden jele nélkül. Egyáltalán nem jelenti ez azt, hogy ez a kemény, túlkondicionáló nevelési gyakorlat a szerbek vagy más nemzetek számára teljesen idegen volna, vagy hogy a magyarokra kizárólag ez a hozzáállás volna jellemző. Erről szó sincs: legfeljebb a tendenciák eltérő erősségéről beszélhetünk, a szocializáció ilyen vagy olyan sajátosságainak túlsúlyáról,

melynek következtében az egyik etnikai populációban több, a másokban kevesebb rugalmas, illetve merev, engedetlen magatartású személy mutatható ki.

Mivel az eddigiek során ez az első eset, amikor a nemzeti hovatartozás és a vizsgált változó között szoros korreláció mutatható ki, talán nem árt hangsúlyoznunk magának az összefüggésnek az értelmét. A magas korreláció véletlenül sem azt jelzi, hogy pl. az adott vonatkozásban minden magyar engedékenyebb volna egy kicsit minden szerb nemzetiségű személynél. Ilyen értelemben egyáltalán nem lehet különböző nemzetek között semmiféle eltérést sem kimutatni. Az egyes személyiség típusok gyakoriságában mutatkozó eltérések alapján kizárólag azt lehet eldönteni, hogy mely típusból van több vagy kevesebb a várható valószínűségi értéknél, illetve, hogy az egyes etnikai csoportok között tapasztalható különbség e téren nagyobb-e a *véletlennel* magyarázható eltérésnél vagy sem.

Szociabilitás — disszimuláció

Bár, mint korábban jeleztük, a korszerű személyiségdiagnosztikai tesztek-nél az egyes kérdésekre adott válaszok objektív igazságtartalma közvetlenül nem játszik meghatározó szerepet a tesztek kiértékelésében, ezek a vizsgáló módszerek rendszerint mégis rendelkeznek olyan beépített, rejtett mutatókkal, amelyek segítségével következtetni lehet a válaszadó őszinteségére, a kérdésekre kapott válaszok megbízhatósági szintjére. Ez a „hazugság-leleplezés“ a vizsgálat célkitűzésétől és jellegétől függően néha kifejezetten kulcsfontosságú információ lehet. De ettől függetlenül is az őszinteségdisszimuláció mint beállítódás, szokás, viselkedési stratégia önmagában véve is jelentős személyiségmutató. Az Eysenck-féle kérdőívben személyiségünknek ezt az aspektusát az ún. L-skála tárja fel. Értelmezése a P-skálánál is bizonytalanabb, körülményesebb.

Ezúttal a bizonytalanság, valamint a félreértések lehetősége abból fakad, hogy az L-skála voltaképpen nem is egy, hanem két személyiségtulajdonságot mér. Az őszinteségre való hajlam, illetve a disszimuláció (alakoskodás, kép-mutatás) volna az egyik tulajdonságpár. A másiktól csak közvetve szerezhetünk tudomást, s éppen ezekből a személyiségvonásokból. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az őszinteség-disszimuláció dimenzió egy rejtettebb és mélyebb személyiségdimenziót jelenít meg.

Az önszépítés igénye, vagy nevezzük így: az önmegítélésben tapasztalható nagyfokú szubjektivitás, elfogultság (a disszimuláció magyar megfelelője az „alakoskodás“, a „kép-mutatás“ túlságosan erős kifejezések ide) olyan motivációs háttérből fakad, amely szoros összefüggésben áll a szociális elvárásokhoz igazodó viselkedéssel általában. Ha a szociális elvárásoknak való megfelelés igénye a személyiségben túl erős, ez a késztettség a tárgyilagosság rovására megy: lerontja az adekvát helyzetmegítélést és a tárgyilagos önértékelés esélyét. Ami fordítva is érvényes: minél inkább ragaszkodik valaki önértékelésében és helyzetmegítélésében a tárgyi igazsághoz, annál kevésbé kíván a külső elvárásoknak megfelelni, annál hajlíthatatlanabb maga-

tartásában és ítéleteiben. A notórikus hazudozók és a konok pereskedő, igazságukért és jogaikért folyton zsörtölődő queruláns személyek egyformán elutasítást váltanak ki magukkal szemben környezetük részéről.

Eysenck vizsgálatai során azt tapasztalta, hogy amíg a gyermekeknél az L-skálával mért pontszám az életkorral párhuzamosan csökken, addig velük ellentétben idősebb személyeknél az életkor előrehaladtával fokozatosan nő. Különösen magas pontértéket kapunk a pályázatra jelentkező személyeknél, akik évekig várároznak megfelelő munkahelyre, illetve elhelyezkedési lehetőségre. Részükről egyébként a disszimulálás természetes, önsorsrontó színezete lenne ebben a helyzetben a tárgyilagosságra való törekvésnek, a személyi gyengeségek kendőzetlen beismerésének. A disszimuláló személyek egyébként tulajdonképpen ilyesféle helyzetben érzik mindig magukat.

Az L-skála egyénekre vonatkoztatott értelmezése nem javasolt, különböző csoportok összehasonlítása során azonban jól hasznosítható. Jól hasznosítható például olyan szempontból, hogy az átlag L-értékek alapján következtetni tudunk arra, melyik csoport adatait fogadjuk el irányadónak. Az alacsonyabb L-értéket nyújtó csoportra vonatkozó egyéb adatokat is valamelyest megbízhatóbbnak tarthatjuk, mint a magasabb átlaggal rendelkező csoport adatait. De fontos információkat szolgáltathat számunkra az L-érték másik jelzett értelmezési síkja is, amennyiben éppen a magas átlag alapján következtethetünk a társadalmi elfogadásra, „megfelelni-akarásra“ irányuló tendenciák erősségére egy-egy csoportban.

A fenti megfontolásokból célszerűnek látszott az L-skálán kapott értékeket is összehasonlítani nemzeti vonatkozásban.

AZ L-ÉRTÉKEK NEMZETISÉG SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	alacsony L-érték	átlagos L-érték	magas L-érték
magyar	14%	38%	48%
szerb	12%	43%	45%
jugoszláv	17%	33%	50%
egyéb	15%	54%	31%

n = 1150

Ami az L-értékeket feltüntetető táblázatból a legszembetűnőbb: a szociális függőség minden etnikai csoportban magas, a társadalmi elvárásokhoz fokozottan igazodni kívánó személyek aránya jóval nagyobb, mint az elsősorban önnön meggyőződésükre alapozó, helyzetmegítélésükben szilárdan kitartó

személyeké. E tekintetben az egyes etnikai csoportok közti hasonlóság olyan nagy, hogy ehhez képest az eltérések jelentőségüket veszítik.

Ha a nemzetek között mégis differenciálni kívánnánk, talán azt mondhatnánk, hogy a magyaroknál a két szélső L-érték jobban kifejezésre jut, mint a szerbeknél vagy az egyéb nemzetiségűeknél. Ez utóbbi csoportra egyébként az átlagos L-értéket nyújtó személyek túlsúlya a jellemző, míg a jugoszlávoknál, a magyaroknál és a szerbeknél a magas L-értékű személyek vannak többségben.

A kérdés ezúttal is az, hogy vajon milyen jelentőséget tulajdoníthatunk az L-értékben mutatkozó eltéréseknek. A χ^2 -próbák eredménye szerint jelentőséget kell tulajdonítanunk nekik. Mivel a $p < 0,01$ -nél, ez azt jelenti, hogy a két vizsgált tényező, a nemzeti hovatartozás és a szociabilitás-diszsimuláció személyiségdimenzió nem teljesen független egymástól. Erre az összefüggésre azonban új fényt vernek az L-átlagértékek, különösképpen ha adatainkat összevetjük — miként korábban is — a szlovén és angol populációk átlagértékeivel.

AZ L-FAKTOR KÖZÉPÉRTÉKE KÜLÖNBÖZŐ NEMZETEKNEL

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	számtani közép	átl. eltérés		számtani közép	átl. eltérés	
angol	7,73	-1,27	2462	6,80	-2,89	1624
magyar	14,27	+5,27	154	13,46	+3,77	766
szerb	14,89	+5,89	48	14,00	+4,31	146
szlovén	13,16	+4,16	480	11,95	+2,26	491
jugoszláv	14,00	+5,00	1	12,00	+2,31	6
egyéb	15,40	+6,40	5	12,00	+2,31	22

n=7205

Az L-átlagértékekre vonatkozóan minden eddigi személyiségdimenziónál nagyobb eltéréseket tapasztalunk a különböző etnikai csoportok között. Pontosabban ezúttal az angol populációra kapott átlagértékek és a többi etnikai csoport átlagértéke között van megmagyarázhatatlannak látszó nagy különbség. Hogyan lehetséges, hogy amíg a magyarok, szerbek, szlovének,

jugoszláv és egyéb nemzetiségűek között gyakorlatilag jelentéktelen az eltérés, ezek átlagához viszonyítva az angolok csak fele olyan értékkel szerepelnek? És mivel mindkét nemnél ugyanez a tendencia figyelhető meg, ez kizárja a tévedés lehetőségét.

Érdekes ugyanakkor, hogy a férfiak és a nők közötti különbség kisebb a korábbi személyiségdimenzióknál tapasztalt eltéréseknél, alig tesz ki egy pontértéket. Ez a nemek között elmosódó különbség még inkább növeli az egyes etnikai csoportok között mutatkozó eltérés jelentőségét.

Az L-faktor feltehetően olyan személyiségtulajdonságot mér, amely a korábban tárgyalt személyiségdimenzióknál közvetlenebb kapcsolatban áll az angol, illetve a közép-kelet-európai társadalmak és kultúrák jellegzetességeivel. Anélkül, hogy e kultúrák történelmi és társadalomlélektani hátterének kibontásába kezdenénk, pusztán adataink értelmezésénél maradvány is megkockáztathatjuk azt a véleményt, hogy az angol polgári társadalom demokratikusabb hagyományával szemben a közép-kelet-európai népeknél, úgy tűnik, máig erősebbek a társadalmi kötöttségek, nagyobb fokú a társadalmi elvárásoktól — politikai és ideológiai követelményektől, a magatartás külső értékelésétől — való függőség. Ha a magas L-értékeknek kizárólag eme „szocializációs“ értelmezési lehetőségére figyelnénk, sajátos helyzetünket magyarázhatnánk esetleg úgy is, hogy mindez egy „közösségibb“ élet, szorosabb összetartozás és nagyobb egymásrafigyelés következménye. Csakhogy tudjuk, a magas L-értékek mást is jelentenek. Olyan személyi késztetések felerősödését jelzik, amelyek az adekvát önértékelés és tárgyilagos helyzetmegítélés rovására juthatnak csak kifejezésre.

Megtehetjük azt is, hogy nem tulajdonítunk különösebb fontosságot az L-faktorban mutatkozó eltéréseknek, illetve eltekinthetünk az angol populációra vonatkozó értékektől. Ez esetben kizárólag arra keresünk választ, hogy bármit is mérjen az L-skála, kimutatható-e általa számottevő különbség a mintavételünkben szereplő nemzetek és nemzetiségek között. Hogy az összehasonlítás egyszerűbb és pontosabb legyen, ezúttal is felszámoljuk a semleges L-értékek osztályát, vagyis vagy őszintének, vagy disszimulánsnak minősítünk minden vizsgált személyt.

AZ ŐSZINTE ÉS DISSZIMULÁNS SZEMÉLYEK NEMZETISÉG SZERINTI MEGOSZLÁSA

nemzetiség	nők		n	férfiak		n
	őszinte	disszimuláns		őszinte	disszimuláns	
magyar	47%	53%	154	45%	55%	766
szerb	50%	50%	48	44%	56%	146
egyéb	50%	50%	6	57%	43%	28

n=1148

A táblázat alapján már ránézésre is nyilvánvaló, hogy az egyes nemzeti-ségi csoportok között a vizsgált személyiségdimenzió tekintetében nincs különbség. Ellenkezőleg. Meglepő, hogy a nőknél és a férfiaknál egyaránt milyen nagyfokú hasonlóság tapasztalható az őszinte, illetve a disszimuláns személyek arányát illetően.

A különböző nemzetiségű nők között egyébként mindössze 3%-os eltérés figyelhető meg, azzal, hogy voltaképpen a magyar nőknél mutat ennyivel magasabb értéket a szociális elfogadásra irányuló késztettség. A szerb és magyar férfiak közötti különbség még kisebb, 1%, az egyéb nemzetiségű férfiak azonban 13%-os eltérést mutatnak tőlük, ennyivel több közöttük az őszinte, illetve ennyivel kevesebb a disszimuláns személy:

A χ^2 -próbák eredményei csak megerősíthetnek bennünket abban, amit már a táblázat alapján is egyértelműnek vélhettünk. A nőkre vonatkozóan a $p < 0,90$ -nél, ami gyakorlatilag kizár mindennemű feltételezett összefüggést a nemzeti hovatartozás és a vizsgált személyiségdimenzió között. A férfiaknál a $p < 0,30$ -nál, ami szintén elhanyagolható szignifikanciaszint, s nem valószínűsít semmiféle összefüggést.

Az L-átlagértékek alapján történő csoportosítás és számítás tehát csökkenti, vagy csaknem teljesen elmosza azt az egyébként sem jelentős különbséget, amit az adatok három osztályba való sorolása kapcsán tapasztalhattunk. Az ellenőrző próbák szükségesnek bizonyultak mégis, mert a nullhipotézis elvetéséhez korábbi eredményünk alapján nem juthattunk volna el, ugyanakkor az L-faktor és a nemzeti hovatartozás közti összefüggés kimondásához sem. Feltételként szabtuk, hogy az összefüggés kimondásához az eloszlás terén tapasztalható különbségeknek kifejezésre kell jutniuk akkor is, amikor az átlagértékek révén e különbségeket a legjobban elmoszuk. Ezt a megszigorítást, mint ahogy a legnagyobb fokú metodológiai körütekintést is, etnikai összehasonlító vizsgálatok esetében elmaradhatatlannak tartjuk.

REZIMÉ

Tipovi ličnosti — nacionalne karakteristike

U vezi zajedništva naroda i narodnosti najvažnije pitanje sa aspekta psihologije postavlja se ovako: da li postoji između pripadnika različitih naroda i narodnosti takva određena, empirična razlika, na osnovu koje bismo mogli govoriti o zajedničkim psihičkim osobinama, o „karakteru“ pojedinih naroda, odn. pojedinih narodnosti. Postojanje nacionalnih karakteristika evidentno je za svakidašnju svest. Međutim, do koje mere konkretna ispitivanja opravdaju te zamisli koji se temelje na svakidašnjim zapažanjima, uopštenjima i predrasudama?

U prvom delu ove studije autor se bavi teorijskim i metodološkim problemima narodnostno-psiholoških istraživanja. Zatim se daje prikaz rezultata jednog empirijskog istraživanja. Tačnije rečeno, jednog dela ovih rezultata u kojem se tražilo odgovor na pitanje kakve sličnosti i razlike pokazuje nacionalna pripadnost kao sistem kulturalnih pretpostavki koje određuju običaje, šeme stavova, stalne psihičke osobine čoveka itd. u karakternim crtama ljudi koji se etnički razlikuju, ali žive u istoj sredini, čak i rade u istoj radnoj organizaciji. Komparativna istraživanja vršena su na četiri dimenzije ličnosti, prema Ej-

zenkovej tipologiji. To su neuroticizam ili emocionalna nesigurnost /N/; ekstraverzija — introverzija /E/; rigidnost /„tvrđost“/ — popustljivost /P/; socijabilnost — disimulacija /L/.

Istraživanja su vršena god. 1981. Relativno velik uzorak od 1150 ljudi predstavlja 75% radnika u kolektivu koja je služila kao osnova za psihološko ispitivanje.

ZUSAMMENFASSUNG

Personentypen — nationale Eigenschaften

Im Zusammenhang mit dem Zusammenleben der Nationen und Nationalitäten ergibt sich eine psychologisch sehr wichtige Frage: gibt es bei den Individuen die zu verschiedenen Nationen und Nationalitäten gehören solche bestimmte, empirisch beweisbare Unterschiede, die die Feststellung über das Vorhandensein von bestimmten nationalen Charakteristika rechtfertigen? Könnte man über eine gemeinsame psychische Struktur sprechen? Im alltäglichen Bewußtsein ist das Vorhandensein der nationalen Charakteristika evident. Aber in wie weit können diese auffälligen Beobachtungen und Verallgemeinerungen basierte Vorstellungen auf Grund von konkreten Untersuchungen bewiesen werden?

Im ersten Teil dieser Studie befaßt sich der Autor mit den obigen theoretischen und methodologischen Fragen der völkerpsychologischen Untersuchungen. Dann folgen die Ergebnisse einer empirischen Bewertung. Genauer, wir haben nur Teilergebnisse bewertet, welche die Frage beantworten sollten, was für Ähnlichkeiten und Unterschiede kommen zum Vorschein bei Menschen die unterschiedlicher Nation angehören, was ohne Zweifel die Sitten, die Verhaltensschemen, den psychologischen Habitus usw. als ein kulturelles Voraussetzungssystem vor bestimmt, und welcherart sind diese Ähnlichkeiten und Unterschiede bei Menschen die zwar ethnisch aus unterschiedlichen Kreisen kommen, aber in einer gemeinsamen Umgebung leben, im gleichen Betrieb arbeiten. Die komparativen Untersuchungen haben wir aufgrund von vier Personendiagnosen durchgeführt, Eysencks Typologie entsprechend. Das sind die Neurotizität oder die emotionelle Unsicherheit /N/; die Extraversion und Introversion /E/; die Rigidität /Härte/ — Nachlässigkeit /P/; die Soziabilität und die Dissimilation /L/.

Die Untersuchungen wurden 1981 durchgeführt. Die 1150 Personen dienten als Bewertungsmuster und diese Zahl betrug 75% des untersuchten Kollektivs.

BIBLIOGRÁFIA

ETO: 01—497.1=945.11

**A MAI JUGOSZLÁVIA TERÜLETÉRE
VONATKOZÓ CIKKEK JEGYZÉKE A
TEMESVÁRI RÉGÉSZETI TÁRSULAT
ÉRTESÍTŐJÉBEN (1875—1917.)**

VÉKONY LÁSZLÓ

Egészségügyi Központ, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1983. nov. 16.

A TEMESVÁRI RÉGÉSZETI TÁRSULAT ÉRTESÍTŐJE

1873-ban alakult meg a Délmagyarországi Történelmi Régészeti Társulat. Kezdetben évente egy Emlékkönyvet adtak ki, majd — mivel ez kevésnek bizonyult — 1875. januárjában megindították a Társulat Történelmi és Régészeti Értesítőjét.

Megjelentek benne értekezések, tárcák, jelentések ásatásokról, kongresszusokról, Egyveleg címmel apróbb hírek, beszámolók a havi választmányi gyűlésekről. Ez utóbbiakat kihagytam, mivel minden kötetben megtalálhatók.

Nem csupán délmagyarországi híreket közöltek, emiatt az Archaeologiai Értesítő 1878. III. füzeté támadja is a folyóiratot.

1885-ben a Társulat alapszabályait a kormány megerősíti, s ezután mint a Délmagyarországi Régészeti és Történelmi Múzeumtársulat Közlönye jelenik meg, Régészeti és Történelmi Értesítő cím alatt, új folyamként indulva.

Jegyzetek:

1. TRTÉ. 1875. (3.)
2. TRTÉ. 1885. (3.)

1875.

Lócsardt Nándor: Francovilla és Francohorion. Értekezés.
1875. /127./

Miletz János: Temesvár hadászati jelentőségéről történelmünkben I. Mátyás király haláláig. Értekezés.
1875. /5, 61./

Varga Ferenc: Szeged városának viszonyáról Délmagyarország szőlőművelése és borkereskedelméhez a XIV. és XV. századokban. Értekezés.
1875. /80./

Ortvay Tivadar: A Kund kapitányság. Értekezés.
1875. /157./

Miletz János: Chronológiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott. Értekezés.
1875. /171./

Miletz János: A dragsinai földvár. Tárca.
1875. /190./

1876.

Miletz János: Temes és Arad-vármegyék történelmi és régészeti emlékei. Értekezés.
1876. /128., 165./

- Iványi István: Lugos és Karánsebes története 1526—1658.
1876. /24., 70., 136./
- Miletz János: Archaeologiai ismertetés a régi pogány temetőkről tekintettel Dél-Magyarországra. Értekezés.
1876. /61./
- Varga Ferenc: Egy másfél ezer éves út. Értekezés.
1876. /180./
- Boleszny Antal: A belgrádi békekötés tekintettel Orsova és a Mehádiai Hercules-fürdők vidékére. Értekezés.
1876. /188./
- Böhm Lénárd: Régészeti tanulmányok a délmagyarországi római utakról. Értekezés.
1876. /195./
- 1877.**
- Miletz János: Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei. Értekezés.
1877. /3./
- Miletz János: Délmagyarország történelmi és régészeti emlékeit ismertető mű és térkép. Tárca.
1877. /34./
- Péchy József: A zsadányi avar telepek Temes vármegyében. Értekezés.
1877. /49./
- Iványi István: Adatok Lugos és Karánsebes történetéhez 1658—1695. Értekezés.
1877. /59./
- Boleszny Antal: A Veterani barlang és Peth vára. Értekezés.
1877. /67., 172./
- Ivánfi Ede: Titel, mint prépostság, káptalan, hiteles hely és vár. Értekezés.
1877. /108./
- Szentkláray Jenő: Torontáli őstelepek a Tisza mentén. Értekezés.
1877. /149./
- Történet-régészeti kirándulások Palánkára és Rámára. (Jegyzőkönyv)
1877. /162./
- 1878.**
- Iványi István: Adatok Lugos és Karánsebes történetéhez 1695—1718. Értekezés.
1878. /22./
- Miletz János: Adatok a délmagyarországi spanyol telepek történetéhez. Értekezés.
1878. /75./
- Ormós Zsigmond: Kirándulás Viminácium és Margun romjaihoz. Értekezés.
1878. /101./
- Szentkláray Jenő indítványa több délmagyarországi egyházi intézmény felélenítése tárgyában. Tárca.
1878. /155./
- Kevei régiségek. Egyveleg.
1878. /100./
- A kevei vármaradványok az Al-Dunánál.
1878. /161./
- 1879.**
- Ormós Zsigmond: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez. Értekezés.
1879. /65./
- Varga Ferenc: A török államszervezet s adóztatási rendszer a XVI. és XVII. században. Értekezés.
1879. /3./
- Miletz János: Szörény vármegye történelmi és régészeti emlékei. Értekezés.
1879. /13./
- Pesty Frigyes: A történeti földrajz kérdései Torontálban. Értekezés.
1879. /153./
- Böhm Lénárd: Új-Palánka múltja és jelene. Értekezés.
1879. /165./
- Miletz János: Az ó-palánkai Lo-Presti síremlék története. Értekezés.
1879. /183./
- Szentkláray Jenő: Torontáli állapotok Engelsshofen idejéből. Tárca.
1879. /49./
- Ivánfi Ede: Adalék a titeli sarkophaghoz. Tárca.
1879. /51./
- Pesty Frigyes: Új adat Szörény vármegye régi topográfiájához és magyarságához. Tárca.
1879. /90./
- Nagy Pál: Adatok Knéz temesmegyei falu történetéhez. Tárca.
1879. /200./
- A rámai hős síremléke Ó-Palánkán. Egyveleg.
1879. /53./
- Alibunár, Versec, Új-Palánka és Kubin közötti vidék tér-rajza
1879. /96./
- Nagy-Becskerek utcáinak és tereinek magyárosítása
1879. /202./
- Pusztapékklai lelet Bács megyében. Egyveleg.
1879. /152./
- Bronzkori lelet Perjámoson
1879. /152./

- Bronzkori lelet Borjason
1879. /203./
- Római felírtas kő az aracsi templom romok között
1879. /204./
- Őskori állatmaradványok Török-Kanizsán
1879. /204./
- 1880.**
- Edelspracher Antal: Észrevételek a Becskerek név eredetére. Tárca.
1880. /90./
- Bóhm Lénárd: Öt megerősített pont az Al-Dunán. Értekezés.
1880. /3./
- Ponteli István: A tatárjárás előtti magyar kővárak az archaeológiai és történet-tudomány mai álláspontján. Értekezés.
1880. /12./
- Bóhm Lénárd: Történelem-régészeti tanulmányok az Al-Duna hajdani erődjéről. Értekezés.
1880. /64./
- Boleszny Antal: A Traján-híd, Alexander Severus tornya és vára, a középkori és mostani Szörénytorony. Értekezés.
1880. /97./
- Edelspracher Antal: Decebal és a dákok. Értekezés.
1880. /168./
- Edelspracher Antal: Sarmizegethusa. Tárca.
1880. /153./
- Száz év Délmagyarország történetéből. Egyveleg.
1880. /46., 193./
- Óriási mammoth állcsont Pancsováról. Egyveleg. /46./
1880. /46./
- A csenei kőszilánk lelet
1880. /46./
- Fehértemplom monográfiája
1880. /193./
- 1881.**
- Márki Sándor: Ada-Kaleh és Pétervárad múlt századi vártervezései. Értekezés.
1881. /3./
- Fehértemplom monográfiája. Egyveleg.
1881. /36./
- A temesmegyei, vingai és fehértemplomi levéltárak legrégebbi okiratai. Egyveleg.
1881. /103./
- Milleker Bódog: A verseci római vízvezeték. Értekezés.
1881. /121./
- Horváth Pius: Szemelvények a „Dráván-túli” részek történetéből, tekintettel a horvátoknak adott fehér lapra
1881. /153./
- Bóhm Lénárd: Archaeológiai tudósítások. Értekezés.
1881. /162./
- Milleker Bódog: Régészeti közlemények. Értekezés.
1881. /169./
- A fehértemplomi városi múzeum. Egyveleg.
1881. /191./
- A fehértemplomi őskori temetők
1881. /191./
- 1882.**
- Boleszny Antal: Praetorium helyfekvése. Értekezés.
1882. /3./
- Milleker Bódog: Őstelep a verseci Kápolna-hegy lejtőjén. Értekezés.
1882. /12./
- Fehértemplomi régiségi leletek. Egyveleg.
1882. /46./
- Fehértemplomi éremlelet. Egyveleg.
1882. /47./
- Fehértemplomi éremlelet. Egyveleg.
1882. /47./
- Versec vidéki két régibb római lelet. Egyveleg.
1882. /48./
- Milleker Bódog: Egy eltűnt Versec vidéki helység. Értekezés.
1882. /53./
- Bóhm Lénárd: Fehértemplomra vonatkozó okirat a XIV. századból. Tárca.
1882. /87./
- Karácsonyi János: A kunok Délmagyarországon. Értekezés.
1882. /93./
- A bosnyák címert illetőleg. Egyveleg.
1882. /138./
- Száz év Délmagyarország újabb történetéből. Egyveleg.
1882. /139./
- Versec utcáinak új elnevezésére nézve
1882. /139./
- Fehértemplomi őskori leletek. Egyveleg.
1882. /140./
- Milleker Bódog: A nagy-zsáni (Versec-vidéki) bronzlelet. Értekezés.
1882. /172./
- Ferenczy József: Fehértemplomi képviselő-választási mozgalmak 1848-ban. Tárca. 1882. /180./
- A varadiai „Kília” domb régiségletetei. Egyveleg.
1882. /184./
- 1883.**
- Milleker Bódog: A fehértemplomi barbár leletek. Értekezés.
1883. /15./

- Bóhm Lénárd: A Lederata-Tibiscum közötti hadútvonal az egykori Dáciában. Értekezés. 1883. /49./
- Varga Endre: A szegedi szandzsák és Csongrád-megye 1883. /60./
- Milleker Bódog: Újabb délmagyarországi őstelepek. Értekezés. 1883. /167./
- Milleker Bódog: Versec vidéki új bronzkori őstelep. Egyveleg. 1883. /45./
- A pancsovai védőgát építésénél talált régi pénzek. Egyveleg. 1883. /45./
- Fehértemplom története magyar nyelven 1883. /45./
- Milleker Bódog: Régi fehértemplomi szerb harangok. Egyveleg. 1883. /150./
- M.B.: Kuszicsi éremlelet. Egyveleg. 1883. /151./
- M.B.: Népvándorlaskori sírok Versecen. Egyveleg. 1883. /151./
- A fehértemplomi városi múzeum 1883. /187./
- Ritka, kőkori lelettárgy a fehértemplomi „Schiffamt“ dűlőn 1883. /187./
- M.B.: Kubini és jaszenovai leletek 1883. /187./
- 1884.**
- Karácsonyi János: A Csanád-nemzetség és birtokai Délmagyarországon. Értekezés. 1884. /3., 53./
- Milleker Bódog: Újabb verseci és fehértemplomi leletekről 1884. /29./
- Boleszny Antal: Dáciának Malva tartománya és ennek nyugati várvonala. Értekezés. 1884. /105./
- Verseci aranylelet. Egyveleg. 1884. /48./
- Egy becskerei török 1749. évi nyutaványa. Egyveleg. 1884. /102./
- 1885.**
- Karácsonyi János: A Csanád-nemzetség birtokai Délmagyarországon. Értekezés. 1885. /26., 66., 119./
- Dudás Gyula: A magyarországi szerbek szereplésének története 1526—1711-ig. Értekezés. 1885. /105./
- Versec szabad kir. város levéltára. Egyveleg. 1885. /49./
- Nagyszredistyei részlelet. Egyveleg. 1885. /50./
- Verseci, római vízvezeték lelet. Egyveleg. 1885. /50./
- Verseci, nagyréti kőlelet 1885. /51./
- Száz politikai és történeti levél Horvátországból 1885. /97., 172./
- A nagybecskerei vár. Egyveleg. 1885. /176./
- Népvándorlási lelet. Egyveleg. 1885. /178./
- A becskerei Bárány ünnepély. Egyveleg. 1885. /179./
- Versec monográfiája. Egyveleg. 1885. /222./
- Bóhm Lénárd: Délmagyarország művelődési állapotai a római uralom alatt 1885. /5./
- 1886.**
- Pontelly István: Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos régi műsáncvonalak. Értekezés. 1886. /181./
- Milleker Bódog: Múlt századi magyar telep Versecen. Értekezés. 1886. /28./
- Dudás Gyula: A magyarországi szerbek szereplésének története 1526—1711. között. Értekezés. 1886. /66., 129./
- Benedek Albert: Észrevételek a magyar honfoglalás- és Árpádra vonatkozólag. Értekezés. 1886. /155./
- A verseci magyar nyelvterjesztő egyesület. Egyveleg. 8186. /63./
- Winkler János karavukovai térképe. Egyveleg. 1886. /127./
- Versec monográfiája. Egyveleg. 1886. /175., 243./
- A zentai ütközet. Egyveleg. 1886. /176./
- 1887.**
- Dudás Gyula: Az alföld halmái. 1887. /61./

- Milleker Bódog: Geschichte der kön. Freistadt Werscez. Ismertető. 1887. /50./
- Milleker Bódog: Az első német települések a Duna-Tisza-Maros köz déli részeiben. Értekezés. 1887. /82./
- Milleker Bódog: Alibunár története. 1887. /195./
- 1888.**
- Oltványi Pál: Bánáti telepítvények a múlt és jelen században. Értekezés. 1888. /2., 72./
- Örtel Jeromos XVIII. századbeli krónikás adatai a Délmagyarország területén 1500—1603. között viselt török hadjáratokról. Értekezés. 1888. /128./
- Dudás Gyula: A Tisza vidék őstörténete. Értekezés. 1888. /153./
- 1889.**
- Milleker Bódog: A rézkor emlékei Délmagyarországon. Értekezés. 1889. /1./
- Patzner István: Néhány észrevétel Milleker Bódog tanulmányára A rézkor emlékei Délmagyarországon. Értekezés. 1889. /13./
- Számek György: Szerb telepítvények Délmagyarországon. Értekezés. 1889. /163./
- 1890.**
- Berkeszi István: Múlt századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról. Értekezés. 1890. /116., 179., 218./
- Dudás Gyula: A délvidék bronzkoráról. Értekezés. 1890. /13./
- Baróti Lajos: Bánsági német iskolák múlt századbeli kimutatása. Értekezés. 1890. /56./
- Milleker Bódog: A verseci gör. keleti szerb püspökség múltja. 1890. /87./
- Baróti Lajos: Jelentés a Bánság 1731-iki összeírásáról, különösen a becskerekai, pancsovai, új-palánkai, verseci kerületekről. 1890. /189., 229./
- 1891.**
- Számek György: A pestis pusztítása Délmagyarországon 1738—1740. között. Értekezés. 1891. /1./
- Raymann Ferenc: Nagy-Őszön és Csáktornyan lelt friesachi érmeink. 1891. /13./
- 1892.**
- Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei. Értekezés. 1892. /1./
- Baróti Lajos: A bánsági legrégibb német település története. Értekezés. 1892. /11., 53./
- Milleker Bódog: Dél-Magyarország római régiségleletei. 1892. /101./
- Függelék:
Adatok a bánsági legrégibb német telepek történetéhez. 1892. /83./
- 1893.**
- Milleker Bódog: Délmagyarország a rómaiak alatt. Értekezés. 1893. /1., 19./
- Milleker Bódog: Dél-Magyarország az őskorban. Értekezés. 1893. /64., 75., 93./
- 1894.**
- Milleker Bódog: Dél-Magyarország az őskorban. Értekezés. 1894. /1., 17., 34./
- Baróti Lajos: Újabb adatok a bánsági legrégibb német telepítésről. Értekezés. 1894. /47./
- A Kurjácska Greda ősemberi telep Kécsán. 1894. /54./
- Jelentés a vattinai ásításokról. 1894. /58./
- 1895.**
- Milleker Bódog: Dél-Magyarország őskori régiségleletei. 1895. /1./
- Böhm Lénárd: A krucsikai lázadó. Értekezés. 1895. /61./
- Orosz Endre: Újabb ősemberi telepek Délmagyarországon. Értekezés. 1895. /69./
- Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez. 1895. II.—III. füzet.
- 1896.**
- Milleker Bódog: Vattina 1895. évi leleteiről. 1896. /36./

Milleker Bódog: A verseci városi múzeum múlt évi gyarapodásáról
1896. /61./

Milleker Bódog: Versec vidéke a középkorban. Értekezés.
1896. /65./

Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez
1896. II.—III. füzet.

1897.

Orosz Endre: Újabb ősrégészeti adatok Délmagyarországból
1897. /66./

M: Őskori telep Bocsaéron
1897. /106./

Orosz Endre: Archaeologiai adatok
1897. /88., 66./

1898.

Milleker Bódog: Délmagyarország régiségleletei. Ismertető.
1898. /73./

1899.**1900.**

Milleker Bódog: A Duna-Tisza-Maros-köz La-Téne-kori emlékei
1900. /21./

Téglás Gábor: Adalékok Délmagyarország legrégebb földrajztörténelméhez
1900. /36./

Érdűjhelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance alatt
1900. /114./

-i.-s.: Nagybecskerek lakosai 1747-ben
1900. /111./

Pancsova lakosai 1747-ben
1900. /111./

1901.**1902.**

Téglás Gábor: A felső moesiai limes kialakulásának története az Aldunánál
1902. /30./

Baróti Lajos: Bánsági legrégebb német település története. Könyvszemle.
1902. /250./

1903.

Bóhm Lénárd: Al-Duna vidékén Szokolovac község határában egy kőkorszaki telep
1903. /19./

Milleker Bódog: Délmagyarország bronzkori fémleletei
1903. /22./

Orosz Endre: A borjasi őstelepek
1903. /64./

1904.**1905.**

Milleker Bódog: A vattinai őstelep
1905. /1./

Karácsonyi János: Ismeretlen délmagyarországi monostorok. Közlemény.
1905. /76./

Dudás Gyula: Amikor Torontál vármegyét keresték
1905. /90./

1906.

Orosz Endre: A bodroghmonostorszegi „Opoljenik” neolith-telepről. Közlemény.
1906. /74./

Milleker Bódog: Nedao
1906. /81./

Milleker Bódog: A Nérának régi magyar neve
1906. /82./

1907.

B.I.: Az országos felügyelőség jelentése a délmagyarországi gyűjteményekről
1907. /112./

1908.

Berkeszi István: Vidéki múzeumaink. Értekezés.
1908. /59./

Berkeszi István: Újabb leleteink repertórium
1908. /139./

Milleker Bódog: Geschichte der Kolonie Bázias. Könyvszemle.
1908. /152./

1909.

Berkeszi István: Temesvári művészek. Értekezés.
1909. /1./

- Berkeszi István: Bánsági kincskeresők a XVIII. században. Értekezés. 1909. /145./
- A hód Délmagyarországon. Tárca. 1909. /171./
- 1910.**
- Berkeszi István: A vattinai arany kincslelet. Tárca. 1910. /143./
- Baróti Lajos: Adatok Délmagyarország történetéhez. 1910. /156./
- 1911.**
- Baróti Lajos: Frigyes Ágost szász választófejedelem magyarországi hadjáratai. Értekezés. 1911. /1./
- 1912.**
- Baróti Lajos: Frigyes Ágost szász választófejedelem magyarországi hadjáratai. 1912. /1./
- Orosz Endre: Jelentés a csókai Kremenyák nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásról. 1912. /27./
- 1913.**
- Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. I. rész. 1913. I—II. füzet.
- Milleker Bódog: A törökök első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében, Keve és Krassó vármegyék megszűnése (1393—1439.) 1913. /3./
- 1914.**
- Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. II. rész. 1914. I—IV. füzet.
- 1915.**
- Magony József: A világháború és Délmagyarország 1915. /1./
- Milleker Bódog: A temesvári régi cserépcsőves vízvezeték és annak analógiái. Értekezés. 1915. /92./
- 1916.**
- Juhász Kálmán: A verseci esperesség betöltése 1743-ban 1916. /79./
- 1917.**
- Temes vármegye nevezetesebb történelmi emlékei. Tárca. 1917. /27./
- Milleker Bódog: A törökök első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében. Keve és Krassó vármegyék megszűnése. Értekezés. 1917. /3./
-
- Baróti Lajos: Bánsági német iskolák múlt századbeli kimutatása 1890. /56./
- Baróti Lajos: Jelentés a Bánság 1731.-iki összeírásáról, különösen a becskerekai, pancsovai, új-palánkai, verseci kerületekről 1890. /189., 229./
- Baróti Lajos: A bánsági legrégibb német település története 1892. /11., 53./
- Baróti Lajos: Újabb adatok a bánsági legrégibb német telepítésről. Értekezés. 1894. /47./
- Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez 1895. II—III. füzet. 1896. II—III. füzet.
- Baróti Lajos: Bánsági legrégibb német település története. Könyvszemle. 1902. /250./
- Baróti Lajos: Adatok Délmagyarország történetéhez 1910. /156./
- Baróti Lajos: Frigyes Ágost szász választófejedelem magyarországi hadjáratai 1911. /1./ 1912. /1./
- Benedek Albert: Észrevételek a magyar honfoglalás- és Árpádra vonatkozóan. Értekezés. 1886. /155./
- Berkeszi István: Múlt századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról. Értekezés. 1890. /116., 179., 218./

- B.I.: Az országos felügyelőség jelentése a délmagyarországi gyűjteményekről 1907. /112./
- Berkeszi István: Vidéki múzeumaink. Értekezés. 1908. /59./
- Berkeszi István: Újabb leleteink repertórium 1908. /139./
- Berkeszi István: Temesvári művészek. Értekezés. 1909. /1./
- Berkeszi István: Bánsági kincskeresők a XVIII. században. Értekezés. 1909. /145./
- Berkeszi István: A vattinai arany kincslelet. Tárca. 1910. /143./
- Boleszny Antal: A belgrádi békekötés, tekintettel Orsova és a mehadiai Hercules fürdő vidékére. Értekezés. 1876. /188./
- Boleszny Antal: A Vaterani barlang és Peth vára. Értekezés. 1877. /67., 172./
- Boleszny Antal: A Trajánhíd, Alexander Severus tornya és vára, a középkori és mostani Szórénytorny. Értekezés. 1880. /97./
- Boleszny Antal: Praetorium helyfekvése. Értekezés. 1882. /3./
- Boleszny Antal: Dáciának Malva tartománya és ennek nyugati várvonala. Értekezés. 1884. /105./
- Böhm Lénárd: Régészeti tanulmányok a délmagyarországi római utakról. Értekezés. 1876. /195./
- Böhm Lénárd: Új-Palánka múltja és jelene. Értekezés. 1879. /165./
- Böhm Lénárd: Öt megerősített pont az Al-Dunán. Értekezés. 1880. /3./
- Böhm Lénárd: Történelem-régészeti tanulmányok az Al-Duna hajdani erődítéseiről. Értekezés. 1880. /64./
- Böhm Lénárd: Archaeologiai tudósítások. Értekezés. 1881. /162./
- Böhm Lénárd: Fehértemplomra vonatkozó okirat a XIV. századból. Tárca. 1882. /87./
- Böhm Lénárd: A Lederata-Tibiscum közötti hadút vonal az egykori Dáciában. Értekezés. 1883. /49./
- Böhm Lénárd: Délmagyarország művelődési állapotai a római uralom alatt. Értekezés. 1885. /5./
- Böhm Lénárd: A krucsikai lázadó. Értekezés. 1895. /61./
- Böhm Lénárd: Al-Duna vidékén Szokolovác község határában kőkorszaki telep 1903. /19./
- Dudás Gyula: A magyarországi szerbek szereplésének története 1526—1711-ig. Értekezés. 1885. /105./
- Dudás Gyula: Az alföld halmai 1886. /66., 129./
- Dudás Gyula: A Tisza vidék őstörténete. Értekezés. 1887. /61./
- Dudás Gyula: A Tisza vidék őstörténete. Értekezés. 1888. /153./
- Dudás Gyula: A délvidék bronzkoráról. Értekezés. 1890. /13./
- Dudás Gyula: Mikor Torontál vármegyét keresték 1905. /90./
- Edelspacher Antal: Sarmizegethusa. Tárca. 1880. /153./
- Edelspacher Antal: Decebal és a dákok. Értekezés. 1880. /168./
- Edelspacher Antal: Észrevételek a Becskerek név eredetére 1880. /90./
- Érdújehelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance alatt. Könyvszemle. 1900. /114./
- Ferenczy József: Fehértemplomi képviselőválasztási mozgalmak 1848-ban. Tárca. 1882. /180./
- Horváth Pius: Szemelvények a „Drávántúli” részek történetéből, tekintettel a horvátoknak adott fehér lapra. Értekezés. 1881. /153./
- Ivánfi Ede: Titel, mint prépostság, káptalan, hiteles hely és vár. Értekezés. 1877. /108./
- Ivánfi Ede: Adalék a titeli sarkophaghoz. Tárca. 1879. /51./
- Iványi István: Lugos és Karánsebes története 1526—1658. Értekezés. 1876. /24., 70., 136./
- Iványi István: Adatok Lugos és Karánsebes történetéhez 1658—1695. között. Értekezés. 1877. /59./

- Iványi István: Adatok Lugos és Karánsebes történetéhez 1695—1718. között. Értekezés. 1878. /22./
- Juhász Kálmán: A verseci esperesség betöltése 1743-ban 1916. /79./
- Karácsonyi János: A kunok Délmagyarországon. Értekezés. 1882. /93./
- Karácsonyi János: A Csanád nemzetség és birtokai Délmagyarországon. Értekezés. 1884. /3., 53./
1885. /26., 66., 119./
- Karácsonyi János: Ismeretlen délmagyarországi monostorok. 1905. /76./
- Lócsardt Nándor: Francovilla és Francohorion. Értekezés. 1875. /127./
- Magony József: A világháború és Délmagyarország. 1915. /1./
- Márki Sándor: Ada-Kaleh és Pétervárad múlt századi vártervezrajzaik. Értekezés. 1881. /3./
- Milleker Bódog: A verseci római vízvezeték. Értekezés. 1881. /121./
- Milleker Bódog: Régészeti közlemények. Értekezés. 1881. /169./
- Milleker Bódog: Őstelep a verseci „Kápolnahegy“ lejtőjén. Értekezés. 1882. /12./
- Milleker Bódog: Egy eltűnt Versec vidéki hegység. Értekezés. 1882. /53./
- Milleker Bódog: A nagy-zsáni (Versec vidéki) bronzlelet 1882. /172./
- Milleker Bódog: Régi fehértemplomi szerb harangok 1883. /150./
- M.B.: Kuszicsi éremlelet 1883. /151./
- Milleker Bódog: Versecvidéki, új, bronzkori őstelep 1883. /45./
- Milleker Bódog: A fehértemplomi barbár leletek. Értekezés. 1883. /15./
- Milleker Bódog: Újabb délmagyarországi őstelepek. Értekezés 1883. /167./
- M.B.: Népvándorláskori sírok Versecen 1883. /151./
- M.B.: Kubini és jaszenovai leletek 1883. /187./
- Milleker Bódog: Újabb verseci és fehértemplomi leletekről. Értekezés. 1884. /29./
- Milleker Bódog: Múlt századi magyar telep Versecen. Értekezés. 1886. /28./
- Milleker Bódog: Geschichte der kön. Freistadt Werscez. Könyvszemle. 1887. /50./
- Milleker Bódog: Az első német települések a Duna-Tisza-Maros köz déli részeiben. Értekezés. 1887. /82./
- Milleker Bódog: Alibunár története 1887. /195./
- Milleker Bódog: A rézkor emlékei Délmagyarországon. Értekezés. 1889. /1./
- Milleker Bódog: A verseci gör. kel. szerb püspökség múltja. Értekezés. 1890. /87./
- Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei 1891. /1./
- Milleker Bódog: Délmagyarország római régiségleletei 1892. /101./
- Milleker Bódog: Délmagyarország a rómaiak alatt. Értekezés. 1893. /1., 19./
- Milleker Bódog: Délmagyarország az őskorban 1893. /64., 75., 93./
1894. /1., 17., 34./
- Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei 1895. /1./
- Milleker Bódog: Vattina 1895. évi leletéről 1896. /36./
- Milleker Bódog: A verseci városi múzeum múlt évi gyarapodása 1896. /61./
- Milleker Bódog: Versec vidéke a középkorban 1896. /65./
- M: Őskori telep Bocsáron 1897. /106./
- Milleker Bódog: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkben 1898. /73./
- Milleker Bódog: A Duna-Tisza-Maros köz La-Téne-kori emlékei 1900. /21./
- Milleker Bódog: Délmagyarország bronzkori fémleletei 1903. /22./
- Milleker Bódog: A vattinai őstelep 1905. /1./

- Milleker Bódog: Nedao
1906. /81./
- Milleker Bódog: A Nérának régi magyar neve
1906. /82./
- Milleker Bódog: Geschichte der Kolonie Bázias. Könyvszemle.
1908. /152./
- Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza
1913. I—II. füzet.
1914. I—IV. füzet.
- Milleker Bódog: A törökök első betörései Délmagyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében, Keve és Krassó vármegyék megszűnése. (1393—1439.)
1913. /3./
- Milleker Bódog: A temesvári régi cserépcsöves vízvezeték és annak analógiái.
1915. /92./
- Milleker Bódog: A törökök első betörései Délmagyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében. Keve és Krassó vármegyék megszűnése. Értekezés.
1917. /3./
- Miletz János: Az ó-palánkai Lo-Presti síremlék története. Értekezés.
1879. /183./
- Miletz János: Szörény vármegye történelmi és régészeti emlékei. Értekezés.
1879. /13./
- Miletz János: Adatok a délmagyarországi spanyol telepek történetéhez. Értekezés.
1878. /75./
- Miletz János: Délmagyarország történelmi és régészeti emlékeit ismertető mű és térkép. Tárcá.
1877. /34./
- Miletz János: Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei. Értekezés.
1877. /3./
- Miletz János: Archaeologiai ismertetés a régi pogány temetőkről tekintettel Dél-Magyarországra. Értekezés.
1876. /61./
- Miletz János: Temes és Arad-vármegyék történelmi és régészeti emlékei. Értekezés,
1876. /128., 165./
- Miletz János: A dragsinai földvár. Tárcá.
1875. /190./
- Miletz János: Chronologiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott. Értekezés.
1875. /171./
- Miletz János: Temesvár hadászati jelentősége történelmünkben I. Mátyás király haláláig. Értekezés.
1875. /5., 61./
- Nagy Pál: Adatok Knéz temesmegyei falu történetéhez. Tárcá.
1879. /200./
- Oltványi Pál: Bánáti telepítvények a múlt és jelen században. Értekezés.
1888. /2., 72./
- Ormós Zsigmond: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez. Értekezés.
1879. /65./
- Ormós Zsigmond: Kirándulás Viminacium és Margum romjaihoz. Értekezés,
1878. /101./
- Orosz Endre: Újabb ősemeri telepek Délmagyarországon
1895. /69./
- Orosz Endre: Újabb ősrégészeti adatok Délmagyarországból
1897. /66./
- Orosz Endre: Délmagyarországi régészeti adatok
1897. /88./
- Orosz Endre: A borjasi ős-telepek
1905. /64./
- Orosz Endre: A bodroghmonostorszegi „Opoljenik“ neolith-telepről
1906. /74./
- Orosz Endre: Jelentés a csókai Kremenyák nevű őstelepen 1908. nyarán végzett ásatásról
1912. /27./
- Ortel Jeromos XVIII századbeli krónikás adatai a Délmagyarország területén 1500—1603. között viselt török hadjáratokról. Értekezés.
1888. /128./
- Ortvay Tivadar: A Kund kapitányság. Értekezés.
1875. /157./
- Patzner István: Néhány észrevétel Milleker Bódog tanulmányára A rézkor emlékei Délmagyarországon. Értekezés.
1889. /13./
- Péchy József: A zsadányi avar telepek Temes vármegyében. Értekezés.
1877. /49./
- Pesty Frigyes: Új adat Szörény vármegye régi topographiájához és magyarságához. Tárcá.
1879. /90./
- Pesty Frigyes: A történelmi földrajz kérdései Torontálban. Értekezés.
1879. /153./
- Pontelly István: Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos, régi műsáncvonalak?
1886. /181./

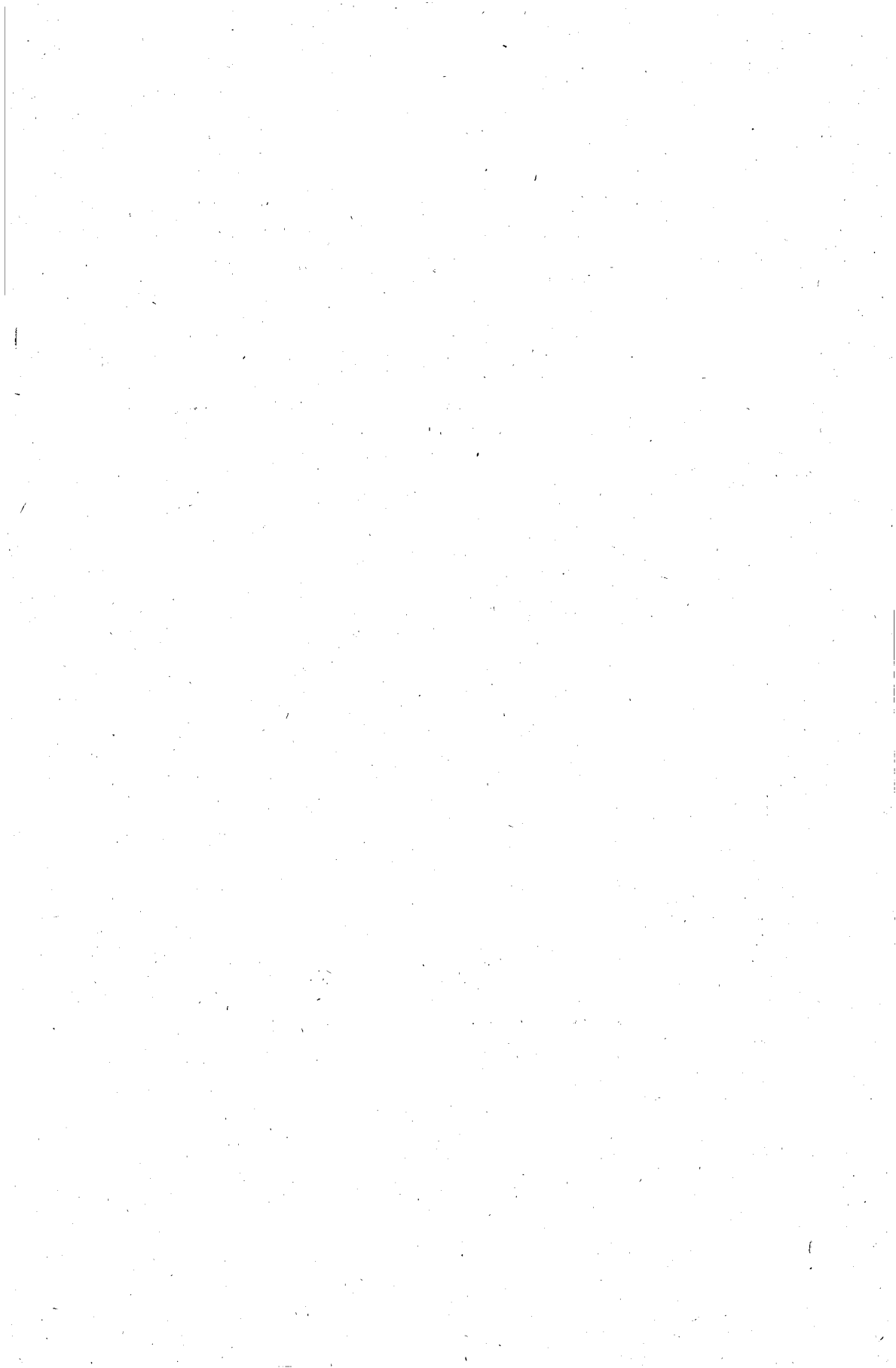
- Pontelly István: A tatárjárás előtti magyar kővárak az archaeologiai és történettudomány mai álláspontján. Értekezés. 1880. /12./
- Raymann Ferenc: Nagy-Őszön és Csáktornyan lelt friesachi érmeink 1891. /13./
- Számek György: Szerb telepítvények Dél-magyarországon. Értekezés. 1889. /163./
- Számek György: A pestis pusztítása Dél-magyarországon 1738—1740. között 1889. /163./
- Szentkláray Jenő: Torontáli őstelepek a Tisza mentén. Értekezés. 1877. /149./
- Szentkláray Jenő indítványa több dél-magyarországi egyházi intézmény fel-elevenítése tárgyában. Tárcá. 1878. /155./
- Szentkláray Jenő: Torontáli állapotok Engelshofen idejéből 1879. /49./
- Téglás Gábor: Adalékok Délmagyarország legrégebb földrajztörténelméhez 1900. /36./
- Téglás Gábor: A felső moesiai limes kialakulásának története az Aldunánál. 1902. /30./
- Varga Ferenc: Szeged városának viszonyáról Délmagyarország szőlőművelése és borkereskedelméhez a XIV. és XV. századokban. Értekezés. 1875. /80./
- Varga Ferenc: A török államszervezet a XVI. és XVII. században. Értekezés. 1879. /3./
- Varga Ferenc: Egy másfél ezer éves út. Értekezés. 1876. /180./
- Varga Ferenc: A szegedi szandzsák és Csongrád megye. Értekezés 1883. /60./

Leletek-Egyveleg.

- Történeti-régészeti kirándulás Palánkára és Rámára (Jegyzőkönyv) 1877. /132./
- Kevei Régiségek 1878. /100./
- A kevei vármaradványok az Al-Dunánál 1878. /161./
- Pusztá-péklai lelet Bács megyében 1879. /152./
- Bronzkori lelet Perjámosnál 1879. /152./
- Bronzkori lelet Borjason 1879. /203./
- Római felíratos kő az aracsi templom-romok között 1879. /204./
- Őskori állatmaradványok Török-Kanizsán 1879. /204./
- A rámai hős síremléke Ó-Palánkán 1879. /53./
- Alibunár, Versec, Új-Palánka és Kubin közötti vidék térrajza 1879. /96./
- Nagy-Becserek utcáinak és tereinek magyárosítása 1879. /202./
- Száz év Délmagyarország történetéből 1880. /46., 193./
- Óriási mammut állcsont Pancsováról 1880. /46./
- A csenei kőszilánk lelet 1880. /46./
- Fehértemplom monográfiája 1880. /193./
1881. /35./
- A temesmegyei, vingai és fehértemplomi levéltárak legrégebb okiratai 1881. /103./
- A fehértemplomi városi múzeum 1881. /191./
- A fehértemplomi őskori temető 1881. /191./
- Fehértemplomi régiségi leletek 1882. /46., 47./
- Versec vidéki két régibb római lelet 1882. /48./
- A bosnyák címert illetőleg 1882. /138./
- Száz év Délmagyarország újabb történetéből 1882. /139./
- Versec utcáinak új elnevezésére nézve 1882. /139./
- Fehértemplomi őskori leletek 1882. /40./
- A varadiai „Kilia“ dob résiségeletei 1882. /184./
- A pancsovai védőgát építésénél talált régi pénzek 1883. /45./
- Fehértemplom története magyar nyelven 1883. /45./
- A fehértemplomi városi múzeum 1883. /187./

- Ritka kőkori lelet tárgy a fehértemplomi „Schiffamt“ dűlőn
1183. /187./
- Verseci aranylelet
1884. /48./
- Károlyfalvi római kölelet
1884. /49./
- Egy becskerekai török 1749. évi nyugtatványa
1884. /102./
- Versec szabad kir. város levéltára
1885. /49./
- Nagyszredistyei részlelet
1885. /50./
- Verseci, római vízvezeték lelet
1885. /50./
- Verseci, „nagyréti“ kölelet
1885. /51./
- „Száz politikai és történeti levél Horvátországból“.
1885. /97., 172./
- A nagybecskerekai vár
1885. /176./
- Népvándorlási lelet
1885. /178./
- A becskerekai Bárány ünnepély
1885. /179./
- Versec monográfiája
1885. /222./
- A verseci magyar nyelvterjesztő egyesület
1886. /63./
- Winkler János karavukovai térképe
1886. /127./
- Versec monográfiája
1886. /175., 243./
- A zentai ütközet
1886. /176./
- A „Kurjácska Greda“ ősemeri telep Kécsán
1894. /54./
- Jelentés a vattinai ásításokról
1894. /58./
- Nagybecskerek lakosai 1747-ben
1900. /111./
- Pancsova lakosai 1747-ben
1900. /111./
- A hód Délmagyarországon
1909. /171./
- Temes vármegye nevezetesebb történelmi emlékei
1917. /27./

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

ETO: 06.05

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

UTASI CSABA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. április 2.

Jovan Jovanović Zmaj születésének 150. évfordulója alkalmából intézetünk 1984. január 26—27-én *Zmaj és a magyar irodalom* címmel tudományos tanácskozást rendezett, melyen a következő előadások hangzottak el: Szeli István: *Komparatistikai tapasztalatok és tanulságok*, Čurčić Lazar: *Zmaj a szerb-magyar irodalmi kapcsolatok határmezsgyéjén*, Fried István: *Zmaj összehasonlító szempontból*, Kovaček Božidar: *Zmaj és a Jókai*, Pál Sándor: *Kranjčević — Zmaj — Petőfi*, Póth István: *Zmaj és a Kisfaludy Társaság*, Babić Sava: *Zmaj fordításai a magyar irodalomból*, Mikes Melánia: *A Đulići magyar fordításai*, Veselinović Šulc Magdolna: *Zmaj magyar fordításainak visszhangja a XIX. századi szerb periodikában*.

Vendégeink ellátogattak a Matica srpskába és a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiára.

Jelen számunkban közöljük a tanácskozáson elhangzott előadások egy részét.

*

1984. március 28-án tartott értekezletén az Intézeti Tanács megvizsgálta az 1983. április 1-én kezdődött tervre vonatkozó alprojektumi jelentéseket.

A jugoszláviai magyarok irodalom- és művelődéstörténete c. alprojektumban, A jugoszláviai magyar irodalom története 1918—1929. c. téma keretében, elkészültek a szerződésben vállalt tanulmányok Fekete Lajos versformáiról (Bori Imre), Wollák Gyula kultúrfilozófiájáról (Bányai János), Milkó Izidor novelláiról (Gerold László), a publicisztika és a szépirodalom határán álló műfajairól (Thomka Beáta), a könyv népszerűsítése terén kifejlesztett tevékenységéről (Csáky S. Piroska) és Tamás István költészetéről (Utasi Csaba). Tovább folyt Sinkó Ervin vajdasági levelezésének gyűjtése (Bosnyák István) és a korszakban megjelent magyar könyvek bibliográfiai adatainak feldolgozása (Csáky S. Piroska).

A vajdasági magyar színi élet a kezdetektől 1918-ig c. téma keretében Káich Katalin a zentai színi élet 1833-tól 1918-ig terjedő időszakának színháztörténeti adatait kutatta és rendszerezte.

Az újvidéki Délbácska története 1920-1929. c. témán befejeződtek a munkálatok, Hornyik Miklós megírta a napilap művelődéstörténeti monográfiáját.

Pastyik László elkészítette Helikon 1928. c. tanulmányát, a jugoszláviai magyar irodalom 1982-es bibliográfiáját, és folytatta a húszas évek lapjainak, folyóiratainak bibliográfiai feltárását.

A jugoszláviai magyar folklór és népköltészet c. témán Jung Károly befejezte Gombos hiedelemvilágának monografikus feldolgozását, folytatta a becsei gyűjtőmunkát és az irattári kutatást a témával kapcsolatos XVIII—XIX. századi anyagban.

A magyar-szerb és magyar-horvát irodalmi kapcsolatok a XVIII. század végétől napjainkig c. alprojektum első témáján (A XIX. század második felének magyar periodikája a szerb irodalmi és művelődési életről) Veselinović Šulc Magdolna befejezte a gyűjtőmunkát, és rendszerezte az anyagot.

Az alprojektum második témája keretében (Herder nyelv- és kultúra-konceptiójának recepciója a XIX. század második felének szerb és magyar irodalmában) Szeli István folytatta a szerb és a magyar folyóiratok vonatkozó anyagának összevetését és az irattári kutatást.

A XIX. századi horvát periodika magyar anyaga c. téma keretében Bosnyák István az 1890-től a XIX. század végéig terjedő időszak folyóirat-anyagának bibliográfiai elemzését végezte el.

Az alprojektum negyedik témáján (Mikszáth Kálmán recepciója a szerb irodalomban) Veselinović Šulc Magdolna az előmunkálatok befejezésével tanulmányban foglalta össze a kutatás eredményeit.

Az Onomasztikai és lexikológiai kutatások Vajdaságban c. alprojektumban a Gombos földrajzi nevei c. témán Penavin Olga és Matijevics Lajos végére ért a gyűjtésnek, és nyomdakész kéziratot adott át.

A Bácska történelmi víznevei c. második témán Matijevics Lajos halála miatt félbeszakadtak a munkálatok. Az Intézeti Tanács az anyag rendszerezésére, komplettálására és sajtó alá rendezésére Penavin Olgát kérte fel.

A mai magyar nyelv és a magyar-szerbhorvát kétnyelvűség vizsgálata c. alprojektumnak A vajdasági magyar köznyelv mondattani kérdései c. témája keretében Molnár Csikós László a határozottságot, illetve határozatjanságot kifejező nyelvi elemek mondattani szerepét vizsgálta, s kutatásai eredményét tanulmányban összegezte.

Penavin Olga befejezte és sajtó alá rendezte a Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlaszt.

A Kontrasztív kutatások c. téma keretében Mikes Melánia, Keck Balázs és Junger Ferenc sajtó alá rendezte A szerbhorvát és a magyar nyelv kontrasztív mondattanát; Mikes Melánia a két nyelv mondattanának terminológiai kérdéseiről, Keck Balázs a magyar névutókról és szerbhorvát megfelelőikről, Junger Ferenc pedig az igei kategóriák kontrasztív elemzésének tárgyköréből adott át tanulmányt, illetve tudományos tanácskozáson elhangzott előadást. A társadalmi-politikai szakkifejezések tipológiai és kontrasztív elemzésének kérdéseivel Papp György, a kisgyerekek nyelvének kontrasztív elemzésével pedig Mikes Melánia foglalkozott egy-egy tanulmányban.

A magyar irodalmi művek háború utáni szerbhorvát fordításainak kontrasztív elemzése c. téma keretében Mikes Melánia *A Pál utcai fiúk* három fordítását elemezte.

A magyarnak mint anyanyelvnek és környezetnyelvnek elsajátítása c. témakörben Bagi Ferenc két tanulmányban összegezte tapasztalatait a magyar beszédhangok kiejtéséről a szerbhorvát anyanyelvűek körében.

A magyar-szerbhorvát kétnyelvűség szociolingvisztikai vizsgálata c. témában Molnár Csikós László és Junger Ferenc nem az elfogadott terv szerint végezte a munkálatokat. Sor került több vajdasági kétnyelvű lap tanulmányozására, viszont ismét elmaradt a körkérdés lebonyolítása a munkaszervezetekben. Az Intézeti Tanács úgy döntött, hogy e feladatot mindenképp teljesíteni kell, nagyobb lélegzetű dolgozatban summázva az ankét eredményeit.

A magyar-szerbhorvát nagyszótár alprojektumában Pató Imre, Cseh Szabó Márta, Reffle Gyöngyi, Vajda József, Papp György, Rajsli Ilona, Veselinov Ivanka, Marković Radmila, Szloboda János hiánytalanul elvégezték a tervezett munkálatokat.

Matijevics Lajos halála után az Intézeti Tanács Penavin Olgát nevezte ki a szótári alprojektum vezetőjévé.

